

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əmir Teymuroğlu

Nəriman Nərimanov
və
türk xalqları

N U R L A R
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

BAKI - 2006

Azərbaycan MEA akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: filologiya elmləri doktoru,
professor **G.B.Baxşəliyeva**

Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru,
professor **T.Ə.Əhmədov**

filologiya elmləri namizədi
R.T.Quliyev

Əmir Teymuroğlu: Nəriman Nərimanov və türk xalqları

Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2006, 160 səh.

Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində, ədəbi-mədəni həyatında görkəmli yer tutan Nəriman Nərimanovun yaradıcılığı və fəaliyyəti barədə müxtəlif illərdə bir sıra kitablar nəşr olunmuşdur. Lakin bunların heç birində onun türk xalqlarının ictimai-mədəni inkişafındakı müstəsna rolu dəyərincə işıqlandırılmamışdır. Bu monoqrafiya həmin problemin elmi şərhinə həsr olunmuşdur.

ISBN - 9952 - 426 - 15 - 1

© «NURLAR», 2006.

ÖN SÖZ

Respublikamız dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, cəmiyyətimizdə baş verən tarixi-siyasi və sosial dəyişikliklər milli ədəbiyyatın inkişaf problemlərinə yenidən baxmağı tələb edir.

Bir zaman məlum ideoloji-siyasi yasaqlara məruz qalmış türk xalqları mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsir və bağlantılarının obyektiv öyrənilməsinə müasir dövrdə ciddi ehtiyac duyulur.

Bu baxımdan böyük ideyalar naminə yazıb-yaradan, əsərləri türk xalqlarının ədəbi-mədəni tərəqqisinə güclü təkan vermiş N.Nərimanovun yaradıcılığı böyük maraq doğurur. Onun Şərqnin türk xalqlarının ədəbiyyatı tarixində oynadığı rolunu, çoxcəhətli fəaliyyətinin miqyas və parametrlərini, parlaq şəxsiyyətini, misilsiz ədəbi-ictimai və tarixi xidmətlərini öyrənmək, ədib haqqında həqiqətləri yenidən üzə çıxarmaq olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, indiyə qədər aparılmış tədqiqatların əksəriyyətində N.Nərimanovun yaradıcılığının müxtəlif aspektlərinə dair elmi fikirlər və mülahizələr yürüdülsə də, ədibin Şərqnin türk xalqlarının ədəbi-mədəni tərəqqisində yeri problemi indiyə qədər ayrıca elmi şəkildə araşdırılmamışdır. Halbuki onun bu problemlə sıx bağlı olan həyatı, mürəkkəb yaradıcılıq bioqrafiyası, parlaq şəxsiyyəti, misilsiz ədəbi-mədəni və ictimai fəaliyyətinin geniş və dərin tədqiqata ciddi ehtiyac duyulurdu. Məhz buna görə də, N.Nərimanovun ədəbi-mədəni və ictimai fəaliyyətinin XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəli dövrünü əhatə edən konkret tədqiqat obyektini kimi götürmək zərurəti meydana çıxmışdır.

Son illərdə müxtəlif tipli təftişçilərin və qaragüruhçuların əsassız hücumlarına məruz qalan Azərbaycan ictimaiyyəti

mai fikir tariximizdə misilsiz xidmətləri olmuş, görkəmli ədiblərimiz A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə və başqaları kimi, türk xalqlarının siyasi və ədəbi-mədəni taleyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərdən biri də N.Nərimanovdur.

Araşdırmalar göstərir ki, N.Nərimanovun kommunizm ideyalarına şübhə ilə yanaşdığı hələ onun Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri kimi fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdə də müşahidə olunurdu. Yazıçı M.S.Ordubadinin xatirəsində qeyd etdiyi kimi, “O, kommunizm məsələlərində bir çox mürəkkəb fikirlər meydana atırdı... Ona görə də Nəriman öz nəzəriyyəsində kommunizmi şərtləşdirməyi... Yaxud da Şərqə məxsus bir kommunizm təklif edirdi” (108).

Şərq tarixinə, türk xalqlarının adət-ənənələrinə, dini etiqadlarına, psixologiyasına dərindən bələdliyi bizi N.Nərimanovun bu regionda yeni ideyanın banisi hesab etmək qənaətinə gəlməyə hər cür əsas verir.

Milləti millət kimi təmsil edən, onun işıqlı gələcəyi uğrunda vicdanla xidmət edən şəxsiyyətlərdən biri kimi, N.Nərimanov haqqında həqiqətlərin tədqiqi bir də ona görə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, o zaman Şərqdə baş verən hadisələri düzgün başa düşməyə, siyasi münasibətləri dərindən araşdırmağa kömək göstərə bilər.

Digər şəxsiyyətlərdən fərqli olaraq N.Nərimanov yalnız yaradıcılığı ilə deyildi, öz şəxsi fəaliyyəti ilə də türk xalqlarının ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu monoqrafiya da türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında N.Nərimanovun rolu problemi ilk dəfə ayrıca tədqiqata cəlb edilmişdir. Müəllif bu yönümdə ona köməklik göstərənlərə öz dərin minnətdarlığını bildirir.

I FƏSİL

NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ HƏYATI

1.1. Ədəbi əlaqələr tarixində izlər

Ədəbi əlaqələrimizin mühüm bir qolunu Azərbaycan - Türkiyə ədəbi əlaqələri təşkil edir.

Orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan sənətkarlarının əsərləri Türkiyədə geniş yayılmağa başlamışdır.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri N.Gəncəvi (1141-1209) dünya ədəbiyyatı tarixinə Şərq xalqlarının həyatından götürərək yazdığı beş poemadan ibarət "Xəmsə" ("Beşlik") müəllifi kimi daxil olmuşdur. Şairin yaradıcılığı öz yüksək sənətkarlığı ilə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına təsir etdiyi kimi Türkiyə ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan vermişdir. F.e.d. N.Araslı, N.Gəncəvi yaradıcılığının türk bədii ədəbiyyatına təsirindən geniş söhbət açılan "Nizami və türk ədəbiyyatı" adlı sanbalılı tədqiqat əsərində göstərir ki, "Nizami yaradıcılığı digər Şərq xalqları kimi türk şeirinə də formaca təsir göstərmiş, bu dildə "Xəmsə" nəzirələri yaranmasında bir örnək olmuşdur. Türk dilində "Xəmsə" yaradan Behiştî, Həyati, Cəlili, Əhməd Rizvan və başqaları Nizami ədəbi məktəbinin layiqli davamçıları kimi söhrətlənmişlər"(16 a, 6). Nizami yaradıcılığının türk ədəbiyyatına qüvvətli təsiri yüzilliklər boyu öz gücünü itirməmiş, müasir dövrümüzə qədər davam etmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri İmadəddin Nəsinin (1369-1417) yaradıcılığı XV yüzillikdən etibarən türkdilli ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Şairin şeirlərinə Türkiyədə çoxsaylı nəzirələr yazılmışdır.

Yaradıcılığı Türkiyədə çox yüksək qiymətləndirilən Azərbaycanın görkəmli söz ustası M.Füzulinin türkiyə ədəbiyyatı ilə zəngin, faydalı və qarşılıqlı əlaqələri olmuşdur. Şairin əsərləri ilk dəfə məhz Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Yüzlərlə şair onu özünə ustad seçərək şeirlərinə nəzirələr, təxmislər, təhzilla yazmışdır.

Füzuli lirik şeirlər yazan şairlərlə yanaşı satirik səpgidə yazıb-yaradan çoxsaylı Türkiyə şairlərinin də sevimlisi olmuşdur. Bu şairlərin əksəriyyəti tez-tez Füzuli poetik söz xəzinəsinə müraciət edərək orada rast gəldikləri çoxlu tərkibləri, misalları, beytləri öz üslub xüsusiyyətlərinə ustalıqla uyğunlaşdıraraq əsərlərinin tərkibinə daxil etmişlər.

Tanınmış Türkiyə satirlərindən Süruri Əfəndi, Ziya Paşa, Heyrət Əfəndi, Məhəmməd Əşrəf, Neyzən Tofiq və onlarca başqaları Füzuli dühasından bol-bol yaraqlanaraq ölkəsindəki nöqsanları, məmur özbaşınalıqlarını məharətlə tənqid atəşinə tuturdular.

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində çoxsaylı Azərbaycan ziyalıları Qərbi Avropa və Rusiyanın elmi tədris mərkəzlərində təhsil alırdılar. Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, Ö.F.Nemanzadə, Qantəmir, H.Cavid, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları kimi bir çox ziyalılarımız da təhsil almaq və yaxud işləmək üçün məhz Türkeyni seçmişdilər. Onlar burada Ə.Hamidin, Ə.Midhətin, Ş.Saminin, T.Fikrətin, N.Kamalin və başqa görkəmli Türk ədiblərinin yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olaraq əsərlərini Azərbaycanda yayırdılar.

Bu dövəmdə Türkiyə qabaqcıl demokratik ədəbiyyatından daha çox bəhrələnən "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında toplanan bir qrup Azərbaycan satirikləri oldular. Onlar Türkiyə ədəbiyyatını Azərbaycanda təbliğ etməklə yanaşı, həm də onlardan öyrənir və yetərincə faydalanırdı.

dılar. Çox keçmədi ki, azərbaycanlı sənətkarların Türkiyə satiriklərinin yaradıcılıqlarından yararlanaraq yazdıqları əsərlərin şöhrəti "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə bütün dünyaya yayıldı. Mollanəsrəddinçi satiriklərin çox istinad etdikləri Türkiyə sənətkarlarından biri demokrat şair Namiq Kamal idi. Onlar N.Kamalin yaradıcılığına dəfələrlə müraciət etmiş ünlü şairin "Vətən sərgisi", "Hürriyyət qəsidəsi" və s. şeirlərinin sözlərindən, ifadələrindən yətinəcə faydalanmışlar.

Azərbaycanda satira janrının inkişafına güclü təsir göstərən, yaradıcılığı və fəaliyyəti burada hörmətlə yad edilən Türkiyə ədiblərindən biri də Tofiq Fikrətdir. Şairin əsərləri "Füyuzat", "Şəlalə", "Bürhani-həqiqət" kimi mətbuat orqanlarında dərc edilmişdir. M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Nəzmi, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurgun, S.Rüstəm və b. kimi şairlərimiz T.Fikrət şeirlərinin təsirini öz yaradıcılıqlarında daim hiss etmişlər. Professor Aydın Abi Aydın (Abiyev) Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin əhəmiyyətindən bəhs edərkən göstərir ki, "XX yüzilliyin öncələrində yazıb-yaradan Azərbaycan satirikləri bəşər mədəniyyətinin nailiyyətlərindən, ədəbi-estetik prinsiplərindən istifadə etməklə yanaşı, Türkiyə ədəbiyyatından, bu ədəbiyyatın tanınmış sənətkarlarının yaradıcılığından öyrənməyi də başlıca amaçları sayırdılar... Satiriklərimiz də türkiyəli məsləkdaşlarının yaradıcılığına hörmətlə yaranmış və onların əsərlərini yüksək qiymətləndirərək təbliğ etmişlər" (19 a,59).

N.Nərimanovun fəaliyyətində türkçilik mövqeyi daim üstünlük təşkil etmişdir. N.Nərimanov istiqlalıyyəti və ərazi bütünlüyü uğrunda ölüm-dirim mücadiləsi aparan Türkiyəyə daim arxa olmuşdur. Ona iqtisadi, siyasi, maddi köməyini əsirgəməmişdir. Azərbaycanın istər birbaşa, istərsə də Rusiya ilə birlikdə Türkiyəyə maddi kömək göstərməsi haqda çoxlu faktlar mövcuddur. Türk tarixçisi Doğan Avçioğlu çoxcildlik "Milli qurtuluş tariximiz" adlı

əsərində yazır: "Nərimanov... 500 kiloluq qızıl göndərdi... Daha sonra Rusiyadan 10 milyon qızıl yenə göndərildi" (77,43). Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində belə faktlar çoxdur N.Nərimanovla Mustafa Kamal arasında qarşılıqlı ehtiram, əsl qardaşlıq münasibətləri yaranmışdı. Mustafa Kamal Paşa Azərbaycan hökumətinin başçısına məktub yazaraq borc pul verməsini xahiş edərkən N.Nərimanov cavab məktubunda ona bildirir ki, "Paşam qardaş-qardaşa borc verməz, əl tutar".

N.Nərimanov Azərbaycanın maraqlarını Mustafa Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqədə görmüş, V.İ.Leninin yanında öz nüfuzundan istifadə edərək bu birgə maraqları sovet Rusiyası ilə uğurla əlaqələndirmişdir. Rusiyanın Türkiyə siyasətinə düzgün istiqamət vermişdir.

Beləliklə, daim türkçülük mövqeyində duran N.Nərimanov özünü bu böyük toplumun bir hissəsi hesab etmiş onlarla yaxın qardaş münasibətlər qurmağa çalışmışdır.

XX yüzilliyin əvvəllərində Türkiyə-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin üföqləri genişləndiyi bir dövəndə iki qardaş xalqlar arasında əsaslı Mustafa Kamal Atatürk və N.Nərimanov tərəfindən qoyulmuş iqtisadi, siyasi münasibətlər də hər iki liderlərin səyləri nəticəsində kifayət qədər inkişaf etmişdir.

Bu mövzu bir çox tədqiqatçılar tərəfindən yetərincə araşdırmalara cəlb olunduğunu nəzərə alaraq mövzumuzdan kənara çıxmaq xatirinə yuxarıda göstərilən misallarla kifayətlənirik.

Özbək xalqı bəşəriyyətin mədəni tarixinə İbn Sina, Fərabı, Biruni, Ə.Nəvai və başqaları kimi dahiləri bəxş etmişdir. Bu baxımdan o özünün zəngin ədəbi-mədəni irsi ilə türk xalqları arasında seçilir.

Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-özbək əlaqələri, folklordan başlayır. Çoxəsrlik yaradıcılıq ənənələrinə əsaslanan bu folklor nümunələri yazılı ədəbiyyatdan daha əvvəl, zamanın, tarixin süzğəcindən keçirərək

bizə çatmışdır. Folklorşünas alim Azad Nəbiyev yazır: "Azərbaycan-özbək folkloru süjet, kompozisiya, dramatikizm və konflikt baxımından da maraqlı doğurur. Hər iki xalqın yaratdığı süjetlər dolğun məzmunla malik olduğu kimi, sənətkarlıq cəhətdən də kamildir" (99, s.132)

Ədəbiyyatşünas Ə.Saləddin özbək-Azərbaycan folklor əlaqələrinin eyni qaynaqdan faydalandığını qeyd edərək göstərir ki, "Bu əlaqələr... təkcə mövzu, süjet, hətta bir-birinin variantı, versiyası baxımından deyil, eyni zamanda ədəbi növlər, janrlar cəhətdən də müəyyən əlamətlərinə görə yaxın, oxşar və eynidir" (112,92, 93)

Şərqi böyük mütəfəkkir şairi N.Gəncəvinin (1141-1209) ədəbi yaradıcılığı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermişdir. Şərqi Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cami, Ə.Nəvai kimi böyük sənətkarları N.Gəncəvini ustad adlandırmış, onun Şərqi bədiifəkrinə gətirdiyi qabaqcıl ənənələri davam etdirmişlər.

XIV yüzilliyin ortalarında yaşamış Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzmi yazdığı kimi o, "qazantək qaynayıb, Nizami balından halva bişirmişdir. (149,21).

Qütb Xarəzmi təxminən 1341-1342-ci illərdə N.Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərini ilk dəfə cığatay türkcəsinə çevirməklə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin əsasını qoymuşdur.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, XV yüzilliyin əvvəllərində N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət edən özbək şairlərindən biri də Mir Heydər Xarəzmidir. O, N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasının bir çox fəsillərini tərcümə-iqtibas yolu ilə daxil edərək özünün eyni adlı poemasını yazdı.

Ümumiyyətlə, əsərlərinin mövzusunu əsasən Şərqi xalqlarının həyatından götürən N.Gəncəvinin yaratdığı "Xəmsə" poemalar toplusu türk xalqlarının da şairlərinin öz ana dillərində yeni-yeni "Xəmsə"lər yaratmalarına səbəb olmuşdur. Professor P.Xəlilov haqlı olaraq qeyd edir ki, Nizamidən mütəəssir olub, onun "Xəmsə"si əsasında

cığatay dilində ölməz poemalar yaradan Ə.Nəvai türk-tatar dilli ədəbiyyata çox böyük təsir etmişdir... Ə.Nəvaidən də təsirlənən dahi Füzuli ərəb, fars və Azərbaycan dillərində yaratdığı əsərləri ilə doğma ədəbiyyatın hüdudlarını xeyli genişləndirmiş, Nəvaidən sonra türk-tatar dilli ədəbiyyata ən qüvvətli təsir göstərmişdir" (52,7).

Böyük özbək şairi, mütəfəkkir və dövlət xadimi Ə.Nəvai (1441-1501) N.Gəncəvinin "Xəmsə"sinə "cavab" olaraq yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan, özbək dilində yazdığı "Xəmsə"də "dövrün ictimai məsələlərindən bəhs edilmiş, Nizami ədəbi məktəbinin ən görkəmli davamçılarından biri kimi geniş şöhrət qazanmışdır" (10,217).

Ə.Nəvainin "Xəmsə"si bir sıra türkdilli xalqların ədəbiyyatında yeni hadisə olmaqla onun inkişafına güclü təsir göstərmiş, eyni zamanda Nizami ənənələrinin Şərq ədəbiyyatında davam etdirilməsində və onun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Özbəkistan Elmlər Akademiyasının akademiki, ədəbiyyatşünas Vahid Zahidov Nəvai və Füzuli yaradıcılığını, hər iki xalqın ədəbiyyatına qarşılıqlı təsirinə işarə edərək göstərirdi ki, "İllər keçdi... ədəbiyyatlar arasında əlaqələr daha da möhkəmləndi. Nəvainin və Füzulinin Azərbaycan və özbək ədəbiyyatına təsiri son dərəcə artdı. Bir çox Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına Nəvainin əsərlərinin təsiri olduğu kimi özbək şairləri də Füzuli poeziyasından bolbol faydalanmışlar. Nəvainin çoxsaylı əlyazmaları Azərbaycanda geniş yayıldığı kimi, XIX əsrdən etibarən Füzulinin də əsərləri Türkünstanda geniş yayılmışdır. Azərbaycanda Nəvainin, bizdə isə (Özbəkistanda - Ə.Q.) Füzulinin dilində şairlər yetişməyə başladı" (149,22).

Yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından bağlayan Ə.Nəvai bu ədəbiyyatı özünə örnək, təcrübə məktəbi hesab etmişdir. "Bəzi mənbələr onun əzbərlədiyi ilk şeirlərin Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Qasım Ənvərin (1356-1434) qəzəlləri olduğunu qeyd edirlər." Şair Xaqani,

Nizami və Nəsiminin əsərlərini dərinləndən öyrənmiş, onlara cavab yazmışdır. Öz növbəsində, Nəvai yaradıcılığı klassik Azərbaycan şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Kişvəri, Füzuli, Qövsü Təbrizi, M.F.Axundzadə və başqaları Nəvai yaradıcılığından dərin hörmət və rəğbətlə danışıbmışlar... Azərbaycan dilində ilk təzkirə müəlliflərindən olan Sadıq bəy Əfşar "Məcmül-Xəvas" əsərini Nəvainin "Məcalisün-nəfais" əsərinin təsiri altında yazmışdır (10,217).

Azərbaycanın M.F.Axundzadə, Firidun bəy Köçərli, Həmid Araslı və digər görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünasları Ə.Nəvainin ictimai-ədəbi fəaliyyətinə öz əsərlərində çox yüksək qiymət vermişlər.

Özbək ədəbiyyatının daha da inkişaf etməsində Azərbaycan, Orta Asiya, Volqaboyu türk-tatar xalqlarının, eləcə də, fars dilinin o zaman bölgədə uzun müddət ənənəvi ədəbi dil mövqeyi tutduğu üçün fars-tacik ədəbiyyatı da mühüm rol oynamışdır. Professor P.Xəlilov "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" adlı dərslində bu barədə yazır: Nizami, Sədi kimi klassiklərin əsərlərinin tərcüməsi, Nəvai və Füzuliyə yazılmış nəzirələr, yaxud sırf təqlidi xarakter daşıyan bədii parçalar da bunu sübut edir (52,273).

Özbək şairlərinin yaradıcılığına güclü təsir göstərən sənətkarlar arasında Məhəmməd Füzuli özünün orijinal, yüksək sənətkarlıqla Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yaratdığı divanları ilə seçilir.

Şairin yaradıcılığının özbək ədəbiyyatına təsiri problemini, özbək ədəbiyyatşünasları da geniş şəkildə tədqiq etmişlər. Akademik V.Zahidov Füzuli yaradıcılığının özbək ədəbiyyatına təsirinə toxunaraq yazırdı: "XVIII yüzilliyin sonu XIX yüzilliyin əvvəlindəki özbək ədəbiyyatına ən çox təsir edən... şairlərdən biri azərbaycanlı Füzulidir. Bu əzəmətli söz ustasının xüsusən dili, üslubu bütün (özbək - Ə.Q.) şairlərinin yaradıcılığında dərin iz qoymuşdur (206,172).

Özbək ədəbiyyatşünasları Q.Kərimov "Özbək ədəbiyyatı tarixindən materiallar (XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri)" (204, s 25, 26) və Ə.Kayumov isə "Kokan ədəbi mühiti" əsərində (204,308) Qazi və Cüneydulla Hazik yaradıcılığında Füzuli ənənələrinin davam etdirilməsini xüsusi qeyd etmişlər.

Füzuli XV yüzillik özbək yazıçısı Vaiz Kaşifinin "Şühədənəmə" əsərini başqa mənbələrdən istifadə etməklə "Hədiqətüs-Süəda" ("Xoşbəxtlər bağçası") adı ilə təbdil edərək Azərbaycan dilində nəsrin ilk müvəffəqiyyətli nümunəsini yaratmışdır. Bu təbdil zamanı Füzuli "Hədiqətüs-Süəda" və başqa əsərlərində qitə, rübai və beyt şəklində yazılmış mənzum parçalarla öz əsərini daha da zənginləşdirmişdir.

Özbək şairi Üveysi Füzulinin şeirlərinə təxmislər yazmışdır. Onun "Bir pəripeykər, simənbər yarə aşiq olmuşam" mətləli qəzəli, Məhzunənin "Dustar, bir hüsnü bi-həmtayə aşiq olmuşam" misraları ilə başlanan müxəmməsi bu şairlərin Füzuli əsərlərindən geniş bəhrələndiyinə dəlalət edir (206,194, 195).

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yaradıcısı olmaqla bərabər Məhəmməd Füzulinin mahir tərcüməçi kimi də xidməti olduqca diqqətəlayiqdir. Bu sahədə öz fəaliyyətini davam etdirən böyük şair Caminin (1414-1498) (Əbdürrəhman Nurəddin ibn Əhməd) "Hədis ərbəin" ("Qırx hədis") adlı fəlsəfi-didaktik əsərini Azərbaycan dilinə mənzum tərcümə etmişdir.

Özbək ədəbiyyatında böyük bəşəri mahiyyət daşıyan Ə.Nəvainin (1441-1501) yaradıcılığı bir sıra türkdilli xalqların ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təsiri olmuşdur. Böyük Füzulinin şair Ə.Nəvayiyə nəzirələr yazması, əsərlərinə dönə-dönə müraciət etməsi, onun özünə ustad hesab etməsi buna bariz misaldır.

M.F.Axundzadə (15), Firidun bəy Köçərli (63) kimi Azərbaycan yazıçı və ədəbiyyatşünasları öz əsərlərində

mövcud olmuş qarşılıqlı faydalanma məsələlərini araşdıraraq yüksək qiymət vermişlər.

Görkəmli şərqşünas alim Həmid Araslı özbək-Azərbaycan ədəbiyyatları arasında mövcud olmuş əlaqələrdən "Böyük Azərbaycan şairi Füzuli" adlı əsərində geniş şəkildə söhbət açmışdır. Alim yazır: "Hələ XV əsrdə... Ə.Nəvainin başçılıq etdiyi ədəbi məktəbin şöhrəti Yaxın Şərqdə yayıldığı bir zamanda Azərbaycan şairlərinin müəyyən hissəsi Herat şəhərinə köçmüşdü. Bu şairlərin Nəvai irsini mənimsəmələri, özbək mədəniyyətinin müvəffəqiyyətlərindən istifadə edib, hətta Nəvainin dil və ifadə xüsusiyyətlərinə uyğun əsərlər yaratmaları, özbək ədəbiyyatı təsirinin Azərbaycan ədəbiyyatında qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur" (16,47).

Göstərmək lazımdır ki, XX yüzilliyin əvvəllərində mövcud olmuş Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının xüsusən onun satira sahəsinin təşəkkül tapmasında aparıcı rol oynamış "Molla Nəsrəddin" jurnalı çarizmin milli azlıqlara qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini, mədəni geriliyi, ictimai haqsızlığı və s.tənqid edərək bu sahədə özünün satirik məktəbini yaratmışdır. Həmin məktəbin təsir dairəsi, təkcə Azərbaycanın hüdudları ilə məhdudlaşmayaraq Volqaboyu, Orta Asiya, hətta Hindistanda belə geniş yayılmaqla bərabər, bu ölkələrin mətbuat və ədəbiyyatına faydalı təsir göstərmişdir. Keçən əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Heyrəti, Arəzin, Hacı Qəmbərov (Şair Həzlkeş) kimi özbək şairləri, "Molla Nəsrəddin" məktəbindən bol-bol faydalandıqlarını dəfələrlə qeyd etmişlər.

Azərbaycan satirik poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi M.Ə.Sabirin yaradıcılığının ilk illərində (1885-1887-ci illərdə) "Aşqabad, Buxara, Səmərqənd, Mərv, Səbzəvar, Xorasan şəhərlərində yaşayıb Əczi, Şükri, Raci kimi özbək və türkmən ziyalıları ilə yaxından tanış olması, həyat müşahidələrini, bilik və məlumatını zənginləşdirməsi... onun yaradıcılıq inkişafına kömək etmişdir" (10, VIII c,242.).

Görkəmli özbək ədəbiyyatşünası V.A.Abdullayev M.Ə.Sabirin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr edilmiş məqaləsində "Təkcə səmərqəndli Seyid Əhməd Əczi deyil, özbək və tacik xalqlarının inqilabçı şairlərindən Sədrəddin Ayni və Həməzə Həkimzadə və səmərqəndli Raci kimi yazıçılar da Sabir yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşmış, onun əsərlərindən ilham almış, Sabir şeirləri ilə həmahəng əsərlər" yaratdıqlarını təsdiq edir (2).

1908-1915-ci illərdə S. Əczi bir neçə dəfə Bakıya və Cənubi Qafqazın digər şəhərlərinə səyahət edərək Azərbaycanda nəşr edilən jurnallarla yaxından tanış olmuşdur. Onun bəzi şeirləri "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc edilmişdir.

Özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qeyrəti və Q.Qulam öz məqalələrində Sabirin əsərlərini dönə-dönə maraqla oxuduqlarını, ondan daim ilham aldıklarını, görkəmli satira ustasının yaradıcılığının qonşu xalqların ədəbiyyatına qüvvətli təsirini dəfələrlə qeyd etmişlər.

Azərbaycan-özbək şairi, yazıçısı, ədəbiyyatşünası, pedaqoq Şeyxzadə Məqsud Məsim oğlu 1925-ci ildə Bakı Dərülmüəllimini bitirdikdən sonra, 1925-1927-ci illərdə bir müddət Dağıstanın Dərbənd və Buynaksk şəhərlərində yaşamışdır. Onun həmin illərdə qələmə aldığı "Nəriman haqqında xalq masalı" adlı publisistik yazısı diqqəti cəlb edir "Maarif və mədəniyyət" jurnalında (118,32-35) dərc olunmuş bu yazı N.Nərimanova həsr edilmişdir.

Yazının əsasını M.Şeyxzadənin Dərbənddən Tabasaranaya gedərkən bir arabaçıdan N.Nərimanov haqqında eşitdiyi rəvayətlər təşkil edir. Bu xalq rəvayətlərində ədib "ədalət", "haqq" tərəfdarı, daima "zülm"ə, əsarətə qarşı mübariz kimi təqdim olunur.

Qeyd etməliyik ki, M.Şeyxzadə sonralar (təqribən 1958-ci ildə - Ə.Q.) yazdığı "Tuş" ("Yuxu") şeirinə verdiyi epigrafdə N.Nərimanovla bağlı bir hadisəni xatırlayıb, "onun bütün Şərq aləmində geniş hörmət qazanmış

böyük xadim olduğu barədə yazırdı: "Mən hələ uşaqlıq çağlarında Azərbaycanın Ağdaş şəhərində ibtidai məktəbdə oxuduğum zaman Nərimanov gəlib kənd əhalisi ilə böyük məclislər, iclaslar keçirərdi. Bir dəfə mən müəllimlərin təşviqi ilə xitabət kürsüsünə çıxıb şeir oxudum. O vaxt 11-12 yaşım olardı. Nərimanov bundan təsirlənib məni bağrına basdı və alnımdan öpdü" (50,6).

M.Şeyxzadə bu görüşü şeirdə belə təsvir etmişdir:

*İllər... Xatirimdə bir az dolaşıq.
İllərin ardından düşən gur işıq
Bəlkə, gözləridir Nərimanovun.*

*Hələ də duyuram alnımda onun,
Ata öpüşünün hərərətini.
Məktəbdə öpmüşdü məni bir axşam,
Görüb şeir oxumaq məharətimi. (51, 448)*

O, 1928-ci ildən ömrünün sonunadək Özbəkistanda yaşayıb Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafı yolunda böyük xidmətlər göstərmişdir. M.Şeyxzadə öz ədəbi və elmi fəaliyyətini özbək dilində davam etdirirdi.

30-cu illərdən sonra M.Şeyxzadə özünü daha çox ədəbiyyatşünas, alim, tənqidçi, publisist, pedaqoq, tərcüməçi kimi tanıtdirmişdir.

Onun səmərəli tərcüməçilik səyi nəticəsində qədim Roma təmsilçisi Ezopun, qədim Yunan şairi Esxilin əsərləri, N.Gəncəvinin və Füzulinin lirik şeirləri, Bayronun "Çayld Qarold" poeması, Ş.Rustavellinin "Pələng dərisi geyinmiş pəhləvan" (şair Mirtemirlə birlikdə) poeması, S.Vurğunun, R.Rzanın, S.Rüstəmin, O.Sarıvəllinin, N.Hikmətin" (49,18) və sairə dünyaşöhrətli sənətkarların bədii inciləri ilk dəfə özbək dilinə çevrilərək xalqa çatdırılmışdır.

M.Şeyxzadə öz tədqiqatlarında Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, H.Cavid, S.Vurğun və başqa Azərbaycan sənət-

karlarının əsərlərinin təhlilinə də geniş yer vermişdir (49).

XX yüzilliyin 30-cu illəri təkcə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin deyil, eyni zamanda, iki qardaş türk xalqı arasında mədəni əlaqələrin də ilk məhsuldar mərhələsi kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanla çox geniş ədəbi-mədəni əlaqələrə, müştərək tarixə, adət ənənələrə, dilə, dinə, soykökünə, nəhayət, coğrafi mövqeyə malik olan Orta Asiya türk xalqlarından biri də türkmən xalqıdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas M.Rəfili yazır: "Türkdilli elementləri qədim Azərbaycan ərazilərinə VI-VII yüzillikdən başlayaraq daxil olmağa başlayıb.

Xəzərlər, qıpçaqlar, türkmənlər çox qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycana şimal və cənub istiqamətlərindən daxil olaraq onun kənar bölgələrində məskunlaşaraq yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmaqla Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olurdular" (169,16).

Qədim dövrlərdən Azərbaycan və türkmən ədəbiyyatı türk xalqlarının ədəbiyyatından faydalandığı kimi ərəb və fars dilli ədəbiyyatlarla daim bağlı olmuşdur. Azərbaycan və türkmən klassikləri öz əsərlərində Firdovsi (934-1020, yaxud 1030), Hafiz (1325-1389, yaxud 1390), Sədi (1184-1202), Nizami (1141-1209), Nəsimi (1369-1417) Nəvai (1441-1501), Füzuli (1494-1556), və başqalarının adlarını böyük hörmət və ehtiramla yad edərək, onların əsərlərindən daim qidalandıqlarını göstərmişlər.

Bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan ədəbiyyatımızın əlaqələrinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bunu göstərmək kifayətdir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Əsli və Kərəm", "Zöhrə və Tahir", "Şahsənəm və Qərib" kimi qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızın türkməncə və azərbaycanca variantları eynidir, müştərəkdir. Nizami və onun "Xəmsə"sinin Soltan Səncər, İskəndər kimi qəhrəmanları türkmənlərdə də çox geniş yayılmışdır. Onun 800 illik yubileyinə hazırlıq ərəfəsində əsərlərinin çoxu ən gör-

kəmli şairlər tərəfindən türkmən dilinə tərcümə edilmişdir.

Türkmən ədəbiyyatının klassikləri Dövlətməmməd Azadi (1700-1760), Abdulla Şabənə (1718-1800), Nurməhəmməd Əndəlib (1701-1765), Məxtumqulu (1733-1800), Mollanepes (1810-1862) və başqaları N.Gəncəvinin əsərlərindən öz yaradıcılıqlarında bol-bol bəhrələnmişlər.

Görkəmli azərbaycanlı ədəbiyyatşünas alim, şair, yazıçı taleyini Türkmənistanla bağlamış Əkbər Ruhi göstərir ki, "illər keçdikcə, iki xalq arasında siyasi-ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr daha da möhkəmlənmişdir. Klassik yazıçıların əsərlərində və şifahi xalq ədəbiyyatında bu yaxınlığın müəyyən təzahürləri vardır" (38,136-139).

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan-türkmən ədəbi əlaqələri daha da genişlənir. Azərbaycan dövrü mətbuatı türkmən xalqının intibahında böyük rol oynayır. Aşqabad, Mərv, Carco, Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı - Ə.Q.) və başqa şəhərlərdə yaşayan, qabaqcıl azərbaycanlı ziyalılar mədəniyyətimizin Türkmənistanda yayılmasına təsir göstərirdilər. Onlar ana dilində məktəblər açır, həvəskar teatr truppaları təşkil edirdilər (38).

Bir çox Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Türkmənistanda baş verən ədəbi-mədəni prosesləri yaxından izləyərək bu iki xalqın ədəbi-mədəni əlaqələrini daim diqqət mərkəzində saxlamışlar.

Azərbaycan xalqının böyük satirik şairi M.Ə.Sabir 1893-cü ildə Aşqabada oradan Mərvə, sonra da Xorasana getmişdir. Bu səfərlər zamanı o, Aşqabadda yaşayan şirvanlı ağsaqqalların həyat şəraiti ilə yaxından tanış olmuş, yeni qəzəllər, mərsiyələr yazmışdır.

Mollanəsrəddinçilər arasında türkmən xalqının həyatına adət və ənənələrinə ən çox bələd olanlardan biri Salman Mümtaz Əsgərov (1884-1941) idi. "Azərbaycan-türkmən ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiqinin əsasını qoyan" (128,42) S.Mümtaz uzun müddət Aşqabadda yaşamış, təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdi. O

orada Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlandığı kimi, türkmən ədəbiyyatı, xüsusən, Məhdumqulunun yaradıcılığını da yaxından araşdırmışdır. Azərbaycanlılar arasında türkmən ədəbiyyatına həsr edilmiş "Türkmən şairləri" adlı ilk məqaləni (98) məhz S.Mümtaz yazmışdır. Onun səyi nəticəsində Məhdumqulu şeirlərinin əlyazması əldə edilmiş hal-hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanılır.

S.Mümtaz Aşqabadda "Molla Nəsrəddin" jurnalının daimi nümayəndəsi idi. O, azərbaycanlılar və türkmənlər arasında jurnalın yayılması ilə məşğul olur, eyni zamanda, 1906-cı ildən başlayaraq jurnalda "Xortdanbəy" imzası ilə satirik yazılarla çıxış edirdi. S.Mümtazın incə yumorlu əsərlərində gerilik, nadanlıq, dini xurafat və insan ləyaqətini alçaldan adət və ənənələr ifşa edilirdi. Onun "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc edilmiş "Aşqabad" satirik şeiri türkmən həyatını əks etdirən ən yaxşı əsəri hesab oluna bilər (98, №21, 1913).

S.Mümtazın "Firiduniyyə məktəbi" haqqında kəsərlili, həyəcanlı felyetonunda məktəbin ağır vəziyyəti, müsəlmanların isə gənc nəslin tərbiyə və təhsili məsələlərinə biganəliyi kəskin ibarələrlə tənqid olunurdu (97). Ə.R.Əliyev yazır ki, "S.Mümtaz Aşqabad şəhərində azərbaycanlı uşaqlar üçün yeni üsulda məktəb açmaq təşəbbüsündə olmuş, yoxsul uşaqlara kömək məqsədi ilə teatr tamaşaları təşkil etmişdir" (38,136).

1913-cü ildə Aşqabadda yaşayıb yaratmış Azərbaycan - türkmən şairi, pedaqoqu Məmmədəli Manafzadə Sabit (1888-1940) "Dəstançı" imzası ilə "Molla Nəsrəddin" və "Məzəli" jurnallarında uzun müddət çıxış etmişdir. O, M.Ə.Sabir satirik ənənələrinin layiqli davamçısı olmuş, M.Hadi, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi və başqa görkəmli Azərbaycan sənətkarları ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının

müsbət təsiri altında işıq üzü görən ilk türkmən satirik jurnalı "Toxmaq" öz səhifələrində M.Sabit Dəstançının şeirlərinə geniş yer verirdi. Jurnalın yaradıcıları Berdi Kərbabəyev və Qaraca Burunov "Molla Nəsrəddin"lə tanış olduqları üçün onun yolu ilə gedərək öz yazılarında dövrün aktual məsələlərinə vaxtında cavab verməyə çalışırdılar. Bəzən mövzu aktuallığını nəzərə alan hər iki jurnal Bəhailiyə qarşı mübarizə zamanı öz tənqid hədəfini bir nöqtəyə yönəldirdi.

Türkmən şair və yazıçıları öz azərbaycanlı həmkarlarının satirik ustalılıqlarından daim faydalanmışlar. Felyetonun şeir və nəsrə yazılışı türkmən ədəbiyyatı üçün yenilik idi. Azərbaycan satirik ədəbiyyatından bəhrələnən B.Kərbabəyev və Q.Burunov keçən əsrin 20-ci illərindən etibarən bu janrda öz əsərlərini yazmağa başlamışdılar.

Tanınmış Azərbaycan şərqşünası, professor Qəzənfər Əliyev türkmən şairi Bayram xanın (1500-1505 - 1561) həyat və yaradıcılığından söhbət açan monoqrafiyasında şairin ədəbi irsinin orijinallığını yüksək qiymətləndirərək türkmən dilində yazdığı şeirlərini geniş təhlil etmişdir. Alim onun həm fars-tacik, həm də türkdilli klassiklərdən qidalandığını göstərir. O yazır: "Bayram xanın qəsidələrində nəinki fars-tacik, eləcə də türkdilli sənətkarların, birinci növbədə, Nəsimi və Nəvainin təsirini meydana çıxarmaq çətin deyil" (129,79).

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, maarif xadimi Sultanməcid Qənizadə (1886-1937) XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində Orta Asiyanı səyahətə çıxmışdır. O, Türkmənistan və Özbəkistanda olmuş, bir sıra şəhərləri gəzmişdir. Yazıçı bu səyahətin nəticəsi olaraq "Məktubatı-Şeyda bəy Şirvani" diologiyasını yazmışdır. Əsərin ikinci kitabı, demək olar ki, bütünlüklə Bakıdan-Buxarayadək olan yol qeydlərindən ibarətdir. S.M.Qənizadə Krasnovodsk şəhərində gedən inşaat işlərindən də qeydlər etmişdir.

Çindən başlanan və Xəzər dənizindəkə uzanan uc-

suz-bucaqsız bir ərazidə məskunlaşmış azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış etnoslardan biri də qazax xalqıdır.

Azərbaycan və qazax xalqlarının folklorla başlanan ədəbi əlaqələri yazılı ədəbiyyat yarandıqdan sonra daha da möhkəmləndi, genişləndi. Hər iki xalqın tarixində, adət və ənənələrində, mifoloji görüşlərində, etnoqrafiyasında oxşar cəhətlərə tez-tez rast gəlinir.

Qazaxıstanda yazılı ədəbiyyat ənənələri nisbətən gec təşəkkül tapdığı üçün Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə qazaxların öz dillərində tanış olmaq imkanları olmamışdır. Belə bir imkan Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinə hazırlıq tədbirləri çərçivəsində yarandı. 1947-ci ildə Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması "Leyli-Məcnun" adı ilə ilk dəfə Q.Əlimkulov, D.Əbilov və Q.Jarkov tərəfindən qazax dilinə tərcümə olunmuşdur.

XIX yüzilliyin qazax realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904) dünya mədəniyyətinə yaxından bələd olan bir şair idi. Semi-palatinskidə təhsil aldığı zaman oxuduğu əsərlər, ünsiyyətdə olduğu inqilabçı-demokratlar Abayın dünyagörüşünə ciddi təsir etmişdi. O, rus dili vasitəsilə qədim yunan ədəbiyyatını və tarixini öyrənə bilmişdi. Geniş müəlləsi nəticəsində Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli kimi Şərqi ölməz sənətkarlarının əsərləri, oradakı humanist görüşlər ilə yaxından tanış ola bilmişdi. Bu ölməz sənətkarlardan öyrəndiyi üslubdan öz yaradıcılığında geniş istifadə edərək Şərq poeziyasında geniş yayılmış əruz vəznə və ərəb-fars sözlərini ilk dəfə qazax şeirinə gətirərək klassik Şərq poeziyasını təqlid edirdi.

Abay, o cümlədən Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasının təsiri altında istilacı Makedoniyalı İskəndərin acgözlüklüyünü pisləyən "İskəndər" dastanını yaratmışdır. Xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlı olan Abay "İs-

kəndər" dastanına bəzi milli qazax detalları əlavə etməklə, o zamankı qazax cəmiyyətini düşündürən müasir problemlərə toxunmağa çalışmışdır.

XIX yüzillikdən etibarən Azərbaycan-qazax ədəbi-mədəni əlaqələri daha da geniş vüsət alması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Azərbaycan və qazax yazıçıları öz əsərlərində maarifçilik ideyalarını təbliğ edirdilər. Hər iki qardaş xalqın qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələri möhkəmlənərək yeni məzmun kəsb etmişdir.

Nəriman Nərimanov hələ Həştərxanda müalicədə olan zaman qonşu türk xalqlarının taleyi ilə yaxından maraqlanırdı. O, 1919-cu ildə mayın 27-dən iyunun 6-dək qonşu "Urdı şəhərinə gedərək III Qırğız (Qazaxıstan - Ə.Q.) qurultayında iştirak etmiş, təşkilatçılıq və təşviqatçılıq məsələlərində onlara dəstək verərək" qarşılarında duran problemlərlə maraqlanmış onların həlli üçün öz dəyərli tövsiyələrini vermişdir (147,184).

Bütün bunlar göstərir ki, Orta Asiyada yaşayan türkdilli xalqlarla Azərbaycan xalqı arasında olan ədəbi əlaqələrin çox zəngin və qədim tarixi, pozulmayan səhifələri vardır. Bu əlaqələrin müəyyən səhifələri N.Nərimanovun yaradıcılığı ilə bağlıdır.

1.2. Nəriman Nərimanovun əsərləri özbək və türkmən teatr səhnələrində

M.F.Axundzadənin komediyaları ilə təşəkkül tapan Azərbaycan dramaturgiyası XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində N.B.Vəzirov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və başqa müəlliflərin müasir mövzuda, xalqın həyatı ilə səsleşən səhnə əsərləri ilə daha da zənginləşdi. Azərbaycan və türk xalqları arasında ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində mövcud olan əlaqələrdə də xeyli irəliləyiş özünü göstərdi. Teatrşünas C.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, bu, "Əlaqələr prosesində Azərbaycan teatrının rolu daha çox Volqaboyu və Orta Asiya ölkələrində teatr hərəkatının canlanmasında gözə çarpır..." (23,9).

Həmin dövrdən Azərbaycanın türk xalqları ilə ədəbi mədəni əlaqələrində yeni mərhələ başlandı. Fərəhləndirici haldır ki, bu xalqlar gündən-günə təşəkkül tapmaqda olan teatrlarını müasir mövzuda yazılmış, xalqın adət və ənənələrinə daha yaxın olan dram əsərləri ilə təmin etmək üçün bu sahədə zəngin təcrübəsi olan Azərbaycan dramaturgiyasına müraciət edirdilər.

Məlum olduğu kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycandan fərqli olaraq Volqaboyu, Krım və Orta Asiyada yaşayan türk xalqları arasında milli dramaturgiya və teatr hələ lazımınca inkişaf etməmişdi. Digər türk xalqları kimi, özbəklər də H.Cavidin "Şeyx Sənan", Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan", Ə.Haqverdiyevin "Millət dostları", M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" və N.Nərimanovun "Şamdan bəy", "Nadir şah" əsərlərini öz dillərində Daşkənddə tamaşaya qoydular. Tamaşada özbək, tatar və azərbaycanlı aktyorlar iştirak edirdilər. "Nadir şah" əsərini Abdulla Eynulin çevirmişdi. Bu əsərlərin bəziləri ayrıca kitabça

şəklində də nəşr olunmuşdur. O biri pyesləri H.H.Niyazi, A.Uyğun, A.Kadiri, Ş.Şərəfuddinov (Xurşid), Q.Yunis kimi müəlliflər tərcümə etmişdilər (178,170).

Akademik V.Zahidov keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatr truppalarının Türkünə qastrol səfərinə gəldikləri zaman göstərdikləri tamaşaların əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir onun fikrincə, yerli əhalini Avropa tipli, professional teatrla və o cümlədən, Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri ilə tanış etmək üçün bu qastrol səfərləri çox səmərəli idi. O yazır: "XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində... Türkünə mütərəqqi Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri xeyli güclənmişdi... H.H.Niyazi, M.Sufizadə, S.Əczi, A.Əlvani və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatının müsbət təsirini öz yaradıcılıqlarında daim hiss etmişlər" (176,23). Onlar Azərbaycan teatr və dramaturgiyasının nailiyyətləri, azərbaycanlı aktyorların yüksək ifaçılıq məharəti, səhnə mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanırdılar.

Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərini özbək dilinə çevirmək sahəsində H.H.Niyazi daha çox məhsuldar işləyirdi. A.Ə.Qasımzadənin təbdil etdiyi "Mən ölmüşəm" komediyası onun tərcüməsində 1921-ci il oktyabrın 1-də Daşkənddə gənclər tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. Ə.Nəvai adına Ədəbiyyat Muzeyinin arxivində saxlanılan bir sənəd çox maraqlıdır. Professor S.Əliyev Azərbaycan teatri və dramaturgiyası Özbəkistanda (1917-1929) adlı məqaləsində bu sənədi nümunə çəkir: "Türkünə siyasi maarif şöbəsi Azərbaycan dramaturqlarının 8 pyesini özbək dilinə çevirmək tapşırığı almışdır" (130,175). Bu faktın özü o dövrdə Özbəkistanda Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinə marağın çox böyük olduğunu göstərir.

Avropa və Rusiya teatrlarının mütərəqqi ənənələrini mənimsəmiş, müxtəlif janrlarda kifayət qədər dram əsərlərini tamaşaya qoymuş, təcrübəli aktyor ansamblına malik olan Azərbaycan truppaları, konsert briqadaları, ayrı-

ayrı görkəmli teatr xadimləri Türkünstanə gələrək qabaqcıl özbək ziyalıları ilə bu və ya digər məsələlərdə əməkdaşlıq edirdilər. Onlar bölgənin müxtəlif şəhər və qəsəbələrində gedir, yerli əhalidə Azərbaycan teatr tamaşaları və opera sənətinə marağı gücləndirirdilər. Onların oynadıqları tamaşalar xalq arasında mütərəqqi ideyaların yayılması, ziyalıların qabaqcıl hissəsinin dünyagörüşünün və estetik görüşlərinin formalaşmasına təsir etməklə özbək milli dramaturgiyasının və teatrının təşəkkül tapmasına kömək göstərirdi. Azərbaycanın teatr xadimləri türk xalqlarının vətəni olan Volqaboyu və Orta Asiyada ana dilimizdə N.Nərimanovun "Nadir şah", "Şamdan bəy", "Nadanlıq" Ə.Haqqverdiyevin "Dağılan tifaq", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", S.M.Qənizadənin "Xor-xor", "Axşam səbri xeyir olar", C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" və başqa əsərləri Aşqabad, Daşkənd, Səmərqənd, Kökənd, Mərv, Cərcə və Türkünstanın başqa şəhərlərində tamaşaya qoyaraq, orada yaşayan soydaşlarımız və yerli türk xalqlarının mədəni tərəqqisi üçün böyük əmək sərf edirdilər.

1901-ci ildə Aşqabadda dövlət qulluğunda olan Əskər bəy Vəzirov, Əkbər bəy Tahirov, Əfəndiyev və başqa azərbaycanlı ziyalılar birpərdəli, üç pyes hazırlayaraq tamaşaya qoymuşdular. Aşqabadda baş tutan ilk tamaşadan sonra həmin teatr dəstəsi M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" və sair əsərləri yerli irticanın tövətədiyi çətinliklərə baxmayaraq, tamaşaya qoymağa müvəffəq olmuşdular.

1904-cü ildə azərbaycanlı aktyorlar Aşqabada ilk qastrol səfərinə gəldilər. Onların burada səhnəyə qoyduqları ilk tamaşa N.B.Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyası oldu. Özbək alimi S.Əliyev yazır: "Azərbaycanlı aktyorlar həmin əsəri 1907-ci ildə Mərvdə böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoydular" (131,34). Ta-

maşanın təşkilatçılarından və iştirakçılarından biri Ələkbər bəy Tahirov bu teatr tamaşası haqqında xatirələrində göstərir: "Hər yerdə olduğu kimi, bizim də ilk və sonrakı tamaşalarımız ayrı-ayrı həvəskarların evlərində hazırlanmışdı. İçərimizdə səhnə təcrübəsi olan adam yox idi, biz səhnəyə lazım olan paltar və digər ləvazimatı evlərdən toplayıb gətirirdik. Tamaşaları ictimai işlərin xeyrinə təşkil edirdik. Xüsusilə məktəb, qiraətxana kimi maarif ocaqlarına kömək məqsədilə oynayıb və biletləri əvvəlcədən qapı-qapı gəzib satmaq məcburiyyətində qalırdıq. Əhalini teatra cəlb etmək üçün hər bir tamaşaçını ayrıca təbliğ etmək lazım gəlirdi. Xalq teatra getməyi günah və ayıb sayırdı. İlk tamaşanı Aşqabadda... verdik, "Hacı Qənbər"dən sonra, M.F.Axundzadənin "Müsyö Jordan" ("Hekayəti-Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" - Ə.Q) komediyası və daha sonra N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsi oynanıldı (85,228-223).

1907-ci ilin axırlarında Aşqabad həvəskarları N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsini Türkmənistanın ikinci böyük şəhəri olan Mərvdə tamaşaya qoydular.

1909-cu il dekabrın 31-də isə həmin əsər Daşkəndin "Kommerçeskie sobranie" zalında həvəskarlar tərəfindən göstərilmişdilər. Tamaşa 1910-cu il fevralın 7-də təkrar olundu.

Həmin il martın 9-da Səmərqənddə Novruz bayramı münasibəti ilə özbək, tacik və Azərbaycan dilində S.M.Qənzadənin "Axşam səbri xeyir olar", "Xor-xor" əsərlərinin tamaşalarını göstərdilər. Tamaşanın rejissoru azərbaycanlı Ələsgər Ələsgərov idi.

1910-cu il oktyabrın 31-də Aşqabadda yaşayan azərbaycanlı teatr həvəskarların ifasında Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" pyesi oynanıldı. Həmin il noyabrın 7-də təkrar göstərilən tamaşa sonralar "Firiduni" məktəbinin xeyrinə vaxtaşırı təkrar olunurdu.

Q.Məmmədlinin "Hüseyn Ərəblinski" kitabındakı qeydlər maraqlıdır.

1911-ci ilin noyabrında H.Ərəblinskinin rəhbərliyi ilə S.Ruhulla, Y.Nərimanov, Ə.Qəmərinski və Ə.Vəlidən ibarət truppə ilk dəfə Orta Asiyaya qastrol səfərinə gəldi. "Krasnovodskda, N.Kamalın üçpərdəli "Zavallı bala" və Ü.Hacıbəyovun "Pulsuzluq" əsərini tamaşaya qoyduqdan sonra, truppə Aşqabada gəldi. Burada aşqabadlı həvəskarların iştirakı ilə Nəriman bəyin "Nadir şah Əfşar" nam faciəsini mövqe-tamaşaya qoydular. Bakıdan gələn aktyorlara 400 manatdan ziyadə pul verilmişdir" (86,151).

Bakılı professional aktyorların iştirakı ilə N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsinin Aşqabadda səhnəyə qoyulması sözlün əsil mənasında ilin mədəni hadisəsinə çevrildi. Çünki əsərdə Şərq xalqlarının faciəli keçmişi və azadlığa nail olmaq ümidləri açıqlanır, hər cür zülm, istibdad üsul-idarəsi şiddətli tənqid olunur. Azərbaycanın xalq yazıçısı, akademik M.İbrahimov çox doğru olaraq yazır: "Nərimanov Şərq xalqlarının tarixi faciələrlə dolu olan keçmişi və bugünkü həyatını gözəl bilən yazıçılardan biri idi. O, Şərq xalqlarının azad olması üçün çalışırdı, onları zülm və fəlakətlərə düçar etmiş despotizmin və müstəmləkəçiliyin düşməni idi. Bu cəhətdən "Nadir şah" tarixi faciəsi və orada yürüdülmən fikirlər maraqlıdır" (55,8).

N.Nərimanov öz əsərində Şərq despotizminin qanlı faciələr, zülm, ədalətsizlik etməkdən başqa, heç nəyə qadir olmadığını, ancaq xalqın həyatını korlayıb min cür əzab və əziyyətlərə məruz qoyduğunu, qurtuluşun isə ancaq həqiqi demokratik quruluşda olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Mədəni, bilikli və istedadlı aktyor olan H.Ərəblinski-nin səhnə fəaliyyəti tamaşaçılar və yerli həvəskarlar üçün çox mühüm hadisə idi. Azərbaycan teatr trupplarının bölgəyə müntəzəm qastrol səfərləri əhali arasında teatra marağı daha da artırırdı. Mərv və Buxarada bir neçə tamaşa verdikdən sonra, həmin truppə 1911-ci ilin dekabrında Özbəkistana ilk qastrol səfəri etdi. Truppanın aktyorları Səmərqənd teatr həvəskarlarına M.F.Axundzadənin "Hacı

Qara", N.B.Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Müsibəti-Fəxrəddin", Ə.Haqqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" əsərlərinin tamaşalarını təqdim etdilər.

S.Ruhullanın hələ sağlığında yazdığı və Azərbaycan Respublikası Milli Arxivində saxlanılan tərcümeyi-halından məlum olur ki, "1911-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Azərbaycan aktyorları Bakıdan Orta Asiyaya qastrol səfərinə yola düşmüşlər. Səmərqənddə onlar "Kimdir müqəssir" (Ə.Haqqverdiyevin), "Pulsuzluq" (Ü.Hacıbəyov) və N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsini tamaşaya qoymuşlar. Həmin tamaşaları truppə Kökand, Cərcə və Aşqabadda da göstərmişdir" (4,8.). Özbək teatrşünası M.Raximov bu tamaşalar barədə belə qeydlər edir: "Aktyorların yüksək səhnə mədəniyyətinə və səhnə ustalığına malik olmaları, öz rollarını məharətlə ifa etmələri tamaşaçıların haqlı rəğbətinə səbəb oldu" (171,255).

1912-ci il yanvarın 31-də yerli həvəskarların iştirakı ilə Ə.Haqqverdiyevin "Bəxtsiz cavan", N.B.Vəzirovun "Ev tərbiyəsinin bir şəkli", Ü.Hacıbəyovun "Artistin məişəti" əsərləri tamaşaya qoyuldu.

Orta Asiyada öz mədəni tədbirlərini uğurla davam etdirən S.Ruhulla, Ə.Qəmərinski və başqalarının iştirakı ilə Ə.Haqqverdiyevin "Kimdir müqəssir", S.M.Qənizadənin "Dursunəli və Ballıbadı" vodevillərini Türkünstanın qədim şəhərlərindən biri Kökanda tamaşaya qoydu.

Həmin ilin fevral ayının ortalarında azərbaycanlı aktyorlar yeniləmiş repertuarla Aşqabada dönərək tamaşalar verməyə başladılar.

1914-cü ildən Azərbaycan aktyorlarının Orta Asiyaya qastrol səfərləri müntəzəm xarakter almağa başladı. Böyük sənətkar S.Ruhullanın rəhbərlik etdiyi teatr truppasının Orta Asiyadakı fəaliyyəti teatr mədəniyyətinin təbliği və məhəlli milli teatrlar yaradılması yolunda əvəzsiz, onun gənc səhnə həvəskarlarına verdiyi qiymətli tövsiyə və məsləhətləri son dərəcə səmərəli idi.

1915-ci ildə Ə.Qəmərլinskinin rəhbərliyi ilə S. Ruhulla, Y.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, X.Məlikov, H.Hacıbəyov, C.Bağdadbəyov və başqalarından ibarət Azərbaycan musiqili komediya truppası Kōkandda verdiyi tamaşaların yüksək səviyyədə keçirdiyini də qeyd etmək lazımdır. Truppa burada N.Nərimanovun "Nadir şah", Ü.Hacıbəyovun "Məşədi İbad", Molyerin "Zorən təbib" əsərlərin tamaşaya qoymaqla Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının nüfuzunu özbək tamaşaçıları arasında daha da artırır (171,255).

1915-1916-cı illərdə də öz repertuarlarına dövrün aktual tələblərinə uyğun olaraq daim yeni əsərlər daxil edən Azərbaycan aktyorları Orta Asiyaya qastrol səfərlərini davam etdirdilər.

Bu ildən başlayaraq professional Azərbaycan aktyorlarından əlavə, Orta Asiyada yaşayan azərbaycanlı teatr həvəskarlarından ibarət üç-dörd truppada bölgənin şəhər və qəsəbələri gəzərək Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərini səhnəyə çıxarırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan səhnə xadimləri Orta Asiyada dram teatrı yaranmasında böyük rol oynadıqları kimi, bu bölgədə ilk opera tamaşasının təşkilində də onların əməyi böyükdür.

1916-cı ilin noyabr-dekabr aylarında S.Ruhullanın rəhbərliyi ilə Özbəkistana qastrol səfərinə gələn Azərbaycan teatr truppası xalqın musiqili tamaşalara olan marağını nəzərə alaraq yerli həvəskarın iştirakı ilə Ə.Qəmərլinskinin "Məkri-zənən" ("Qadın hiyləsi"), Ü.Hacıbəyovun "Məşədi İbad", "Arşın mal alan" musiqili komediyalarını, "Əsli və Kərəm" və "Leyli və Məcnun" operalarını göstərdilər. Məcnun və Kərəm rollarını S.Ruhulla özü ifa etdi. Bu, bölgənin mədəni həyatında mühüm əhəmiyyəti olan hadisələrdən idi. Orenburqda tatar dilində çıxan "Vəqt" qəzeti də bu barədə məlumat verərək yazırdı: "Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" əsəri Daşkənddə tamaşaya qoyulan ilk

müsəlman operası idi. Məcnun rolunun ifaçısı S.Ruhulla öz oyunu ilə tamaşaçıları heyran etmişdir" (182, № 20, 1910).

Tədqiqatçı F.Axmetşina Orta Asiya şəhərlərində göstərilən Azərbaycan musiqili komediyalarının bölgədə musiqi sənətinin inkişafındakı rolu haqqında yazır: "Azərbaycan opera və musiqili komediyaları özbək musiqisinin inkişafında mühüm rol oynadı. Çünki, Azərbaycan dili və musiqisi özbək dinləyicilərinə daha yaxın idi. Yeni yaranmaqda olan özbək truppalarının tez-tez Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinə müraciət etmələrinin səbəblərindən biri də bu idi. "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" opera və musiqili komediyaları bölgə tamaşaçıları arasında geniş şöhrət qazanaraq özbək dilinə tərcümə edilirdi" (138).

Yüksək səviyyədə keçən tamaşalar özbəklər arasında opera sənətinin özünə vətəndaşlıq hüququ qazanması yolunda atılmış mühüm addım idi. S.Ruhulla öz məharətli oyunu ilə Orta Asiya tamaşaçılarını heyretə gətirir, eyni zamanda bütün ifaçıları öz rollarını təbii bir hərəkətlə oynamağa ruhlandırır.

Özbək ədəbiyyatşünası S.Əliyev yuxarıda göstərilən faktları təsdiqləyərək göstərir ki: "Azərbaycan aktyorları bu tamaşaları Əndican, Namanqan və Margilan şəhərlərində göstərdilər" (130,37).

Məşhur özbək aktyoru Mirşahid Mirakilov öz xatirələrində qeyd edir ki, "gölkəmli özbək maarifçisi, nəğməkar şairi, tərcüməçisi və rejissoru H.H.Niyazi Azərbaycan teatırı, xüsusən də Ə.Haqqverdiyevin, N.Nərimanovun və H.Cavidin dramaturgiyası ilə yaxından tanış idi. 1915-ci ildə Azərbaycan truppasının Kökanda qastrovolu zamanı Niyazi təcrübə toplamaq məqsədi ilə truppının verdiyi bütün tamaşalarına gəlirdi. S.Ruhulla ilə yaxın dostluq əlaqələri qurmuşdu. Söhbət zamanı S.Ruhulla ona qiymətli məsləhətlər, tövsiyələr verirdi" (150,32).

Gənc özbək aktyorları teatr sənəti sahəsində geniş təcrübəyə malik öz azərbaycanlı həmkarlarından çox şey öyrəndilər. Bu tamaşalarda özbək dilində ifa etdikləri rollar onlar üçün sonralar əsil yaradıcılıq məktəbi oldu.

1916-cı il ərzində Azərbaycandan Orta Asiyaya qastrol səfərinə gələn truppalarının və səhnəyə qoyulan tamaşaların sayı daha da çoxalmışdı. Həmin il noyabrın 28-də S.Ruhullanın rejissorluğu ilə "Turan türəsi" qrupunun aktyorlarının iştirakı ilə müsəlman "İmdadiyyə" cəmiyyəti xeyrinə N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsini tamaşaya qoydu. Rüstəm bəy və Fəxrəddin rollarını S.Ruhulla özü ifa etdi. Dekabrın 7-də isə Aşqabadda yerli azərbaycanlı həvəskarlar tərəfindən Z.Hacıbəyovun "Əlli yaşında cavan" komediyası tamaşaya qoyuldu. 1916-cı il dekabrın 23-də Aşqabadda olduğu kimi, Daşkənddə yerli həvəskarlar məktəb uşaqları üçün N.B.Vəzirovun "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" tamaşasını göstərdilər.

Truppa burada qastrol səfərində olan Ə.Qəmərinski, S.Ruhulla, Ə.Hüseynzadə, C.Bağdadbəyov, Q.Məmiyev və başqalarının iştirakı ilə Ə.Haqqverdiyevin "Pəri cadu", Ü.Hacıbəyovun "Məşədi İbad", Ə.Qəmərinskinin "Məkrizənən" və Molyerin "Zorən təbib" əsərini böyük uğurla oynadılar. Teatrşünas İ.Ş.Kərimov yazır: "Tamaşada yerli həvəskarlar həvəslə iştirak etdilər. Səhnə sənətinin sirlərini məhz Azərbaycan aktyorlarından alan yerli teatr həvəskarları sonralar Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərində əsas rollarda çıxış etməyə başladılar" (158,196).

Azərbaycanın teatr tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı Q.Məmmədlinin yazdığına görə, 1916-cı il mayın 16-da C.Məmmədquluzadə, Əliqulu Nəcəfovla birlikdə Aşqabada gəldi. Onlar burada "Ölülər"i tamaşaya qoymaqla toplanan vəsaitə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrini bərpa etmək istəyirdilər. "Ölülər"in hazırlanması sürətlə gedirdi. Şeyx Nəsrullah roluna Ə.Nəcəfov hazırlanırdı. Mirzə Cəlil özü də məşqlərdə yaxından iştirak edirdi. Tamaşaya iki-üç gün

qalmış məşqlərə gəldiyimiz zaman Mirzəni orada görmədik. ...Sonra məlum oldu ki, Aşqabadda yaşayan bəhai burjuaziyası "Molla Nəsrəddin" jurnalının bəhailiyəyə qarşı verdiyi yazı və karikaturaların intiqamını Mirzə Cəlildən almaq üçün şəhər polismeysteri Alekseyevə rüşvət vermiş və onu 24 saat ərzində Zakaspi vilayətindən sürgün etməyə müvəffəq olmuşlar (85,228-229). Beləliklə, "Ölülər" in Aşqabad tamaşası baş tutmadı. Qarşısına qoyulan məqsədinə nail olmaqda israrlı olan C.Məmmədquluzadə Ə.Nəcəfovla birlikdə "Turan türəsi" teatr dəstəsinin dəvəti ilə Daşkəndə gəldi. 1916-cı il iyunun 11-də həmin dəstə "Ölülər"i müəllifin nəzarəti altında və Abdulla Ovlaninin tərcüməsində özbək dilində səhnəyə qoymağa müvəffəq oldu. Şeyx Nəsrullah rolunu Ə.Nəcəfov, İskəndər rolunu isə A.Ovlani ifa etdilər. Tamaşanın rejissoru N.X.Xocayev idi. Orenburqda tatarca çıxan "Vəqt" qəzeti tamaşanın müvəffəqiyyəti haqqında yazırdı: "Həvəskarlar vasitəsilə səhnəyə qoyub böyük müvəffəqiyyət qazanmış bütün Qafqaz əfkarı-ümumiyyəsinin diqqətini cəlb edərək ikinci dəfə oynanılmışdır. "Molla Nəsrəddin" nəfinə böyük bir miqdar məbləğ əldə edilmişdir. Qafqaz mətbuatında böyük bir mövqe tutan bu pyesin Orenburq, Ufa, Kazan və Həştərxan şəhərlərində də qoyulub oynanılması çox arzu edilirdi. Lakin, təəssüf ki, ...yay fəsli olduğu üçün... bu pyesi Orenburq səhnəsində göstərmək mümkün olmadı" (182).

1917-ci il fevralın 9-da C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrini bərpa etməyə nail oldu. O, jurnalın 2-ci sayında Orta Asiya və Volqaboyuna səfərindən "altı aylıq səyahəti zamanı... Aşqabaddan başlanmış, Daşkənd, Orenburq, Samara, Tsaritsin, Hacıtərxan, Petrovsk, Vladiqafqaz"... (97, № 2, 1917) şəhərlərini gəzərək "Ölülər" komediyasını göstərməyə çalışdığı barədə məlumat verirdi.

Professor T.Ə.Əhmədov N.Nərimanovun əsərlərinin özbək teatr səhnələrində tamaşaları barədə yazır: "Azərbaycan professional teatr truppaları kimi Özbəkistanın

gənc teatr həvəskarları da müntəzəm olaraq N.Nərimanovun əsərlərini səhnələşdirirdilər. 1916-cı il martın 25-də "Obşestvennoe sobranie" zalında Nəmanqan səhnəsevərləri N.Nərimanovun "Nadanlıq" və S. M.Qənizadənin "Xor-xor" əsərlərinin tamaşalarını göstərdilər. Həmin il aprelin 16-da Özbəkistanın başqa şəhərlərində olduğu kimi Xocənddə də N.Nərimanovun "Nadanlıq" komediyası səhnəyə qoyuldu. Tamaşa iki dəfə təkrar verildi. Sevindirici haldır ki, tamaşaçıları arasında özbək qadınları da var idi.

Əsərdə təsvir olunan nadanlıq faktlarına gündəlik həyatlarında tez-tez təsadüf edən əsil "nadanlıqdan qurtarmağın yeganə çarəsi maarif yolu olduğunu və müsəlman milləti mədəniyyətə, maarifə yaxın düşdükdən sonra, bu bələdan" (31,66) xilas ola bilməyəcəklərini dərk etməyə başlayan tamaşaçıların böyük marağına səbəb oldu.

Həmin il iyulun 15-də Orta Asiyada öz qastrol səfərlərini davam etdirən Azərbaycan dram truppası Daşkəndə gələrək burada "Məkri-zənən"i göstərdikdən sonra bakılı aktyorlar həmin il avqustun 4-də Aşqabada dönərək Ə.Haqqverdiyevin "Pəri cadu" pyesini göstərdilər.

1916-cı ildə Xan Talışinskiyin rəhbərlik etdiyi teatr dəstəsi Orta Asiya şəhərlərində tamaşalar verdikdən sonra, Orenburqa gələrək Azərbaycan dilində M.Kazımovskinin "Daşım-daşım" və S.M.Qənizadənin "Dursunəli və Ballıbadı" pyeslərini tamaşaya qoydular. Həmin dəstə yənidən Daşkəndə dönərək avqustun 13-də "Turan türəsi" truppası ilə birlikdə Ə.Qəmərinskiyin "Bəhlul Danəndə" və "Məkri-zənən" əsərlərinin tamaşalarını göstərdilər.

Görkəmli teatr tədqiqatçısı Qulam Məmmədli "Azərbaycan teatri Orta Asiyada" adlı məqaləsində Azərbaycan aktyorlarının Orta Asiyanın bir çox şəhərlərində qastrol səfərlərində olduqlarını və orada həvəskar teatr dəstələri təşkil edərək tamaşalar verdikləri, repertuarlarında isə "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", "Əsli və Kərəm" və Azərbaycan müəlliflərinin digər əsərlərinin əsas yer tutduğunu

vurğulayaraq yazırdı: "1917-ci ilin əvvəllərində Bakı artistləri ilk dəfə Aşqabadda notlu orkestrin iştirakı ilə "Arşın mal alan", "Məşədi İbad" musiqili komediyalarını oynadılar. Bu tamaşalarda qadın rollarını qadınlar ifa edirdi. Hər iki əsərin notlu orkestrlə müşayiət olunması da tamaşaçılar üçün tamamilə yeni hadisə idi... yerli həvəskarlar... Bakı artistlərinin verdikləri tamaşanı bir məktəb qəbul edib, səhnə sənətini həmin tamaşalar vasitəsilə öyrənirdilər" (85,230-231).

Q.Məmmədli daha bir maraqlı faktı da açıqlayır. Onun yazdığına görə, iyirminci illərdə Aşqabad vilayət xalq təhsili şöbəsi nəzdində həvəskar dram dərnəyi əsasında mətbəə fəhləsi Rzaqulu Abdullayev Seyfinin rəhbərliyi ilə Müsəlman musiqili dram truppası yaradılmışdır. Sonralar bu truppa Türkünstanda fəaliyyət göstərən I ordunun siyasi şöbəsinin tərkibinə daxil edilmiş, Aşqabaddan əlavə, Orta Asiyanın Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Məvr, Taxtabazar, Krasnovodsk və digər şəhərlərində tamaşalar verilmişdir. Truppanın repertuarı əsasən Ü.Hacıbəyovun "Əsli və Kərim", "Məşədi İbad", "Arşın mal alan", "Ər və arvad", C.Məmmədquluzadənin "Ölülər", C.Cabbarlının "Nəsrəddin şah", Z.Hacıbəyovun "Evlikən subay", "Əlli yaşında cavan", Ə.Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan" və sairə əsərlərdən tərtib olunurdu. Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının Orta Asiyada təbliği sahəsində səmərəli iş göstərən bu truppa 1921-ci ilin yazında öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Sevindirici hal və danılmaz tarixi faktıdır ki, XX yüzilliyin 20-ci illərinə qədər türkmən, özbək, tacik teatr həvəskarları ilk dəfə səhnə sənəti ilə məhz Azərbaycan və tatar teatr truppalarının tamaşaları vasitəsi ilə tanış olmuşlar.

Bolşevik çevrilişi nəticəsində Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycanın digər türkdilli xalqlarla hər cür iqtisadi, siyasi əlaqələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də qısa bir fasilə yarandı.

1920-ci ilin martında Azərbaycanın gənc aktyorlarının göstərdikləri bir neçə tamaşa, o cümlədən Z.Hacıbəyov-

vun "Evlikən subay", musiqili komediyası Daşkəndin mədəni həyatında ilin mühüm hadisəsinə çevrildi. Həmin ilin iyulunda Azərbaycan aktyorları S.M.Qənizadənin təbdil etdiyi "Dursunəli və ballıbadı" bir pərdəli komediyasını, on gün sonra isə həmin komediyanı Daşkənd texniki peşə məktəbinin şagirdləri "köhnə şəhərdə" tamaşaya qoydular.

Keçən yüzilliyin 30-cu illərindək milli dramaturgiyaya və teatra malik olmayan Türkmənistanın yeni yaradılmış dram teatri öz repertuarını Azərbaycan, tatar, özbək və sair dillərdə olan pyeslərin tərcümələrini səhnəyə qoymaqla təmin edə bilirdi.

SSRİ xalq artistləri B.Amanov və A.Qulmamedov öz xatirələrində N.Nərimanovun "Nadir şah" və Ə.Haqverdiyevin "Ağac kölgəsində" pyeslərini bu dram studiyasının tamaşaya qoyduğu ilk əsərlər kimi qeyd edirlər (128).

Bakıda açılmış teatr texnikumu Orta Asiya respublikaları üçün sənətkar aktyorlar yetişdirilməsi sahəsində mühüm rol oynamışdır. Texnikumda təhsil almağa göndərilən Altı Karliyev (sonralar SSRİ xalq artisti) xatırlayır ki, o, aktyorluq və rejissorluq sənətinin mənasını məhz Bakıda təhsil aldığı zaman dərk etmiş burada A.M.Şərifzadə, S.Ruhulla, M.Davudova, Ü.Rəcəb kimi görkəmli səhnə ustalarının çıxışlarından olduqca faydalanmışdır. Teatr Texnikumu A.Karliyev və digər türkmən aktyorları üçün əsil yaradıcılıq məktəbinə çevrildi. O, burada ədəbiyyatdan dərs deyən görkəmli dramaturq H.Cavidin tələbəsi olmuşdur. Vətənə döndükdən sonra A.Karliyev Türkmənistan Dram Teatrının səhnəsində C.Cabbarlının "Od gəlini" və "1905-ci il" pyeslərinin tamaşalarında baş rollarda çıxış etmişdir. Türkmənistan Dram Teatrında səhnəyə qoyulan bu pyeslər nəinki türkmən tamaşaçısını Azərbaycan xalqının həyatı ilə tanış edir, eləcə də türkmən teatrının, dramaturgiyasının inkişafına təkan verirdi.

1922-1926-cı illərdə Aşqabadda rus-fars "Müzəffəri" məktəbi nəzdində "Moqrıfat" ("Maarif") adlı daha bir dram

truppası fəaliyyətə başladı. Məktəbin müdiri Azərbaycan şairi, təbrizli Məmmədli Manafzadə Sabit idi. Qısa müddət ərzində bu truppa fəaliyyətini genişləndirərək professional teatra çevrildi. Teatrın repertuarının əsasını Azərbaycan müəllifləri N.Nərimanovun "Nadir şah", Ə.Haqqverdiyevin "Dağılan tifaq", "Pəri cadu", H.Cavidin "İblis", C.Cabbarlının "Aydın", Ü.Hacıbəyovun "Məşədi İbad", "Arşın mal alan", "Şah Abbas və Xurşidbanu" və başqa əsərlər təşkil edirdi.

C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" pyesini və Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasını Türkmənistanda ilk dəfə səhnəyə qoyan da, məhz "Maqrifat" truppası olmuşdur. Qadın rollarını Həyat Musayeva, Zinat Tairova, Bilqeyis Nasirli və başqaları müvəffəqiyyətlə ifa etmişlər.

Bakılı aktyorlar kimi Qafqazda fəaliyyət göstərən digər Azərbaycan truppaları vaxtaşırı Türkmənistana qastrol səfərlərinə gəlirdilər. 1926-cı ildə Tiflis Azərbaycan Dram Teatrı N.Nərimanovun və başqa ədiblərin əsərlərini Aşqabad tamaşaçılarına təqdim etdi. Truppanın üzvləri yerli həvəskar kollektivlərə teatr və səhnə ustalığından professional məsləhətlər verirdilər.

Türkmən teatrşünası Q.Kərimi "Туркменский театр" (156,51) və E.İ. Stepanovanın "Развитие туркменской советской драматургии" (175,8) adlı əsərlərində C.Cabbarlının pyeslərinin Mollanepes adına Türkmənistan Akademik Dram Teatrının səhnəsində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulduğunu göstərirlər. Bir çox gənc türkmən aktyorları üçün C.Cabbarlının türkmən səhnəsində tamaşaya qoyulan müasir dövr ilə səsleşən pyesləri sənət yollarında ciddi yaradıcılıq sınağı oldu.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində C.Cabbarlının yüksək ilhamla, böyük ehtirasla yazmış olduğu pyesləri istedadlı bir dramaturq kimi, hələ öz sağlığında onun şöhrətini Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq Türkmənistana, Özbəkistana, Qazaxıstana, Qırğızıstana, Tatarıstana, Dağıstana və sair bölgələrə yayılmışdı.

C.Cabbarlının əsərlərinin Orta Asiya və Volqaboyunda yayılması tarixi 1920-ci ildə "Nəsrəddin şah" pyesi ilə başlayır. Pyes Aşqabaddan başqa Krasnovodsk, Mərv, Cərcö, Səmərqənd, Buxara və başqa şəhərlərdə göstərilərək tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Dramaturqun "Aydın", "Oqtay Eloğlu", "Od gəlini", "1905-ci ildə", "Yaşar" pyeslərinin istər türkmən, istərsə də Türkmənistandakı Azərbaycan teatrı səhnəsində göstərilən bu tamaşaları həmişə misilsiz uğur qazanmışdır.

C.Cabbarlının əsərləri təkcə Türkmənistanda geniş yayılmamışdı. Onun "Sevil", "Aydın" və başqa əsərləri Özbəkistanın Daşkənd, Buxara, Səmərqənd şəhərlərində qastrol səfərlərində olan müxtəlif truppalar tərəfindən dəfələrlə səhnəyə qoyulmuşdur.

1921-ci ilin iyulunda Azərbaycan teatr truppası Daşkənddə N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsini bir daha hazırladı. Həmin il noyabrın 19-da Daşkəndin "Taqrı-bort" ("Təşviqatçı") truppası "Turan" teatrında N.Nərimanovun "Şamdan bəy" komediyasını tamaşaya qoydu. Şamdan bəy rolunu R.Pirmuhamməd, Yusif bəy rolunu Hacızadə, Xədicə rolunu isə Məcıdov və Kum-Ziya Səid ifa etdilər. Özbək teatrının ilk tənqidçisi Mirmulla Şermuhamməd öz rəyində tamaşanın baş tutmasını müsbət qiymətləndirərək yazırdı: "Türküstan səhnəsində bu böyük ədibin köhnə adət-ənənələrə qarşı yönəlmiş əsərini görməkdən özümüzü xoşbəxt hesab edirik" (176,176).

1917-1921-ci illərdə Bakıdan gəlmiş Ə.Hüseynzadə, A.M.Şərifzadə, Y.Nərimanov və başqalarından ibarət aktyor truppası yerli azərbaycanlılardan təşkil edilmiş həvəskar teatr dəstələri ilə birgə N.Nərimanovun "Nadir şah", Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", "Əsli və Kərəm", "Leyli və Məcnun", Ə.Haqqverdiyevin "Pəri cadu", "Bəxtsiz cavan", C.Məmmədquluzadənin "Ölülər", S. M.Qənizadənin "Axşam səbri xeyir olar" və sair əsərləri Orta Asiyanın Aşqabad, Mərv, Cərcö, Daşkənd, Səmər-

qənd, Buxara şəhərlərində dəfələrlə tamaşaya qoyularaq xalqın mədəni inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

"Vəqt" qəzeti Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının günü-gündən inkişaf edərək, bu sahədə yeni inkişaf yoluna yenicə qədəm qoyan digər türk xalqlarının teatrlarına da müsbət təsir etdiyindən söhbət açırdı: "Milli teatrın təkamülü yolunda Qafqaz müsəlmanları bu il də (yəni, 1916-cı ildə - Ə.Q.) Rusiya müsəlmanlarına baxanda çox xidmətlər göstərmişlər... Bir neçə iri pyes yazılıb səhnəyə qoyulmuşdur.

Bu il səhnəyə qoyulmuş pyeslər arasında ən gurultulu və calibi-diqqət olanı Molla Nəsrəddinin (C.Məmməd-quluzadənin - Ə.Q.) "Ölülər" adlı pyesidir. Ötkəm bir qələmlə müsəlmanların öz həyatlarını təsvir edən bu pyesi... Rusiya müsəlmanlarının səhnələrində qoyulub oynanması da çox arzu edilirdi. Pyesin mühərriri (müəllifi - Ə.Q.) bu barədə danışmaq üçün Türküstandan qayıtdığı zaman Orenburqa gəlmişdi (182, №2, 1917).

Orta Asiya və Qazaxıstanın Rusiya tərkibinə daxil olması bölgədə yaşayan xalqların digər xalqlar ilə iqtisadi, siyasi və nəhayət, mədəni əlaqələr yaratmalarına münbit şərait yaratdı. Teatrşünas alim C.Cəfərov "Azərbaycan teatri" monoqrafiyasında teatrımızın digər türk xalqlarının teatrlarının təşəkkül tapmasında xüsusi rol oynadığını xüsusi qeyd etmişdir: "Orta Asiyada səhnə sənətinin inkişafına Azərbaycan teatri həmişə müəyyən təsir göstərmişdir. 20-ci illərin əvvəlləri bu təsirin bir qədər də gücləndiyi dövrüdür" (22, 118). Buna, 1920-ci ilin yayında, Aşqabadda, Türküstan cəbhəsi Birinci Ordu Siyasi İdarəsi yanındakı 5 saylı müsəlman (Azərbaycan - Ə.Q.) truppası tərəfindən C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesi tamaşasını misal göstərmək olar. Həmin tamaşada İskəndər rolunu R.Abdullayev, Şeyx Nəsrullah rolunu C.Tahirov, müəllim rolunu isə Q.Məmmədli ifa etmişdilər.

1921-ci ilin yazında Türkmənistanda yaşayan azərbaycanlı teatr həvəskarları tərəfindən Aşqabadda aprelin 7-

də "İblis", 8-də "İşsizlər", 9-da isə "Vəziri-xan Sərab" əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin ilin payızında isə Aşqabadın "Müzəffəri" məktəbi yanında fəaliyyət göstərən dram dərnəyi "Ölülər"nin tamaşasını göstərmişdir. Tamaşanın rejissoru və İskəndər rolunun ifaçısı Q.Məmmədli olmuşdur. Tamaşa zamanı salonda əyləşmiş dindarlar və mövhumatçılar hay-küy salıb oyuna mane olmağa çalışsalar da, məqsədlərinə nail ola bilmədilər (85, 11 h. 1983.34-44).

Tədqiqat göstərir ki, N.Nərimanovun dram əsərləri daim istər Orta Asiyada fəaliyyət göstərən yerli azərbaycanlılardan təşkil olunmuş həvəskar teatr dəstələri tərəfindən, istərsə də Bakıdan gələn truppalar tərəfindən vaxtaşırı tamaşaya qoyulmuşdur. Görkəmli ədibin "Nadir şah" tarixi faciəsini öz repertuarında saxlayan "Azərbaycan teatrları C.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, müstəbid şahların fitnəkar və xain vəzirlərin məmləkəti viran qoyub, xalq zülm altında saxladıqlarını canlı səhnələr və surətlər vasitəsilə göstərərək şah və xalq, dövlət və din münasibətlərinə dair fikirlər təbliğ edirdi" (22,63).

1922-ci ilin may-iyun aylarında yenidən Orta Asiyada qastrol səfərində olan S.Ruhullanın rəhbərlik etdiyi Azərbaycan truppası digər tamaşalarla bərabər N.Nərimanovun "Nadir şah" əsərini iyulun 14-də Aşqabad tamaşaçılarına təqdim etdi. "Türkmənistan" qəzeti 16 iyun 1922-ci il tarixli sayında tamaşanın müvəffəqiyyətlə keçməsi barədə geniş resenziya dərc etmişdi. Orta Asiyada qastrol səfərini davam etdirən azərbaycanlı aktyorlar Türkünstanın digər şəhərlərində və Buxarada Azərbaycan dramaturqlarının bir sıra dram əsərlərini tamaşaçılara göstərdilər.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycanın başqa dramaturqlarının əsərləri kimi, N.Nərimanovun da pyesləri türkdilli xalqların teatr sənətinin təşəkkül və inkişafında böyük rol oynamışdır.

II FƏSİL

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN TATAR ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ YERİ

2.1. Azərbaycan-tatar ədəbi əlaqələri tarixindən

Azərbaycanın digər türk xalqları arasında olduğu kimi, tatar-türk xalqı ilə də çox qədim tarixə malik zəngin ədəbi-mədəni əlaqələri mövcud olmuşdur. XIX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən bu dil, din, mədəniyyət və tarixcə bir-birinə yaxın olan xalqlar arasındakı münasibətlərdə canlanma meyli nəzərə çarpırdı. Belə ki, rus imperiyası istila etdiyi türk xalqlarının vətəni olan Kazan və Həştərxan (Hacıtərxan, Əstərxan) şəhərləri vasitəsi ilə Azərbaycan, İran, Türkünstan, Əfqanıstan, Hindistan, Çin və başqa Şərq ölkələri ilə əlaqə saxlayırdı. Azərbaycan tacirləri Həştərxanın daimi qonaqları idilər.

Quberniya idarəsinin sənədlərindən aydın olur ki, şamaxılı Hacı Bağirov, Kərbəlayı Rəsul Möminov, dərbəndli Hacı Xasanov, Mühəmməd Xankərimov, bakılı Abdulla İskəndərov və başqaları 1770-ci ilin avqustunda Həştərxana gələrək ticarətlə məşğul olmuşlar. Bir sıra tədqiqatçılar isə göstərirlər ki, bu zaman Həştərxanda çox sayda hindlilər yaşayırmışlar. Onlar ruslar, azərbaycanlılar, gürcülər və Orta Asiya tacirləri ilə fəal ticarət edirdilər (180, № 3, 1957).

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrdə Həştərxan rus mallarını Şərq ölkələrinə göndərən mühüm dəniz limanı Şərq tacirlərinin ticarət fəaliyyətlərinin cəmləşdiyi yaşayış məntəqəsi idi.

I Pyotrun vəsiyyətlərini təcridcən yerinə yetirən Rus dövləti Azərbaycanın şimal hissəsini işğal etdikdən sonra imperiyanın sərhədlərini cənuba doğru genişləndirərək Orta Asiya və digər Şərqi ölkələrinə daha da yaxınlaşdı. Bu ölkələrlə hər cür əlaqələri genişləndirmək üçün orada yaşayan xalqların dillərinə, dini etiqadlarına, adət və ənənələrinə, ədəbiyyatlarına, elminə bələd olmaq lazım idi. Bu məqsədlə Rusiyanın bir sıra böyük şəhərlərində, xüsusən də Kazan və Həştərxanın tədris mərkəzlərində Şərqi dillərinin, mədəniyyətlərinin və tarixinin öyrənilməsinə başlandı.

Azərbaycan və tatar ərazilərinin Şərqi körpü rolu oynaması bu iki xalq arasında maarif, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində əlaqələri daha da gücləndirmişdi.

Görkəmli Azərbaycan maarifçiləri Nəsirov, Əbu Turab Vəzirov, Mirzə Məhəmməd Şəfi, M. Osmanov, Sadıx bəy Cəfərov, Mirzə Abdulla Vəzirov, Mirzə Abdulla Tahirov və başqalarının bu sahədə xidmətləri böyükdür.

Mirzə Kazım bəyin "Yeddi planet", "1660-cı ildə Həştərxanın alınması", "Uyğurlar haqqında tədqiqatlar", "Müridizm və Şamil", "Bab və babizm" və sair sanballı əsərləri tarixşünaslığa böyük töhfə oldu (172, s79).

Azərbaycanın görkəmli sənətkarlarının yaradıcılıq nümunələri tatar xalqının hörmət və rəğbətini qazanmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında tatar dramaturgiyasının klassiki F.Xalidi dahi Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasını doğma dilinə çevirərək nəşr etdirmişdi. Ümumiyyətlə, tatar xalqı arasında Nizami Gəncəvi yaradıcılığına maraqlı böyük olmuşdur.

Şair Samat Şakir tatarların N.Gəncəviyə bəslədiyi böyük hörmət və ehtiramı şeirlə belə ifadə etmişdir:

*Kim ki öz xalqının odlu köksündə
Bir ümid çırağı yandırar, sönməz.
Kim ki xeyirxahlıq səpər torpağa,
Əbədi yaşayar, heç zaman ölməz.*

*Şeir, nəğmə dolu kitablarını
Bu gün oxuyuram tatar dilində.
Tək Odlar yurdunun deyil Nizami,
Şair övladıdır bizim elin də. (25)*

1903-cü ilin martından etibarən Azərbaycan mətbuatı tarixində XX əsrin ilk anadilli qəzeti kimi, Tiflisdə əvvəlcə görkəmli jurnalist, şərqşünas alim Məhəmməd ağa Şahtaxtının, sonra isə Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə çıxan "Şərqi-Rus" qəzeti səhifələrində M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Əli Nəzmi, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli və başqa ziyalılar, ədib və yazıçılarla yanaşı, K.Mutuqi Tuxvatullin, Ş.Muxammedov kimi görkəmli tatar yazıçı və jurnalistləri də çıxış etmişlər.

"Vəqt" qəzetinin redaktoru, görkəmli alim və publisist Fateh Kərimi "Şərqi-Rus" qəzetində "Qələm" imzası ilə bir sıra publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. O, 1907-ci ildə həmin məqalələrin bir qismini toplayaraq "Ordan-burdan" adlı kitab buraxmışdır (189, 1907).

Fateh Kərimi Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri Nizami və Füzulinin yaradıcılığı ilə yaxşı tanış idi. O "Şuro" jurnalının iki sayında Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalələr çap etdirmişdir (200, № 5, 1908,194).

Sonralar görkəmli tatar publisisti həmin jurnalda dərc edilmiş "Rusiya müsəlmanlarında məktəb, maarif və ədəbiyyat" adlı silsilə məqalələrində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsindən sonra, onun mədəni həyatında baş vermiş yeniliklərin icmalını vermişdir. O, M.F.Axundzadə dramaturgiyasını və H.Zərdabinin nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzetini mədəni həyatda əhəmiyyətli tarixi hadisələr kimi qiymətləndirirdi (200, №6,165-168, 1908).

"Şuro" jurnalı fəaliyyət göstərdiyi dövrdə daim Azərbaycan mətbuatını yaxından izləmiş, burada baş verən

mühüm hadisələri öz səhifələrində tatar oxucularına çatdırmağa çalışırdı. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, jurnal 1908-ci ilin birinci sayında böyük alim və jurnalist Həsənbəy Zərdabinin vəfatı münasibəti ilə maraqlı bir məqalə vermiş və onu əsil xalq nümayəndəsi, zəhmətkeşlərin sevimlisi adlandırmışdır (200, №1, 1908).

Jurnalın ikinci sayında isə Nəriman Nərimanovun Şərq ölkələrində təbabət tarixinə həsr edilmiş "Tibb, nəzafət və islam xəstəxanaları" adlı məqaləsi verilmişdir (200, №2, 1908).

Ədəbiyyatşünas Nazim Axundov haqlı olaraq göstərirdi ki, "Şuro" jurnalında Azərbaycana aid materiallardan ən diqqətəlayiqləri, şübhəsiz, "Molla Nəsrəddin"dən alınmış parçalar və onun haqqında söylənilən mülahizələrdir (14,301).

XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda olduğu kimi, başqa türk xalqlarının qabaqcıl ziyalıları da mətbuatda çıxış edərək təbiət elmlərinin tədris olunmasını tələb edirdilər. Ancaq Axund Əbuturab təbiət elmlərinin tədrisini qətiyyənlə lazım bilmirdi. Əlibəy Hüseynzadə isə öz növbəsində dünyəvi və ruhani elmlərin birgə tədris olunmasını təklif edirdi. Beləliklə, 1908-ci ildə "Molla Nəsrəddin" və "Şuro" jurnalları arasında "Bizə hansı elmlər lazımdır?" məqaləsi ətrafında fikir mübadiləsi başlandı. C.Məmmədquluzadə və Ö.Faiq Nemanzadə xalqın iqtisadi, mədəni tərəqqisi naminə təbiətşünaslıq elmlərinin tədrisini ciddi müdafiə edirdilər. Bunu göstərmək kifayətdir ki, C.Məmmədquluzadə "Həyat" qəzetində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında gedən "Bizə hansı elmlər lazımdır?" məqaləsi ətrafında söylənilən mülahizələri toplayıb "Qeyrət" mətbəəsində ayrıca kitabça şəklində buraxaraq öz jurnalının abunəçilərinə göndərmişdi (13).

"Şuro" jurnalı "Molla Nəsrəddin"in yolu ilə gedərək bu əhəmiyyətli məsələnin tatar xalqı üçün də faydalı olduğunu nəzərə alıb, bu mövzuda çıxan bütün materialları "Bizə hansı elmlər lazımdır?" başlığı ilə dərc etmişdi.

Jurnal tatar oxucusuna Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən nümunələr təqdim edirdi. Maraqlıdır ki, burada M.P.Vaqifin "Görmədim" rədifli müxəmməsi və M.Hadinin "Hekayeyi-eşq" adlı şeir də məşhur tatar şairi və jurnalisti S.Rəmiyev tərcüməsində dərc olunmuşdu (200, №2, 1908).

1905-1907-ci illər inqilabı xalqlar arasında ictimai və mədəni əlaqələrin inkişafına şərait yaratdı. İnqilab maarif, demokratiya və azadlıq uğrunda çarizmə qarşı mübarizə aparan Rusiyada yaşayan məzlum xalqların demokratik qüvvələrini bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Bu böyük mübarizədə ədəbiyyat və incəsənət, xüsusilə satira janrı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

İmperiyani bürümüş azadlıq hərəkətindən qorxuya düşən çar hökuməti güclü inqilab dalğasını yatırtmaq üçün bəzi məhdud milli azadlıq meyllərinə icazə verdi. Azlıq təşkil edən xalqların dillərində milli mətbuat orqanları yaranmağa başladı. Bu dövrdə yaranmış ictimai-iqtisadi, tarixi-ədəbi şəraitdə türk xalqları arasında ən çox Azərbaycanla tatarların ədəbiyyatı inkişaf etmişdi.

Tatar ədəbiyyatşünası R.Qəniyeva Q.Tukayın satirik yaradıcılığına həsr edilmiş monoqrafiyasında yazır: "İnqilab Azərbaycan və tatar dillərində satirik jurnalistikaya təkan verdi. Beləliklə, köhnə müsəlman həyat tərzinə..., sosial və milli zülmə qarşı ilk yol açmış "Molla Nəsrəddin", "Bəhlul", "Tuti", "Zənbur", "Babayı-Əmir", "Uklar", "Kərçiqə", "Yaşen", "Yalt-yolt", "Çükeç", "Çikertkə" jurnalları kimi ilk satirik mətbuat yarandı. İnqilab türk xalqlarının içində Qabdulla Tukay, Fatih Əmirxan, Qaliaskar Kamal, Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə kimi gülüşlə silahlanan hakim dairələrin və mütləqiyyətin siyasətini açıb göstərməklə əsrin ən qabaqcıl ideyalarını təsdiqləyən talantlı satirikləri meydana çıxartdı" (145,3, 4).

İmperiyanın başqa bölgələrində olduğu kimi, birinci Rus inqilabı Azərbaycanda da ədəbiyyatın tənqidi realizm

yolu öz inkişafının ən yüksək pilləsinə çatmışdı. Bayraqdarı C.Məmmədquluzadə və Sabir olan inqilabi satira həmin dövrün ədəbi həyatında ən mühüm hadisələrdən biri idi. Bu satira realizmin inkişafı ilə üzvi əlaqədə formalaşmış kamala çatdığı üçün, ümumiyyətlə, XX yüzillik Azərbaycan realist ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi izah edilməlidir.

İnqilabi satiranın, məhz XX yüzillikdə meydana çıxmasının çox ciddi səbəbləri var idi. Bu zaman Azərbaycan bütün Rusiya inqilabi hərəkatında xüsusi yer tuturdu.

Bakı Rusiyanın inqilabi mərkəzlərindən biri və Qafqazın ən inqilabi mərkəzi idi. 1905-ci il inqilabının təsiri ilə güclənən ictimai ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi, ictimai ədalətsizliklər, mövcud çar üsul-idarəsindən və onun yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətindən təngə gəlmiş xalqın azadlıq meylləri satirik cərəyanın inkişafını sürətləndirirdi.

1906-cı ilin aprelində ictimai fikir tariximizin parlaq səhifələrindən olan, mətbuatımızın və ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm mərhələ təşkil etmiş, böyük ədib, dramaturq və mühərrir Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk satirik jurnal olan "Molla Nəsrəddin" in nəşri belə bir tarixi şəraitə təsadüf edirdi.

Birinci sayından etibarən "Molla Nəsrəddin" in şöhrəti Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq Yaxın və Orta Şərqi bir sıra ölkələrində də xalq hərəkatına, ictimai satiranın inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, onlarca satirik məcmuələr üçün parlaq nümunə olmuşdur.

Az müddət ərzində öz mövzu aktuallığı və sadə dili ilə seçilən bu jurnalda nəşr olunmuş çoxsaylı felyetonları, şeirləri, karikaturaları Orta Asiya, Volqaboyu və Krımda çıxan bir sıra qəzet və jurnallar öz səhifələrində yenidən verirdilər. "Molla Nəsrəddin" in şöhrəti Rusiya imperiyasının ərazisi ilə məhdudlaşmayaraq dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdı. Jurnalın əməkdaşlarından Məmmədəli

Sidqi Səfərov "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc etdiyi xatirələrində yazırdı: ... "Molla Nəsrəddin" jurnalı böyük şöhrət qazandığından dünyanın bir çox ölkələrində abunəçilərimiz var idi. O cümlədən Nyu-York, Hindistan, Kəlküttə və London, Berlin, Paris, Roma, İstanbul, Misir və İrənin bir çox şəhərlərində və Rusiyanın hər tərəfində abunəçilərimiz var idi" (24).

F.e.d. N.Axundov "Azərbaycan satira jurnalları" adlı monoqrafiyasında jurnalın bir sıra bölgələrdə satirik mətbuatın təşəkkül tapmasında xüsusi rolu olduğunu qeyd edir: "Onun təsirli və xeyirli ənənələri nəticəsində Volqaboyu, Orta Asiya, Dağıstan ("Uklar", "Top", "Çüker", "Ak Mulla", "Yaşen", "Yalt-yolt", "Tanq çolpan" və s.), Cənubi Azərbaycan və İranda ("Azərbaycan", "Nəsimi-şimal", "Bəhlul", "Kəşkül", "Həşərətül-ərz" və s.) satirik mətbuat yarənib inkişaf etmişdir (14,5). Jurnal İstanbul, Tehran, Təbriz, Aşqabad və Daşkənddə maraqla oxunduğu kimi, əsasən, tatarlar yaşayan Kazan, Orenburq, Həştərxan, Uralsk (Təke), Ufa, Bağçasaray, Tomsk və s. şəhərlərdə də minlərlə oxucunun diqqətini cəlb edərək satirik jurnalistikanın görünməmiş bir miqyasda inkişafına səbəb oldu.

"Molla Nəsrəddin" in bu şəhərlərdə şöhrət qazanmasının əsas səbəblərindən biri də jurnalın din, dil, ədəbi ənənələrin yaxınlığı, türk xalqlarının ərəb qrafikasından istifadə etməsi, onun tənqidinin kəskin, təsirli, inandırıcı, mənalı olması və nəhayət, tez-tez bu xalqların, həyatında baş verən ən mühüm hadisələri geniş işıqlandırması idi. "Orenburq xəbərləri", "Teleqraf xəbər verir", "Kazandan məktub" və s. rubrikaları altında çap olunan materialları tatar və digər türk xalqları müəlliflərinin redaksiyaya göndərdikləri məktublar, həyati faktlar əsasında yazılmışdı.

"Molla Nəsrəddin" in satira hədəfi Lütfi Sultanov, Kazan şəhər Duması, Orenburq qazisi Xasan Ata, Dövlət Dumasının üzvü Molla Xeyrulla Osmanov Aşqabad və Mərv bəhailəri kimi mənfi tiplərə qarşı yönəldilmişdir.

Ədəbiyyatşünas F.Hüseynov "Molla Nəsrəddin və molla nəsrəddinçilər" adlı kitabında jurnalın tatarlar arasında geniş yayılmasının səbəbini belə izah edir: "Jurnal xalqın açıq fikirli ziyalılarını, sənətkarlarını öz ətrafına toplaya bilmişdi. Adı xalqın qədim tarixi, məzmunu, müasir ictimai həyatı ilə sıx bağlı olan "Molla Nəsrəddin" inqilabi demokratik mətbuatın klassik nümunəsi" (46, s 13) kimi özünün ideya və məslək tərəfdarlarını mütərəqqi tatar ziyalıları arasında da tapmışdı.

Tatar ədəbiyyatının klassiki, şair və publisist Qabdulla Tukay (1886-1913) "Molla Nəsrəddin" in nəşrini türk xalqlarının, eləcə də bütün müsəlman aləminin həyatında mühüm hadisə saymış jurnalla sıx əməkdaşlıq etmişdi. Prof. M.Qaynullin göstərir ki, tatar xalqının böyük şairi Qabdulla Tukay Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək, onlardan daim öyrənmiş, onların satirasını təqlid etmişdir (74). O, M.Ə.Sabirin şeirlərini tatarcaya çevirərək "Yalt-yolt" satirik jurnalında dərc etdirmişdi. Onun 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində dərc olunan şeir Azərbaycan oxucularının dərin marağına səbəb oldu. Şairin sonralar Azərbaycanla əlaqəsi daha da möhkəmləndi. "Molla Nəsrəddin" in nəşrindən ruhlanan və onun təcrübəsindən istifadə edən Q.Tukay 1906-cı ilin ortalarından etibarən, Uralsk şəhərində tatar dilində "Uklar" ("Oxlar") iki il sonra isə Y.Kamal ilə birlikdə "Yaşen" ("Şimşək") satirik jurnallarını nəşr etməyə başlamışdı. Bu jurnallar "Molla Nəsrəddin" kimi nəinki tatarlar arasında, eləcə də Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Tacikistanda, Yakutiya da geniş yayıldı. Q.Tukay "Uklar" in səhifələrində "Molla Nəsrəddin" dən parçalar verir və oradakı şeirlərin bəzilərini tatar dilinə tərcümə edirdi. M.Ə.Sabirin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 23 iyul 1908-ci il tarixli 30-cu sayında "Boynuburuq" imzası ilə dərc olunmuş "Şikayət" adlı şeirindəki əhvalat tatarlar üçün də səciyyə-

vi olduğuna görə, Q.Tukay həmin şeirin sərlövhəsini dəyişmiş, məzmununa uyğun olaraq onu "Mollanın zarı" adlandırmışdır. Tərcümə zamanı şeirin vəzni saxlanılmışdı. Şair onu 1908-ci ilin sentyabrında özünün nəşr etdiyi "Yəşen" ("Şimşək") jurnalının ikinci sayında yenidən vermişdi. Q.Tukay "Boynuburuq" imzasının Ə.Sabirə mənsub olduğunu bilmədiyinə görə, şeir ancaq "Molla Nəsrəddin"dən götürüldüyü qeydi ilə kifayətlənmişdi.

Rəssam Q.Arslanov şeirin mövzusunə uyğun maraqlı şəkillər çəkmişdi. Professor P.Xəlilov Sabirlə Tukayın qısa, lakin səmərəli yaradıcılıq və həyat yollarının bir-birinə çox yaxın olduğunu qeyd edərək yazmışdı: "Molla Nəsrəddin" və "M.Ə.Sabir satirası Q.Tukay üçün örnək olmuşdur... Sabir və Tukay XX əsrdə ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitin yetişdirdiyi, bir-birini tanıdıqca yaxınlaşan iki orijinal dühadır. Onların ədəbi irsi nə qədər müştərək olsa da, bir o qədər fərdi hadisədir" (52, s 274) .

Ədəbiyyatşünas Ə.Əfəndiyev M.Ə.Sabirin şeirinin tərcüməsini belə qiymətləndirir: "Stil baxımından mükəmməl olduğu kimi, orijinal tatar şeiri kimi çox təbii səsləşir. Əgər Tukay hər dəfə şeirin haradan götürüldüyünü göstərməzsə, heç kim onun tərcümə olduğunu başa düşməz. Çünki dil quruluşuna, özünəməxsus təfəkkür tərzinə görə həmin şeir tamamilə tatar xalqının ruhunu özündə əks etdirir" (27).

Q.Tukayın M.Ə.Sabirdən etdiyi tərcümələr başqa şəirlərin şeirləri ilə birlikdə 1929-cu ildə Kazanda çıxmış üçcildlik "Əsərləri"nin ikinci cildində verilmişdir (174, 102). Maraqlıdır ki, Sabirdən tərcümə etdiyi "Mollanın zarı" şeir onun orijinal əsərləri toplanan birinci cildinə daxil olmuşdur. Həmin şeir Q.Tukayın əsərlərinin sonrakı nəşrlərində də orijinal nümunələr sırasında getmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Azərbaycan-tatar ədəbi-mədəni əlaqələrinə dair dəyərli məqalələrin müəllifi prof. Əziz Mirəhmədov "Tukayın Sa-

birdən bir tərcüməsi haqqında"ki məqaləsində (94,408-410) həmin tərcümənin orijinala müqayisəli mətnini dərc etdirmişdir. Bu şeirin Sabirə məxsus olduğunu ilk dəfə o, tutarlı dəlillərlə sübuta yetirmişdir.

Əziz Mirəhmədov yuxarıda adı çəkilən məqaləsində göstərir: "Bu iki mətnin müqayisəsi bizi belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, Sabirlə Tukay arasındakı ideya sənətkarlıq yaxınlığı tərcümənin bədii keyfiyyətinə həlledici müsbət təsir göstərmişdir. ...Şeirin orijinalı 24, tərcüməsi isə bundan yalnız ikicə sətir az, 22 misradır. M.Ə.Sabirin beşinci və altıncı beytləri məzmunca bir beytdə birləşdirilmişdir.

Lakin buna baxmayaraq, mahir bir tərcüməçi olan Tukay orijinalın məzmunu və ideya istiqamətini saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Tukayın bir qədər sərbəst tərcümə etdiyi 16, 19 və 21-ci sətirlərdən başqa bütün qalan misraların məzmunu orijinalda olduğu kimidir.

Tərcümənin vəzn, ifadə, qafiyə cəhətdən orijinala çox yaxın olması diqqətəlayiqdir. Burada Sabir şeirinin vəzni, ruhu, çox yerdə isə qafiyələri eynilə saxlanılmışdır. "Hörmət, izzət, taət, söhbət, təharət, şərbət, rahət, cürət, fürsət, cəhalət" qafiyələri hər iki mətnə eynidir. Q.Tukayın şeirə əlavə etdiyi "tar çalbarların" (dar şalvarların) və "bolğançıq su" (bulanıq su) kimi eyni ifadələr tərcümənin dilində sətirik koloriti daha da artırmışdır" (11, №5, 1954).

Sabirin yaxşı əsərlərindən birinin qardaş tatar xalqının böyük şairi tərəfindən tərcümə olunması Sabir irsinin geniş təsir dairəsini göstərən ədəbi faktlardandır.

Çox təəssüf ki, kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa, Q.Tukayın tədqiqatçıları və əsərlərinin tərtibçiləri istər tatar, istərsə də rus dilində nəşr edilmiş bir sıra kitablarda yuxarıda adı çəkilən şeirin əslində Sabirə məxsus olduğuna diqqət yetirməmişlər. R.K.Qəniyeva yanlış olaraq göstərir ki, "Birinci rus inqilabı zamanı dövrün ən məşhur sətira ustaları olan Sabir və Tukay arasında özünəməxsus yaradıcılıq səsleşməsi olan nəzirə janrı ilə rastlaşırıq. Be-

lə ki, Sabirin "Şikayət" adlı şeirinə Tukay "Mollanın zarı" nəzirəsi ilə cavab verir. (145,43) Halbuki Tukayın "Mollanın zarı" şeir Sabirin "Şikayət"inə nəzirə deyil, həmin şeirin tatar dilinə məharətlə edilmiş tərcüməsidir.

Q.Tukay sonralar da Sabir yaradıcılığına dəfələrlə müraciət edərək ondan faydalanmışdır. Şairin "Molla Nəsrəddin" jurnalında (1909, 26 aprel) dərc olunmuş:

*Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim,
Qavuşub lap acığımdan kürəyim -*

beyti ilə başlanan şeirini tatarcaya uğurla tərcüməsi də bir daha bu fikri təsdiq edir. M.İbrahimova Q.Tukayın anadan olmasının 100 illiyinə həsr etdiyi "Unudulmaz sənətkar" adlı məqaləsində haqlı olaraq onun bu uğurlu tərcüməsini "Xalqlarımız arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin parlaq nümunələrindən biri" (59) kimi qiymətləndirir. Bu şeirdə Sabirin kəskin satira atəşinə tutduğu qadın hüquqsuzluğu, bütün Şərq qadınları kimi, tatar qadınlarına da aid idi.

Q.Tukayın M.Ə.Sabir yaradıcılığı və "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əlaqəsi haqqında müasirlərinin xatirələrində də qeydlərə rast gəlirik: "Tatar teatrının atası" (186) kimi tanınmış görkəmli aktyor və teatr xadimi Qabdulla Kariyev öz xatirəsində Q.Tukayın Uralskidə mədrəsədə oxuyarkən "Şərqi-Rus" və "Tərcüman" qəzetlərini ardıcıl mütalə etdiyini göstərir (199,56). Onun qeydlərindən aydınlaşır ki, hələ 1904-cü ildən Q.Tukay "Şərqi-Rus" qəzeti vasitəsilə Azərbaycan yazıçılarının bəzi əsərləri ilə tanış olmağa başlamışdır.

Uralsk müsəlman mətbəəsinin sahibi, jurnalist Kamil Matıyqıy "Məşhur Şaqıyr Qabdulla Tukayev turında xatirələrim" adlı memuarında göstərir ki, Tukay yeni çıxmağa başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalını çox diqqətlə izləyirdi (199,20-21).

Q.Tukayla 1907-ci ildən şəxsən tanış olan Vəfa Baxtiyarov "Tukay turında kayber isməleklər" adlı xatirəsində onunla Kazanda "Bolqar" mehmanxanasında görüşərkən mizin üstündə bir neçə kitab, jurnal, o cümlədən "Molla Nəsrəddin" və "Qaragöz" satira jurnallarını gördüyünü qeyd edir. O yazır: "Molla Nəsrəddin" Q.Tukayın stolüstü jurnalı idi. Bu jurnal onun yaradıcılığında tam dönüş yaratdı. Şair həyata, insanlara, ictimai hadisələrə, sənətə və ədəbiyyata yeni gözlə, "Molla Nəsrəddin" in gözü ilə baxmağa başladı. Şairin dostları Q.Tukayın "Molla Nəsrəddin" jurnalına "abunə olub, onun ilk nömrəsindən ömrünün axırınadək oxuduğunu" (96,269) qeyd edirlər. "Şairin tanışlarından olan... Müftahiddin Binevinin dediyinə görə, 1907-1910-cu illərdən Tukay "Molla Nəsrəddin" jurnalını Bakıdan gətirdərək müntəzəm surətdə oxuyarmış; şair habelə 1912-ci ildə çıxmış "Hophopnamə" kitabından da özü və dostları üçün üç ədəd gətirmiş imiş". (94,408-409)

O, şəhərdən-şəhərə, mənzildən-mənzilə etdiyi çoxsaylı köçləri zamanı ən əziz, ən qiymətli əşyası kimi "Molla Nəsrəddin" jurnalının toplusunu daim özü ilə daşımışdı. Ədəbiyyatşünas M.Qali "Tukayın Uralısqdağı Tormışı" adlı məqaləsində göstərir ki, Tukay hələ "Motıyqıə" mədrəsəsinin şagirdi olan zaman "...Azərbaycanda nəşr olunan mətbuat və ədəbiyyatı nümunələrini də müntəzəm oxuyardı" (188,182).

Beləliklə, "Molla Nəsrəddin" jurnalı dili, dini, qanı bir olan Azərbaycan və tatar xalqları arasında əsil dostluq, qardaşlıq, məslək, əqidə körpüsünə çevrilmişdir.

İsmayıl Rəmiyev 1926-cı ildə Kazanda nəşr etdirdiyi tatar mətbuatının tarixinə, inkişaf yollarından söhbət açan "Vaqtlı tatar mətbuatı (1905-1925)" adlı əsərində (192) Azərbaycan mətbuatı haqqında da danışıbmışdır. O, Həsənbəy Zərdabinin mətbuat tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Müəllif "Əkinçi" qəzetinin fəaliyyətini

ayrıca qeyd edir. Kitabın titul səhnəsində Həsənbəy Zər-dabinin şəkli də verilmişdir. Müəllif yazır ki, "Əkinçi" qə-zeti bütün türk-tatar xalqlarının mətbuatına böyük baş-langıç oldu. Bu kitab da Azərbaycanın 80-ə yaxın qəzet və jurnalı haqqında məlumat verilmişdir. Müəllifin Azərbayc-an satirik mətbuat orqanları haqqında mülahizələri, bibli-oqrafik qeydləri, xüsusilə diqqətəlayiqdir. Burada "Molla Nəsrəddin", "Zənbur", "Mirat", "Arı", "Kəlhiyə", "Lək-lək", "Məzəli", "Tuti", "Babayi-Əmir" jurnalları haqqında qeydlə-rə (14,283) rast gəlirik. "Vaqtlı tatar mətbuatı" əsəri rus imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqlarının mətbuat tarixini öyrənmək baxımından ilk təşəbbüslərdən biri ki-mi də çox faydalıdır. Ədəbiyyatşünas N.Axundov bu barədə yazır: "O, Azərbaycan satira jurnallarını, xüsusilə "Mol-la Nəsrəddin"i tatar satirik mətbuatı üçün gözəl bir nümunə hesab etmişdir". (14,284)

"Molla Nəsrəddin" in çapından bir neçə gün əvvəl, İ.Qaspirinskinin redaktoru olduğu "Tərcüman" qəzetinə əlavə şəkildə satirik "Xa-xa-xa" jurnalı nəşrə başlamışdı. Lakin "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk nömrələri Baxçasa-raya çatarkən İsmayıl bəy "Xa-xa-xa" jurnalının nəşrini də dayandırdı.

İ.Qaspirinski "Tərcüman" qəzeti redaksiyası adından "Molla Nəsrəddin" jurnalını təbrik edib, ona müvəffə-qiyyətlər arzulamışdı. (197, №39, 1906) O, "Molla Nəsrəd-din" jurnalının materiallarının sadə xalq dilində olması, satira hədəfinin çox dəqiq, sərrast seçilməsi və Azərbayc-anın sərhədlərini aşaraq bütün Şərq - ümummüsəlman problemlərini əhatə etməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun Cəlil Məmmədquluzadəyə göndərdiyi məktub da maraqlıdır. İsmayıl bəy öz məktubunda "Müsəlman xalq-larının Qahirədəki konfransına gedəcəyini və orada ərəbcə çıxaracağı "النهضة" ("Ən-Nəhdə"; "İntibah") qəzetində "Mol-la Nəsrəddin" jurnalındakı felyeton və karikaturalardan istifadə etmək istədiyini bildirir. O yazır ki, "Sizin məcmu-

ənizdə hədəfə olduqca sərrast dəyən cəhətlər vardır... Bütün en dairələrində müsəlmanlar kəskin və əyani nəsihətə - tənqidə möhtacdırlar... Gümrah çalışın, şübhə yoxdur ki, sizin məcmuənin gələcəyi təmin olunmuşdur. O, geniş yayılacaq və mətbuat aləmində görkəmli mövqe tutacaqdır" (8).

Doğrudan da İsmayıl bəy Qaspirinski Y.Akçurinlə birlikdə 1907-ci ilin sentyabrında Budapeştə, oradan isə Qahirə şəhərinə getdi. O, burada Rusiya müsəlmanlarının vəziyyəti, İslam xalqları arasında ibtidai təhsil məsələləri və ümumdünya müsəlmanları konqresinin çağırılması zəruriyyəti haqda mühazirələrlə çıxış etdi və gələcəkdə çağırılması nəzərdə tutulan forumun işini işıqlandırmaq üçün ərəb dilində "النهضة" ("Ən-Nəhdə"; "İntibah") qəzetinin nəşr olunmasını təşkil edə bildi.

İsmayıl bəyin həyat və yaradıcılığının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas A.R.Emirov yazırdı: "1908-ci ildə İ.Qaspirinski Misirdə ərəb dilində "Ən-Nəhdə" qəzetinin nəşrinə nail oldu və müəllifdə olan qəzetin çıxmış üç sayının sürəti ümumdünya müsəlman konqresinin türk və ərəb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələri tarixini araşdırmaq üçün dəyərli mənbə" (148,7) ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, İsmayıl bəy Qaspirinskinin bu təşəbbüsləri Avropa mütərəqqi ziyalıların çox rəğbətlərinə səbəb oldu. Fransanın "Revue du Monde musulman" dərgisinin jurnalistləri onu "Nobel Sülh mükafatına" namizəd göstərdilər.

İ.Rəmiyev "Vaqıtlı tatar mətbuatı" kitabında maraqlı bir fakt göstərir, onun yazdığına görə, İ.Qaspirinski 1908-ci ilin martında Qahirədə ərəb dilində "النزهة" ("Ən-Nəzhət"; "Səyahət") adlı jurnal nəşr etmişdir. (jurnalın nüsxələri hələlik əldə edilməyib-Ə.Q.). Cəmi üç sayı çıxdığı ehtimal olunan jurnalda "Molla Nəsrəddin"dən alınmış materiallardan istifadə edilib-edilmədiyi hələlik məlum deyil. (192)

İ.Qaspirinskinin nəşr etdirdiyi "Tərcüman" qəzeti isə

"Molla Nəsrəddin" jurnalındakı felyeton və karikaturalardan əksəriyyətini olduğu kimi və ya cüzi dəyişikliklərlə öz oxucularına çatdırırdı. (197, №72, 1907)

1907-ci ildə Həbibulla Ömərzadənin redaktorluğu ilə Həştərxanda tatar dilində nəşr olunan "Top" məcmuəsi də Azərbaycan satirik mətbuatının güclü təsiri altında təşəkkül tapan çoxsaylı jurnallardan biridir. Jurnalın birinci sayı həmin il martın 2-də işıq üzü görmüşdür. "Top" jurnalı da "Molla Nəsrəddin" in ədəbi metodlarından istifadə edərək irticaya, geriliyə qarşı mübarizə aparırdı.

Azərbaycan satirik mətbuat orqanlarının yolu ilə gədən jurnallardan biri də "Ak Mulla" idi. "Ak Mulla" 1911-ci il iyunun 15-də əsasən tatarlar yaşayan Troisk şəhərində nəşrə başlamışdı.

Məlum olduğu kimi, Ak Mulla görkəmli satirik şair idi. Şairin fəaliyyəti tatar və qazax xalqları ilə bağlı olmuşdur. Lakin jurnalın yayılma dairəsi, tənqid hədəfi isə yalnız bu iki xalqın həyatı ilə bağlı olmayıb bütünlüklə Orta Asiyanı əhatə edirdi. Onun səhifələrində Qabdulla Tukayın əsərlərindən geniş şəkildə istifadə olunur, yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilirdi.

Göstərməliyik ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə "Ak Mulla" arasında yaradıcılıq səsleşməsi daim davam etmişdir.

Belə ki, bu jurnal da digər tatar satirik orqanlar kimi tez-tez "Molla Nəsrəddin" də çıxmış materialları öz səhifələrində verirdi. Məsələn 1911-ci ildə çıxmış 2-ci sayında "Qəbirdən" adlı məqalədə M.Ə.Sabirin mütərəqqi dünyagörüşünə, orijinal poetik üslubuna yüksək qiymət verərək şairin adını XX yüzilliyin ən böyük sənətkarları sırasında çəkmişdir.

Azərbaycanla sıx əlaqə saxlayan ziyalılardan ən birincisi, sözsüz ki, İsmayıl bəy Qaspirinski idi.

O bütün türkləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə orta ədəbi dil yaratmağa cəhd göstərirdi. Görkəmli maarifçi öz ideyalarını həyata keçirərkən çox ciddi

çətinliklərlə qarşılaşmalı olmuşdu. Yaxın dostu Şihab Mərcani və tanınmış qızıl taciri Zakir Rəmiyevin maddi köməyi ilə 1883-cü ildə "Tərcüman"ın nəşrinə icazə almış, həmin il aprelin 10-da – Azərbaycanda "Əkinçi" qəzeti bağlandıqdan altı il sonra bu qəzeti çıxarmağa başlanmışdı. Qəzet öz sələflərinin yolu ilə gedərək, müsəlmanlar arasında ən geniş yayılan mətbu orqanlarından birinə çevrildi. Krım türklərinin həyatında ilk mətbu orqan olsa da, rus imperiyası ərazisindəki digər türk xalqlarının mətbuat yaratmaq arzularının oyanmasında "Tərcüman" qəzetinin rolu, şəksizdir. Qəzetin dilinin osmanlılar, azərbaycanlılar, tatarlar, başqırdlar, özbəklər və başqa türk xalqları üçün anlaşılıq olması onun Rusiyada geniş yayılmasına şərait yaranmışdı. Odur ki, "Tərcüman" qəzeti inqilabdan əvvəl Rusiya müsəlmanları mühitində nəşr olunmuş dövrü mətbuat orqanlarının ən uzunömürlüsü, onun naşiri İ.Qaspirinski isə H.Zərdabidən sonra türk müsəlman jurnalistlərinin təcrübəli müdrik ağsaqqalı, rəhbəri sayılır.

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan - Ə.Q.) şöbəsinin təlimatçısı A.O.Çerniyavskinin tətbiq etdiyi yeni metodla tanış olmaq üçün Qori şəhərinə gələn İsmayıl bəy burada Firidun bəy Köçərli ilə dostlaşmışdı. 1884-cü ilin seminariyada topladığı təcrübədən yararlanaraq Bağçasarayda Krım tatarları üçün açdığı məktəbdə o, ilk dəfə öz yeni "Üsuli-cədid" metodunu tətbiq etdi. (148,25)

Firidun bəy Köçərli də Qaspirinski ilə dəfələrlə görüşmüş, iş təcrübəsini öyrənmək məqsədilə Bağçasarayda onun qonağı olmuşdur. O, "İqbal" qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində yazmışdı: "Zaqafqaz darülmüəllimində təhsildə olduğumuz zaman onun "Tərcüman"ı başladı çıxmağa. O vaxtları dünyadan bixəbər idik. Kim olduğumuzu və təkliflərimizi oyadan, bizi hərəkətə gətirən, öz vəzifələrimizi bildirən, amal, əfkarımıza qüvvət verən bu kişi oldu". (64)

Qeyd etmək lazımdır ki, İsmayıl bəy Qaspirinski tutduğu maarifçilik yolunu N.Nərimanov da çox yüksək qiymətləndirirdi. Türk xalqlarının bu böyük dostunun vəfatı (1914, 11 sentyabr) onu da dərindən kədərləndirmiş, "Bağçasarayda imtahan meydanı" adlı məqalə yazaraq dərc etdirmişdi. O, öz ürəkağrısını belə ifadə edirdi: "Belə tərbiyə üçün çox yollar vardır. Fəqət mən bu yerdə iki yol göstərmək istərdim:

Birinci yol - İsmayıl bəyin millət uğrunda etdiyi xidmət fədakarlığını yüksək bir dillə yazıb geniş təbliğ etmək gərək.

İkinci yol - Bağçasarayda İsmayıl bəyin qəbri üstünə bütün millət tərəfindən başdaşı ucaldıb, o daşda bu sözləri yazmaq: "Millət sənin kimi qəhrəmanları unutsa, öz həyatını zavalaya vermiş olar!.."

Birinci məsələ: yəni İsmayıl bəyin millətə xidmətlərini təbliğ eləyən kitablar yazmaq redaktorlarımızın, ümumiyyətlə, qələm əhli olanların əməli borcudur... İkinci məsələ: İsmayıl bəyə başdaşı qaldırmaq məsələsi ümumxalq, ümummillət işidir...

Fəqət, ümummillət cibinin hesabına ucaldılacaq bu daş gələcək balalarımız görüb millətin millət xadiminə göstərdiyi sevgisini anlayar, ürəyində, varlığında qürur duyar. Sabirimiz belə bir millət daşını Rusiya türklərindən görmədi; Abdulla Tukayımız isə Qafqaz türklərindən... İndi İsmayıl bəyə sözlünüz nədir?!..

Bu amansız sonluqdan qaçmaq istəyirsinizsə; buyurun, imtahan meydanı sizi gözləyir!" (101)

"Tərcüman" qəzeti, onun baş redaktoru İ.Qaspirinskinin və Azərbaycanla əlaqələri geniş tədqiqatın mövzusu olduğuna görə qısaca deyək ki, bu görkəmli şəxsiyyətin hələ çar xəfiyyə idarəsinin güclü fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə türk xalqlarının mədəni yüksəliş, azadlıq və istiqlal mübarizəsində çarizmin müstəmləkəçi, imperialist siyasətinin ifşasında səmərəli fəaliyyəti xüsusi təqdirə layiqdir.

AMEA müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" monoqrafiyasında "Tərcüman"da əks olunan Azərbaycan mövzusunə toxunaraq yazmışdı: "Dünyanın bir çox yerləri kimi, Azərbaycan da "Tərcüman" aynasında öz inikasını görürdü. Qəzetdə Azərbaycan haqqında yazıların müəllifləri əsasən M.Sidqi, Eynəli Sultan, Ə.Kəngərli, F.Köçərli, Ö.Faiq olurdular. Doxsanıncı illərdə onların "Tərcüman"la əlaqəsi daha da möhkəmlənmişdi... Məmmədquluzadənin jurnalist görüşlərinin inkişafına təsir edən ideya amillərindən danışarkən o zaman Rusiyada, Yaxın və Orta Şərqdə çıxıb Qafqaz müsəlmanları arasında geniş yayılan qəzetləri, xüsusən İ.Qaspirinskinin "Tərcüman"ı ayrıca qeyd edilməlidir. Çünki Məmmədquluzadə də daxil olmaqla yeni dövr Azərbaycan ziyalılarının bu qəzetlə əlaqə və münasibətləri möhkəm olmuş və mübaligəsiz demək mümkündür ki, "Tərcüman"sız Məmmədquluzadə yaradıcılığının və "Molla Nəsrəddin"in bir sıra məsələlərini layiqincə, elmi şəkildə öyrənmək çətindir". (92,124)

İ.Qaspirinskinin "Tərcüman" qəzeti bu xalqların həyatında baş verən əksər hadisələri öz səhifələrində əks etdirirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, vaxtilə bəzi tədqiqatçılar türk dünyasının bu böyük şəxsiyyətini İ.Qaspirinskiyə əsassız olaraq "pantürkist", "panislamist", "millətçi burjua nümayəndəsi", "padşahpərəst" və s. deyər insafsızcasına tənqid etmişlər. Lakin çox sevindirici haldır ki, kimin haqlı, kimin isə haqsız olduğunu tarix özü göstərdi.

İsmayıl bəy 1861-ci il martın 8-də Bağçasaray yaxınlığındakı Avçıköydə dünyaya göz açmışdı. Qaspira, onun atası Mustafa bəyin doğma kəndidir. İsmayıl bəy öz soyadını bu ata kəndinin adından götürüb. Atasını bir müddət Tiflisdə Qafqaz canişinin dəftərxanasında M.F.Axundzadə ilə bir yerdə tərcüməçi işləmişdi. Çara xidmətləri müqabilində poruçik rütbəsinə - zadəgan dərəcəsinə layiq görülmüşdü.

İbtidai təhsilini Bağçasarayda alaraq Qaspirinski, əvvəlcə, Voronejdə, sonra isə Moskvada kadet korpusunda oxumuşdu. O, burada əslən Krımdan olan, Litva tatarı Mustafa Mirzə Davidoviçlə dost olmuşdu. Bu barədə J.S.Krimərin qeydləri böyük maraq doğurur: "Rusların hədsiz türk düşmənçilikləri bu uşaqların ruhlarında o qədər dərin izlər buraxdı ki, onlar 1867-ci ildə altıncı sinfə keçərkən bu ildə tətili Krımda keçirmək əvəzinə, Kritdə qiyamçılara qarşı vuruşan türk qardaşlarına köməyə getməyi qərara alırlar. Onlar Edil (Volqa), Özü (Dnestr) çayları ilə kiçik qayıqda Tsaritsen, Rostov, Taqanroq və Kerçdən keçərək 45 günə Krıma gəlib çatdılar. Buradan da gizli olaraq Odessaya qaçırırlar və İstanbula getmək üçün gəmiyə minməyə çalışdıqları zaman pasportları olmadığı üçün, jandarmilər tərəfindən yaxalanaraq Bağçasaraya göndərildilər". (71,8)

İsmayıl bəy bir müddət məşhur Zincirli mədrəsəsində müəllimlik edir. 1871-ci ildə təhsilini artırmaq və zabit rütbəsi almaq məqsədi ilə İstanbula gedir. O, burada məqsədinə nail ola bilmədiyi üçün çox qala bilmir. 1872-ci ildə Parisə üz tutur. 1874-cü ilin sonuna qədər orada qalır. Və çox qaynar günlərini yaşayır. Bildiyi dillər sayəsində bu şəhərdə nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq edir. Parisdə rus dilində çıxan məşhur qəzetlərdə mühüm məsələlərə toxunan dəyərli məqalələrini verir. O, orada görkəmli şəxsiyyətlərlə, o cümlədən məşhur rus ədibi Turgenevlə yaxından tanış olur, "Gün doğdu" adlı iri həcmli əsərini yazmağa başlayır. Paris təəssüratları əsasında "Avropa mədəniyyətinə bir nəzəri-müvazinə" əsərini və "Ru-siya müsəlmanları" silsilə məqalələrini qələmə alır. C.S.Krimər daha sonra qeyd edir: "İ.Qaspirinski müxtəlif mövzularda məqalə və kitablar yazmışdır ki, bunların da bir qismi dərsliklərdir. Məsələn, "Qiraəti-türki" 1893-cü ildə Bağçasarayda çap edilmişdi... Bundan başqa onun mətbəəsində hesab və coğrafiya kitabları da

çap edilmişdi. Bu mətbəə uzun müddət Azərbaycan məktəblərini də dərsliklərlə təmin etmişdi". (71,143)

İ.Qaspirinski H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, S. M.Qənizadə, Əhməd Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə kimi Azərbaycan ictimai xadim və ziyalılarının yaradıcılıqlarını və fəaliyyətlərini böyük maraqla izləyirdi. Onların bir çoxları ilə məktublaşmış, dafələrlə Bakıya gəlmiş, öz məsləkdaşları ilə səmərəli görüşlər keçirmişdir.

İsmayıl bəy Qaspirinskini Azərbaycana bağlayan səbəblər də vardı. Qızı Şəfiqə xanım Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyovun həyat yoldaşı idi. Nəsim bəy Yusifbəyov bir müddət Kırmda "Tərcüman" qəzeti redaksiyasında çalışmışdı. O, Şəfiqə xanımla, çox güman ki, orada tanış olmuşdu. Ədəbiyyatşünas M.İbrahimova onun barəsində belə məlumat verir: Şəfiqə xanım Qaspiralı "Rusiya türk qadınları hərəkəti banilərindən "Aləm-Nisvan" ("Qadın dünyası") dərgisinin ilk nəşiri, görkəmli tatar yazıçısı, publisisti, türk xalqlarının maariflənməsi uğrunda fədakar mübariz idi. "Nəsim bəyin ölümündən sonra Gəncədə ağır günlər yaşamışdır". (58)

Göstərməliyik ki, "Tərcüman" qəzeti Nəriman Nərimanovun yaradıcılığını xüsusi diqqətlə izləmiş, müntəzəm olaraq onun özü, xeyriyyə fəaliyyəti haqqında məlumat və rəylər çap etmişdir. Bunun başqa bir səbəbi də vardı; 1877-ci ildə "Əkinçi" qəzeti və ondan sonra fəaliyyətə başlamış "Ziya", "Ziyayi-Qafqasiyyə" və "Kəşkül" qəzetləri bağlandıqdan sonra, Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində nəşr olunan heç bir mətbuat orqan qalmamışdı. O zaman Nəriman Nərimanov "Kaspi" qəzetində yazırdı: "Əgər Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet çıxsa, onda cəmiyyət də ana dilində qəzet oxuyaraq özünün nə etməli olduğunu, nədə geri qaldığını başa düşərdi". (157, №25, 1896) Yaranmış bu böyük boşluğu az da olsa Rusiya müsəlmanlarının yarı türk-tatar, yarı rus dilində Kırmda, Bağçasarayda İsmayıl bəy Qaspirinskinin redaktəsi ilə nəşr olu-

nan yeganə dövrü mətbu orqanı, həftəlik "Tərcüman-Perevodçik" tatar qəzeti doldururdu. Bu qəzet öz səhifələrində Bakıda baş verən ədəbi-mədəni və s. hadisələrə geniş yer ayırırdı. N.Nərimanov da bu qəzətdə teatr, məktəb, xeyriyyə cəmiyyəti, adət-ənənə və s. məsələlərə dair tez-tez məqalələr nəşr etdirirdi.

Tədqiqat göstərir ki, Nərimanovun "Tərcüman"da ilk çıxışı 1892-ci ilə aiddir. Bu, Bakıdan göndərdiyi teatr tamaşası barədə kiçik xəbər idi. Maraqlı olduğu üçün həmin xəbəri burada nümunə göstəririk: "Bu mart ayının 9-da Tağıyev tamaşaxanasında ana dilində olaraq ibrətbəxş teatr tamaşası icra edildi. Dyaçenkonun ruscadan tərcümə edilmiş "Qurban üçün qurban" adlı dram çox gözəl surətdə icra edilib, tamaşaçıların məhbubi oldular. Toplanan pul 350 rublə qədərdir.

Tamaşadan toplanan pul xeyriyyəçilik məqsədi ilə yerli realni məktəbi şagirdlərinə və məhsulun qıtlığı üzündən zərər çəkən kəndlilərə paylanıb". (197, №12, 1892)

Həmin ilin dekabrında Bakıdan göndərilmiş məlumata əsasən "Tərcüman" qəzeti bir xəbər dərc etmişdi: "Bakıda ziyalı və məlumatlı gənclərin əfkar geniş qardaşlıq məclisi təşkil etmək və ana dillərinə əsər tərcümə etmələri təqdirəlayiqdir. Bunlardan biri Qoqolun məşhur "Revizor", yəni "Müfəttiş" adlı əsərini tərcümə etdiyini eşidib şad olduq". (197, №46, 1892)

Göründüyü kimi, əsərin tərcüməsinin kim tərəfindən yerinə yetirildiyi qeyd olunmur. Lakin çox çəkmir ki, qəzet öz oxucularını intizardan xilas edir. Əsərin Nəriman Nərimanov tərəfindən tərcümə edilməsini xəbər verir. (197, №7, 1893) Qəzetin oxucuları, o cümlədən tatar ictimaiyyəti bu xəbəri böyük maraqla qarşılayır. Göndərilən çoxsaylı məktublarda redaksiyanın təbrik və təşəkkürlərinə şərik olurdular. "Tərcüman" qəzetinin baş redaktoru və onun oxucuları ilə tərcüməçi arasında yaranmış qızgın münasibətə cavab olaraq N.Nərimanov 1893-cü il aprel

ayının 10-da qəzetin onuncu ildönümü münasibəti ilə Bakıdan Bağçasarayə baş redaktora "Müfəttiş" in Azərbaycan dilinə tərcüməsini hədiyyə göndərmişdi". (197, № 7, 1893) Bu haqda "Tərcüman" da xəbər verilsə də, əsər nəşr olunmamış komediyanın əlyazması isə hələlik tapılmayıbdır.

Nəriman Nərimanov 1894-cü ildə "Tərcüman" da dərc etdirdiyi bir məqaləsində təəssüflə Bakı müsəlmanlarının ictimai işlərə, xüsusən teatrın tərəqqisi məsələlərinə xeyriyyəçilik yolu ilə kömək və yardım etməkdə heç də maraqlı olmadıqlarını və onları bu işə sövq etmək isə "böyük zəhmətlə başa gəlir" (30,48) deyər yazırdı.

Qəzet bu barədə özünün mart (197, №10, 1894) və aprel (197, №13, 1894) saylarında qiraətxananın açılması barəsində məlumat verərək qürur hissiylə yazırdı: "Bu müsəlmanların birinci qiraətxanası olacaqdır" (197, №14, 1894).

Məlumdur ki, XIX yüzilliyin 90-ci illərində N.Nərimanov bədii yaradıcılığında ciddi inkişaf nəzərə çarpır "Tərcüman" qəzeti dramaturqun ilk pyesi barədə yazırdı: "Nəriman Nərimanov bu günlərdə bir kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitab... nadanlıq nəticəsində insanın başına gələn bəlaları gözəl təsvir edir. Kitabın adı "Nadanlıq"dır. (197, № 14, 1894)

Yazıçı "Tərcüman" qəzeti vasitəsilə qiraətxananın açılmasına maddi-mənəvi yardım etmiş bütün şəxslərlə, xüsusən qəzetin Azərbaycandakı müxbirləri İsmayıl bəy Nağıyevə, doktor S. Axundova, xeyriyyəçi, sahibkar H.Z.Tağıyevə və İ.Dmitriyevə və başqalarına öz təşəkkürünü bildirirdi. (197, № 17, 1894)

Qiraətxananın fəaliyyəti ilə daim maraqlanan qəzet və müntəzəm şəkildə oxucuların sayı, milliyyəti, ictimai vəziyyətləri, cinsi, həmçinin fonda daxil olan yeni kitab, qəzet və jurnallar, habelə maliyyə vəziyyəti haqqında xəbərlər dərc edirdi (197, №25, 1894). Qəzetin 1894-cü il, 30 iyun tarixli sayında belə bir xəbər dərc olunmuşdu: "Nərimanovun ucuz qiraətxanasına mayın 1-dən iyunu-

nadək 1035 adam, o cümlədən 1026 kişi, 9 qadın gəlmişdir. Gələnlərin milli tərkibi belədir: ruslar 329, müsəlmanlar 307, yəhudilər 86. Pulsuz gələnlər 35 nəfər olmuşdur". 1894-cü il, 15 iyul tarixli sayında isə qəzet öz oxucularına xəbər verirdi ki, Nərimanovun ucuz qiraətxanasına "Ötən iyun ayı ərzində 724 adam, o cümlədən 720 kişi və 4 qadın gəlmişdir. Gələnlərin milli tərkibi belədir: ruslar 223, ermənilər 147, gürcülər 134, müsəlmanlar 123, yəhudilər 97". "Nərimanov qiraətxanası" beynəlmiləl xarakterli mədəniyyət ocağı idi. Burada müxtəlif millətlərdən olan qabaqcıl ziyalılar görüşür, biri-biri ilə tanış olurdu. "Bakı qiraətxanası" adlı redaksiya məqaləsində qəzet yazırdı: "Müsəlmanların Bakıda açdığı 40 qəzeti olan bir qiraətxana tam diqqətəlayiqdir: nəinki qədim Buxara, hətta gözəl Tehran, Avropa İstanbulu və mütəfəkkir Qahirə qiraətxanaları bu qədər zəngin qəzetə malik deyildir! Bakılılara, xüsusən təşəbbüskar cənab Nəriman bəyə ehtiram və eşq olsun!" (197, №17, 1895)

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, belə bir çətin, böhranlı şəraitdə Qabaqcıl ziyalıların köməyi ilə Nəriman Nərimanovun ilk ucuz, milli qiraətxanası ancaq dörd il fəaliyyət göstərə bildi. Çar hakim dairələri gənclərin qiraətxana ətrafında sıx toplanmasından ehtiyat edərək 1896-cı ilin oktyabr ayında onu bağlatdı.

1894-cü ildə Qafqaz senzura komitəsinin icazəsi ilə Nəriman Nərimanovun "Nadanlıq" pyesi Bakıda Dəmirovun mətbəəsində çap edilir. Əsərin Qafqaz ərazisində tamaşaya qoyulmasına da icazə verilir (41, f.480,1, b.125, v.25). Nəriman Nərimanov gənc teatr həvəskarlarının köməyi ilə pyesi tamaşaya qoyur. "Kaspi" qəzeti yazırdı: "Müsəlmanlar nəhayət əsrlik yuxudan oyanmağa başlamışlar və onlarda intellektual maraq qığılcımı baş qaldırmışdır... Əsərin baş qəhrəmanı - İmranın rolunu oynayan əsərin müəllifi Nəriman Nərimanovu tamaşaçılar alqışlarla mükafatlandırdılar" (157, №13, 1895).

Daha sonra "Tərcüman" öz oxucularına sevinclə yazırdı: "Nəriman Nərimanov yazdığı "Dilin bəlası" adlı milli komediya nəşr edilmişdir". (197, №11, 1896)

"Tərcüman" qəzeti öz oxucularına yenə də sevinclə xəbər verirdi ki, "Həsənbəy Məlikovun təşviqatı ilə gənclərimizdən on nəfər şərt edərək milli teatr şirkəti təşkil etməyi qərara aldılar..". (197, № 48, 1897) Bir müddət sonra "Keçən ayın (noyabrın - Ə.Q.) 23-də Tağıyev teatrında Musa Nağıyevin hümmətilə ziyalı gənclərin tərtib etdikləri tamaşa icra edildi. Birinci dəfə olaraq Nərimanovun "Dilin bəlası" oynanıldı". Qəzet xəbər verir ki, tamaşa böyük müvəffəqiyyət qazanıb. "Nərimanov bir neçə dəfə səhnəyə çağrılıb... Tamaşaçıları adından bir qiymətli almas üzük hədiyyə edilib". (197, № 49, 1896)

"Tərcüman" qəzeti "Rusiyanın müsəlman ziyalılarının fəaliyyət"lərinə həsr edilmiş bir sıra məqalələrində üsulicədid məktəblərindən, belə məktəblərin "Bakı şəhərində bir neçə učitellər üsuli-sövtiyyə" metodunun müvəffəqiyyətlə tətbiqindən və digər müəllimlərin isə "Ümumi qiraətxana təsis etdi"yindən (197, №1, 1897), qiraətxananın milli-tərəqqiyə, elmə, mədəniyyətə yiyələnmə yolunda səmərəliliyindən, qafqazlıların bu yolda başqa müsəlman xalqlarına nümunə olmasından yazırdı: "Kazanlılar və bağçasaraylılar Qafqazdan nümunə götürsə, pis olmaz. Vaxtı hər hansı bir qiraətxanada keçirmək, yeməcxana və ya qəhvəxanada cəfəngiyat danışmaqdan xoşdur.." (197, №6, 1897).

1897-ci ildə doktor Axundov, müəllimlərdən Məcidbəy Qənizadə (Sultan Məcid Qənizadə-Ə.Q.) və Nərimanbəy Nərimanov cənabları xalqa, millətə daha yaxşı xidmət göstərmək "bir kütübxana ilə bərabərində bir də qiraətxana təsisinə qərar verib, rüsxəti-rəsmiyyə üçün cənab qubernatora ərizə verdilər" (197, № 10, 1997).

Bir məqalədə Hacıtərhan (Həştərxan-Ə.Q.) da, Krımda xeyriyyə cəmiyyətlərinin nizamnamələrinin Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmasından, gənc ziyalıların

Bakı, Quba və Qarabağın şəhərlərində bir-birinin ardınca kütləvi qiraətxanalar açmalarından danışılır, onların bu təşəbbüslərini "xeyirli bir addım... xeyirli bir tərəqqi" kimi yüksək qiymətləndirilirdi.

Başqa bir məqalədə isə "Rusiyanın müxtəlif guşələ-rində, xüsusən Bakı müsəlmanları arasında əfkari-cədi-din (yeni fikirlər - Ə.Q.) yayılmasından, onların yeni mü-kəmməl kitabxanalar açmalarından, milli komediyaları tamaşaya qoymaq üçün aktyor truppaları yaratmaların-dan, şəhərdə tələbələrin çoxalmasından, milli dildə (türk-cə) kitablar nəşr etdirmələrindən" söhbət açılırdı (197, 22, 1897).

Bu dövrdə çar hökuməti Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda əsil müstəmləkəçilik siyasəti yeridərək yer-li əhalinin ana dilində təhsil almalarına maneələr törədir, ruslaşdırma siyasətinə üstünlük verməklə ancaq rus dili və şəriət dərslərinin keçirilməsinə daha çox şərait yaradırdı. N.Nərimanovun həyat və yaradıcılığının ən yaxşı tədqiqatçılarından olan professor T.Əhmədov göstərir: "Belə bir şəraitdə N.Nərimanov öz nəzəri biliyi və təcrübəsi əsasında yeni dərslər kitabları yaratmışdır; "Bunlar "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" (1899), "Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça" (1899), "Samouçitelğ tatarskoqo əzıka dlə russkix" (1899-1900) adlanır". (30,113) Bu kitablar uzun müddət məktəblərdə Azərbaycan dilinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə xidmət etmiş ilk təşəbbüs kimi çox qiymətli idi. Çünki Nəriman Nərimanov özü də yuxarıda göstərilən dərslərlərin əhəmiyyətindən danışaraq yazmışdı: "Mən bu sərf və nəhv" o vaxtlar yazmışam ki, "millətlər" o vaxt hələ türk dilinin sərf və nəhvi nə olduğunu bilmirdilər..." (45, №9, 1917).

Azərbaycan dilinin tədrisi, tədqiqi və praktik tətbiqi sahəsində böyük boşluğun mövcud olduğu bir vaxtda N.Nərimanov tərəfindən "Türk-Azərbaycan dilinin müxtə-

sər sərf-nəhvi" kitabı dilimizin tədrisi və öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüs kimi müstəsna əhəmiyyətə malik idi.

Nəriman Nərimanov qiraətxanasını yaşatmaq məqsədi ilə xeyriyyə tədbirlərindən geniş istifadə edirdi. "Tərcüman" qəzeti xəbər verirdi ki, bu məqsədlə 1898-ci ilin qış aylarında həvəskar artistlərin iştirakı ilə on beş tamaşa göstərmişlər. Hasil olan pul qiraətxananın faydasına verildi (197, № 20, 1898).

N.Nərimanovun yaradıcılığını yaxından izləyən "Tərcüman" qəzeti öz oxucularına "Bakıda "Nadanlıq", "Dilin bəlası" kitablarını təlif və nəşr etdikdən sonra, bu yarınlarda "Nadir şah" adlı tragediyasını, ruscadan tərcümə etdiyi "Müfəttiş" komediyasını, rus və türk (Azərbaycan - Ə.Q) dilini öyrənməyə məxsus dərs kitablarını nəşr" (197, № 11, 1899) ediləcəyini də xəbər verirdi.

Ümumiyyətlə on il ərzində "Tərcüman" qəzeti Nəriman Nərimanovun həyatı, yaradıcılığı və ədəbi fəaliyyəti haqqında iyirmidən çox xəbər və məqalə dərc etmişdi. Bu da Azərbaycan-tatar xalqları arasında ədəbi əlaqələr tarixinin çox maraqlı səhifələrindən biridir.

2.2. Nəriman Nərimanov və Krım-tatar mədəniyyəti

Məlumdur ki, M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dram əsəri olan "Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər"i 1850-ci ildə qələmə almışdır. Bundan sonra, o "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli-şah-cadukuni-məşhur" (1850), "Sərgüzəşti-mərđi-xəsis" ("Hacı Qara") (1850), "Hekayəti-xırs qul-durbasan" (1851), "Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran" (1852) və "Mürəfiə və-killərinin hekayəti" (1855) komediyalarını yazmaqla Azərbaycanda, o cümlədən bütün Yaxın Şərqdə klassik dramaturgiyanın təməl daşını qoymuşdur.

Azərbaycanda teatr sənətinin yaranması da onun səhnə əsərləri ilə bağlıdır. Belə ki, 1873-cü il mart ayının 10 (23)-da Bakıda dramaturqun "Lənkəran xanın vəzir-i" komediyasının tamaşaya qoyulması Azərbaycan teatr sənətinin başlanğıcı hesab olunur. Bu, yalnız milli mədəniyyətimiz tarixində mühüm hadisə olmaqla qalmır, türk dilli xalqlarda bu sənətin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Teatrşünas C.Cəfərovun bu barədə fikirləri ilə razılaşımaq lazımdır: "Bir çox Şərq ölkələrində, xüsusən türk dilli xalqlar içərisində milli teatr hərəkatının doğuluşu və inkişafı üçün bir təkan, bir nümunə rolunu oynamışdır" (23,3-4).

Bu baxımdan XIX yüzilliyin səksəninci illərindən etibarən Şuşada, Şəkiddə, Qubada, Naxçıvanda, Yelizavetpolda (indiki Gəncədə - Ə.Q.), Tiflisdə həvəskar truppaların yarandığını da qeyd etmək vacibdir.

Dövrün qabaqcıl adamları xalqın mədəni həyatında mühüm mövqe tutan, onun maariflənməsində, mədəni tərəqqisində Azərbaycan teatrının vacibliyini daha dərindən dərk edirdilər. Bu yolda böyük səy və fədakarlıqla çalışan H.Zərdabi, N.Vəzirov, F.Köçərli, C.Zeynalov, Ə.Vəli,

C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, H.Ərəblinski, S.M.Qənizadə, M.Ordubadı və digər görkəmli ziyalılar içərisində N.Nərimanovun da adı hörmətlə çəkilir.

N.Nərimanovun bu sahədə ciddi maraq göstərməsi, xalq nadanlığın caynağından qurtarmaq üçün teatra yüksək qiymət verməsi onun böyüyüb başa çatdığı, o zaman soydaşlarımızın çox sıx yaşadığı Tiflis mədəni mühitinin qabaqcıl ənənələri ilə tərbiyələnməsindən irəli gəlirdi idi. Çünki Tiflis şəhəri XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq Qafqazın ən mühüm inzibati, mədəni və iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdi. Ən qədim dövrdən Tiflis şəhərinin sakinlərinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılar, əsasən "Şeytanbazar" deyilən məhəllədə yaşayırdılar. Şəhərdə Şəkidən, Şirvandan, Qarabağdan, Gəncədən, Naxçıvandan, Cənubi Azərbaycandan və Türkiyədən gəlib, burada ticarətlə, kустar sənətlə məşğul olan çoxsaylı soydaşlarımız məskən salmışdılar.

XIX yüzilliyin 70-ci illərinin əvvəllərindən etibarən, "Şeytanbazar"ın Parnobəyov karvansarasında Abdulla Xəlilov, Məmmədcəfər Cəfərov, Məmmədağa Şaxtaxtinski kimi bir qrup təşəbbüskar ziyalılar teatr tamaşaları hazırlamağa başlamışdılar.

Bu da, sözsüz 1890-cı ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib sonra Borçalı mahalının Qızıl Hacılı kənd ibtidai məktəbində müəllim təyin olunan gənc N.Nərimanova öz təsirini göstərmişdir. O, xalq həyatını yaxından müşahidə edir, dərinlən öyrənir, onun naləsini yaxından duyurdu, gənc dramaturq seminariyada təhsil aldığı vaxt yazmağa başladığı "Nadanlıq" pyesini Qızıl Hacılıda apardığı müşahidələr əsasında daha da zənginləşdirib tamamlamışdır.

N.Paşayevin təbirincə desək, "bu əsərdə Qori seminariyasını qurtarmış yüzlərlə namuslu xalq müəlliminin obrazını canlandırmış, bütün ziyalı kütlələrini nadanlıqla mübarizəyə çağırmışdır". (109,16)

XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəllərində Bakıda neft sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. 1898-ci ildə Azərbaycan

neft çıxarılmasının səviyyəsinə görə ABŞ-ı ötərək dünya neftinin yarısından çoxunu (666, 1 milyon pud), Rusiyada istehsal olunan neftin isə 95%-ni verərək ABŞ neftinin Rusiya imperiyası bazarlarından tamamilə sıxışdırıb çıxarmış, Bakını dünyanın iri sənaye-ticarət mərkəzinə çevirmişdi.

Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar savadlı adamlara artan tələbatı ödəmək üçün gənc milli burjuaziya yeni-yeni mədəni-maarif ocaqları yaratmağa başlamışdı. 1891-ci ildə Bakıya gələn N.Nərimanov maarifçilik fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı canlanmaqda olan teatr işlərinə də ciddi maraq göstərirdi.

O, milli teatrın ilk həvəskar dövründən başlayaraq baş rollarda uğurla çıxış edir, özünün ədəbi ustalığını və səhnə məharətini get-gedə daha da zənginləşdirirdi.

Azərbaycan teatrının 50 illiyini keçirmək üçün təşkil olunmuş yubiley komitəsinin (sədr: Ə.Haqverdiyev, üzvləri T.Şahbazi, N.Vəzirov, S.M.Qənizadə və b.) 1923-cü ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan türk teatrosunun müxtəsər tarixçəsi" adlı kitabçada göstərilir ki, N.Nərimanov nəinki məşhur müəllim, ictimai xadim idi, o, eyni zamanda bir aktyor kimi də səhnədə çıxış edib, neçə-neçə rollar yaradıbdır. Bunlardan "Dağılan tifaq" (Ə.Haqverdiyev - Ə.Q.) pyesində Nəcəf bəy rolunu ilk yaradan o olub və onun bu rolu indiyə qədər türk səhnəsində görünməyibdir" (12,9).

N.Nərimanov teatr rejissoru kimi də olduqca səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. H.Q.Sarabski öz xatirələrində bu barədə yazırdı: "Yoldaş Nəriman deyən yol doğrudur. Teatr gələcəkdə bağlı gözləri, lal dilləri, eşitməyən qulağı açacaq və anlamayan beyini anladacaqdır. 1902-ci ildə onun şəxsi rejissorluğu ilə göstərilən "Dilin bəlası" komediyası böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır" (113,38, 43-44).

Çarizmin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik və ayrıseçkilik siyasətinin acı nəticələrini dərk edən və öz xalqına daha yaxın olmaq, onun bütün dərdlərinə əlac etmək üçün yeni-yeni yollar arayan N.Nə-

rimanov bu yollardan birini öz təhsilini artırmaqda görürdü. Bu məqsədlə 1902-ci il yanvarın 1-dən etibarən tutduğu vəzifədən azad olunaraq may ayının 15-dən iyun ayının 4-dək imperator III Aleksandr adına Bakı oğlan gimnaziyasında imtahan verib, şəhadətnamə almışdır.

Soydaşları arasında mədəni-maarif işlərinin səviyyəsinin çox aşağı olması, bir çox xəstəliklərin kütləvi hal alması, onların adi tibbi xidmətlərdən belə məhrum olması N.Nərimanovu həkim olmaq qənaətinə gətirdi. O bu məqsədlə 1902-ci ildə Odessa Novorossiysk İmperator Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur.

O, Odessada təhsil aldığı dövrdə tələbə həmkarlarından ibarət həvəskar teatr truppası yaratmışdı. 1903-cü il qış tətili zamanı ekskursiya adı ilə Krımın şəhərlərinə qastrol səfərinə çıxaraq tatar, türk, Azərbaycan, rus və başqa xalqların həyatı, məişətilə yaxından tanış olmuşdu. Bu səfərlər zamanı truppasının üzvləri türk xalqlarının qarşısında duran problemləri; Çar müstəmləkə zülmündən xilas olmaq, mədəni xalqlar sırasına çıxmaq yolları və s. haqqında müzakirələr keçirmişdilər. Bakıya göndərdiyi məktubda N.Nərimanov belə qeydlər edirdi: "Yanvar ayının 5-də səkkiz nəfər student Bağçasarayda bulunduq. Şəhərin mütəşəkkil adamları ilə danışıb, bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olduq... üçüncü gün İsmayıl bəy Qaspirinski və sonra... Bağçasaray müəllimləri hamını nahara dəvət edib, böyük hörmətlər etdilər.

"Yanvarın 7-də bunların hörmətləri müqabilində biz də Bağçasarayda müsəlmanlar (tatarlar - Ə.Q.) üçün teatr verdik. Əhli-Bağçasaray studentlərdən razı qaldılar... Yanvarın 12-də Bağçasaraydan Simferopola (Ağ məscidə Ə.Q) gedib, orada daxi müsəlmanlar üçün teatr verdik" (104,47-48).

Həmin günlər "Tərcüman" qəzeti bu səfər haqqında dərc etdirdiyi "Qafqazlılar Krımda" adlı məqalədə yazmışdı: "Bu günlərdə Krıma tənəzzöhçülər (səyahətçilər - Ə.Q.) sifətilə bir qrup müsəlman tələbəsi gəlmişdi. Onlar Novo-

rossiysk universitetinin yetirmələridirlər... şəhər teatrının səhnəsində çox maraqlı bir tamaşa göstərdilər". (197, №3, 1903). Qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanov Krımın Bağçasaray və Simferopol şəhərlərində olarkən, təkcə teatr tamaşaları verməklə kifayətlənməyərək yerli tatarların həyatı, məişəti ilə də yaxından maraqlanırdı. O, buradakı məktəblərə həsəd aparmış, əmin olmuşdur ki, həmin məktəblərdən Qafqaz şəhərlərində də açılrsa, qısa müddətdə bu bölgədə yaşayan xalqlar üçün də layiqli adamlar tərbiyə etmək mümkündür.

Həvəskar tələbə teatr truppasının Krımda Azərbaycan dilində göstərdikləri tamaşalar orada yaşayan müxtəlif xalqların, xüsusən Krım tatarlarının dünyagörüşündə müəyyən izlər buraxmış, eyni zamanda, tatar teatrı repertuarının zənginləşməsinə və yerli həvəskarlar arasında bu sənətə marağın güclənməsinə səbəb olmuşdu.

Dövrün bir çox görkəmli yazıçı və mütəfəkkirləri kimi N.Nərimanov da ədəbiyyatın və incəsənətin böyük ictimai təsir vasitəsi olduğunu dönə-dönə göstərmişdir. O, camaatın maariflənməsində teatrın roluna xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ədib göstərirdi ki, "Teatr böyüklər üçün məktəbdir. Həmin məktəbdə görmədiyimiz şeyləri və görüb diqqət etmədiyimiz əhvalatları görüb və eşidib pis əməllərdən ibrət və yaxşı sifətlər əxz edirik; əqlimiz üçün yem və ruhumuz üçün ləzzət alırıq" (107,47-48).

Odessa universitetində Rusiyada yaşayan ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri də oxuyurdular. Bunların arasında çoxlu tatarlarda var idi. 1903-cü ildə burada müsəlman tələbələri "Həmyerlilər" cəmiyyəti təşkil etmişdilər. N.Nərimanov da buranın üzvü oldu. "Cəmiyyət"də ondan başqa Azərbaycandan K.Bayramov, Şahmalıyev qardaşları, Litva tatarlarından Olqerds Kriçinski, Krım tatarlarından Avak Txostov, dağistanlı Maqomet Misikov və başqaları var idi. Sonralar N.Nərimanov bu qurumun sədri seçildi. Onun üzvləri tez-tez ədibin yaşadığı mənzilə toplaşa-

raq təbabət, ədəbiyyat, incəsənət məsələləri ilə yanaşı siyasi-ictimai həyata, beynəlxalq hadisələrə dair söhbətlər aparırdılar. N.Nərimanov müsəlmanların mədəni xalqlardan geri qalmasını varlıların daşürəkli, qeyrətsiz olmasında, bəzi din xadimlərinin riyakarlığında görürdü. O, belə güman edirdi ki, əgər xeyirxah varlılar milli təbəqəyə kömək edərlərsə, onlar da mədəni yüksəlişə çata bilərlər. Odessadan Bakıya H.Z.Tağıyevə göndərdiyi məktubunda varlıları mədəni tədbirlər keçirməyə təhrik etmək məqsədilə Bağçasaray məktəblərini nümunə göstərirdi: "Bu, bir özgə halətdir! Göz gərək, qulaq gərək həmin məktəbləri görüb bülbülə bənzər tatar balalarına qulaq asa! Belə qeyrət, belə fədakarlıq mən hələ görməmişəm. Hansı məktəbə getdik VII və VIII sinifdə tatar balaları orada türkcə yazırlar və oxuyurlar. Bundan sonra, əlavə, tarixdən və coğrafiyadan və qeyri-dünyəvi elmlərdən verdikləri cavablara insan təəccüb edir. Hərgah on il də belə getsə, demək olur ki, Bağçasaray məktəblərində ən qeyrətli, ən maarifli və ən məlumatlı müsəlman balaları çıxıb millətin bəzəyi olsunlar!" (104,17-18)

N.Nərimanovun əsil maarifçi kimi Bağçasarayda tanış olduğu müasir məktəbə dair 1903-cü ilin yanvarında H.Z.Tağıyevə böyük həvəslə məlumat verməsi heç də təsadüfi deyildi. Çünki o yaxşı bilirdi ki, H.Z.Tağıyev azərbaycanlı qızlar məktəbi açmaq üçün dəfələrlə müvafiq hökumət idarələrinə, hətta çar III Aleksandrın özünə belə müraciət edib, rədd cavabı alıb. Çar öldükdən sonra o, yenidən çarın arvadı Aleksandra Fyodrovnaya qiymətli hədiyyə göndərməklə bərabər məktəbi onun adına qoyacağını, məktəb binasının tikintisi və başqa xərcləri də öz üzərinə götürdüyünü bildirmişdi. N.Nərimanov bilirdi ki, H.Z.Tağıyev Maştağa kənd məktəbinin yaradılmasında və başqa məktəblərin açılmasında öz nüfuz və maddi imkanlarını əsirgəməmişdi. Belə ki, onun bu sahədə ciddi cəhdləri artıq öz bəhrəsini vermişdi.

M.İsmayıl və M. İbrahimovun N.Z.Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətinə həsr edilmiş "El atası" kitabında oxuyuruq: "O, ilk rus-müsəlman qadın məktəbinin tikintisinə 183.533 manat xərcləmişdi. Tikintisinə 1896-cı ildə başlanmış və 1901-ci ildə qurtarmış məktəb binası memarlıq cəhətdən şəhərin gözü oldu... Məktəbə bütün Zaqafqaziyadan, hətta Şimali Qafqazdan - Dağıstan, Osetiya, Kabarda-bolqar, həmçinin Tatarıstandan müsəlman qızları qəbul olunmuşdu". (62,27-28) N.Nərimanov Hacıya göndərdiyi məktubu belə bitirirdi: "Bakı məktəbdarlarından bir nəfərini Bağçasarayla göndərib üsuli-cədid ilə aşına olmağı və məktəblərin proqrammasını bilməyi bu zəmanədə vacib olan işlərdən biridir. Həmin məktəbdar qız məktəbi ilə də aşına olar". (104,18)

N.Nərimanov tez bir zamanda tələbə yoldaşlarının hörmətini qazanmışdı. Odur ki, 1903-cü ilin əvvəlində onu kurs başçısı seçdilər. Burada o, özünü tezliklə mahir təşkilatçı kimi göstərdi, tələbə hərəkatına rəhbərlik etdi və çox keçmədi ki, bu hərəkatın gizli rəhbərlərindən birinə çevrildi.

"Həmyerlilər" təşkilatının üzvləri geniş inqilabi iş aparmağa, vərəqələr, intibahnamələr yazmağa başladılar. Onlar liman fəhlələri qarşısında çıxışlar edir, çar mütləqiyyətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Sonralar bu təşkilat "Beynəlmiləl" tələbə təşkilatı ilə birləşdi. N.Nərimanovun rəhbərliyi altında həmin təşkilatın üzvləri liman yükçüləri üçün rus və gürcü dillərində tamaşalar verirdilər. Həvəskar artistlər L.N.Tolstoyun, N.V.Qoqolun əsərləri ilə bərabər, N.Nərimanovun pyeslərini də göstərirdilər. O, Odessada təhsillə və inqilabi işlə ciddi məşğuliyyətinə baxmayaraq, Azərbaycanla əlaqəsini kəsmirdi. Müntəzəm olaraq Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), Şamaxı kimi şəhərlərdə, o cümlədən Tiflisdə baş verən hadisələrə dair məktublar alırdı. Bu baxımdan qardaşı Salmanın Nərimanova döndərdiyi bir məktubu böyük maraq doğurur. 1904-cü ildə göndərilən bu məktubda F.Köçərlinin 1903-cü ildə Tiflisdə rus di-

lində nəşr edilmiş "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabı da göndərilmişdi. Kitab, nəinki azərbaycanlı tələbələr, eləcə də başqa millətdən olanların da xoşuna gəlmişdi. N.Nərimanov azərbaycanlı tələbələr adından F.Köçərliyə təşəkkür məktubu yazmışdı. Məktubda həmin kitabın məziyyətlərini belə şərh edilirdi: "Sizin bu kitabınız bütün türk tələbələrinin xoşuna gəldi. Tələbələr bilirlər ki, Sizin daha çox materiallarınız var. Bunları siz türkcə çap etdirmək xəyalındasınız. Ona görə, çox şad oldular və bunun türkcəsini çapda görmək arzusundadırlar" (5,486).

N.Nərimanov 1905-ci il qış tətlini də Krım şəhərlərində müsəlman tələbələri cəmiyyətinin üzvləri ilə teatr tamaşaları göstərməklə keçirməyi qərara almış və bu məqsədlə o, "Nadir şah" tarixi faciəsinin gərgin məşqlərinə başlamışdı. Əsərin tamaşaya qoyulmasına icazə almaq üçün 1904-cü il dekabrın 2-də kitabın üzərində "Bu pyesimi Rusiya imperiyası ərazisində tamaşaya qoyulmasına icazə verəsiniz" sözlərini yazaraq Peterburq Baş Sensor Komitəsinə göndərilmişdir (həmin kitab hal-hazırda Peterburq tarix arxivində saxlanılır. Lakin əsərin tamaşaya qoyulmasına icazə verilmir. Belə ki mətbuat üzrə baş sensor, professor Smirnov verdiyi rəy buna mane olur. Sensor "Qafqaz-tatar ləhcəsində səhnəyə qoyularsa, onsuz da son iğtişəşlər və milli qırğınlarla həyəcana gəlmiş yerli əhalinin zehninə səmərəli təsir göstərə biləcəyi şübhə"li (3) olduğunu bəhanə gətirirdi. Ona görə, kitabın üzərində "Tamaşaya qoyulmağa layiq deyil, 1905, 25 iyun" qeydləri vardı.

1905-ci ilin yanvar ayında qış imtahan sessiyasını uğurla başa çatdıran N.Nərimanov qastrola hazırlıq məqsədi ilə "Nadir şah"ın son məşqlərini keçirir. Lakin Baş senzura komitəsindən bir xəbər gəlmədiyinə görə, qastrol baş tutmur. Tələbələr qış tətlini öz vətənlərində keçirməyi qərara alırlar. N.Nərimanov isə Bakıya qayıda bilmir, çünki burada inqilabı hərəkət geniş vüsət almışdı. O, ancaq 1905-ci ilin aprelində Bakıya gələ bilir. Ancaq maddi

ehtiyac onun geri dönüb, təhsilini davam etdirməsinə imkan vermir. Odur ki, böyük bir ailənin maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün N.Nərimanov Gəncəyə, Şuşaya, Şəkiyə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində həkimlik edir, mühazirələr oxuyurdu. İnqilab nəticəsində tez-tez fəaliyyətini dayandıran universiteti tezliklə bitirmək üçün o, yollar axtarırdı. Tələbə Nəriman, nəhayət, dostlarının məsləhəti ilə nisbətən sabit fəaliyyət göstərən Kazan Universitetinə keçmək qərarına gəlir. O, bu məqsədlə 1905-ci ilin iyun ayında Novorossiysk Universitetinin rektoruna bu məzmununda teleqram göndərmişdi: "Xahiş edirəm lütfən mənə məlumat verin görək tələbələrin yuxarı kursa şərti keçirilməsi haqqında nazirliyin yeni sərəncamı mənim universitetdən universitetə keçməyimə mane olmur ki? Narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm.

Hörmətlə:

"Tibb fakültəsinin altıncı semestr tələbəsi Nərimanov" (30,89).

1905-ci il avqust ayının 3-də müsbət cavab alan N.Nərimanov bir daha Kazan universitetinə köçürülməsi haqqında müraciət edir. Lakin Kazan universiteti də bağlandığından təcili teleqramla şəxsi işini geri - Novorossiysk Universitetinə göndərilməsini tələb edir. Beləliklə, N.Nərimanovun sənədləri tezliklə geri göndərilir. O, təhsilini Odessada davam etdirir.

N.Nərimanov 1908-ci ilin payız sessiyasında Novorossiysk İmperator Universitetinin Tibbi Sınaq Komissiyasında müvəffəqiyyətlə imtahan verdikdən sonra oktyabrın 20-də, İmtahan Komissiyasının iclasında həkim adına layiq görülür və ona 2163 sayılı şəhadətnamə verilir. (48) Bir neçə həftə universitetin klinikasında icbari həkimlik sınağından sonra Bakıya qayıdır. Mütərəqqi fikirli ziyalılar universiteti bitirməsi və Bakıya qayıtması münasibəti ilə doktor Nərimanın şərəfinə ziyafət verirlər. Nəhayət ki, o, şəhər xəstəxanasında həkim kimi işə başlayır.

1909-cu ilin yanvarında Tiflisə gedən vətənpərvər həkim orada İranın mücahidlərin sosial-demokrat partiyasına, rus və ingilis nüfuz dairələrinə bölünmüş ərazilərdə güclü milli azadlıq hərəkatına və inqilabi mübarizəyə kömək etməyə başlayır.

N.Nərimanov parçalanmış Azərbaycanı İran və Rus imperiyasının pəncəsindən xilas etmək, onun vahid bir dövlət şəklində birləşməsi mümkünlüyünü bu ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsində görürdü. O, bu məqsədlə İranda, xüsusən də Cənubi Azərbaycanda Səttarxan və Bağırxanın inqilabçı dəstələrinə silah, hərbi ləvazimat, inqilabi ədəbiyyat, mətbəə avadanlığı, pul və könüllü döyüşçü dəstələri göndərilməsini təşkil edirdi.

Tiflis jandarm idarəsinin mühafizə şöbəsi rəisinin məlumatında göstərilir ki, İran "mücahidlərinin" mərkəzi komitəsi N.Nərimanova möhkəm partiya nizam-intizamına tabe olan yerli şöbənin yaradılması, maliyyə vəsaitinin daxil olmasına və sərf edilməsinə nəzarət, ümumiyyətlə, şöbənin bütün fəaliyyətinə nəzarət vəzifəsi tapşırılmışdı" (114, f.609, s.1, iş 13, v.1-3).

1909-cu il martın 1-də N.Nərimanov həbs olunaraq Metex qalasına salınır. Uzun-uzadı istintaq heç bir ciddi dəlil-sübut aşkara çıxara bilmədiyi üçün 31 may 1909-cu il Tiflis jandarm idarəsinin rəisi polkovnik Yeromin və rotmister Lominaşvilinin imzaladığı 9 səhifəlik 19 sayılı qərar ilə "zərərli fəaliyyətinə görə" inzibati qaydada, polis nəzarəti altında saxlanılmaqla müəyyən müddətə sürgün edilməsi təklif olunur (114, f.609, s1, iş 18, v.11-20).

Daxili İşlər naziri P.A.Stolipinin göstərişinə müvafiq şəkildə "cəmiyyətin əmin-amanlığına çox zərərli təsirini" bəhanə gətirərək mühafizə haqqında əsasnamənin 34-cü maddəsilə Nəriman bəy Nərimanov Tiflis Qubernatorunun 8918 nömrəli 9335 sayılı sərəncamı ilə 1909-cu il sentyabrın 30-da iki il müddətində (sürgün vaxtı 21 avqust 1909-cu ildən hesablanmaqla) Həştərxan şəhərinə sürgün edilir (48, f. 1/8, s.2, iş 747, v.2).

2.3. Həştərxan tatar teatrının yaranmasında N.Nərimanovun rolu və dram əsərlərinin Volqaboyunda səhnə təcəssümü

N.Nərimanov Həştərxana gəldiyi ilk gündən etibarən qafqazlı gənclərdən ibarət teatr həvəskarları dərnəyi təşkil etmişdi. Dramaturqun "Nadir şah" tarixi faciəsini hələ bir il öncə, 1908-ci ilin yazında "Birləşmiş Qafqaz-Kazan teatr cəmiyyəti"nin Həştərxana qastrolu zamanı burada göstərilmişdi. Onda, həştərxanlılar arasında dramaturq kimi tanınan ədib çox keçmədi ki, bir pədaqoq, qayğıkeş həkim, xeyriyyəçi, jurnalist, aktyor, tamaşaların quruluşçu rejissoru kimi də məşhurlaşdı.

N.Nərimanov Həştərxana gəlməmişdən əvvəl burada yerli tatar ziyalıları şəxsi mənzillərdə ədəbi gecələr, konsertlər keçirirdilər. Bu qrup sonralar kiçik tamaşalar da göstərməyə başladılar. Onların 13 yanvar 1907-ci ildə Qış teatrının binasında göstərdiyi ilk tamaşa Yarulla Valiyevin "Xəcalət və ya göz yaşı" pyesi olmuşdu. Bu tamaşadan sonra, gənclər öz həvəskar teatr dərnəklərini yaratmışdılar. Həmin il oktyabrın 21-də Q.Kamalın "Bəxtsiz yigit" adlı dramı tamaşaya qoyuldu. Azərbaycanda olduğu kimi, Həştərxanda da o zaman tamaşalarda qadınlar çıxış etmirdilər. Təqdir olunan haldır ki, məhz bu dərnəyin üzvü Həcər xanım Mahmudova türk xalqlarının teatr tarixində ilk dəfə (196,119) səhnəyə çıxmışdı.

N.Nərimanovun təşkil etdiyi gənclərdən ibarət teatr dərnəyi Azərbaycan dilində əsərləri səhnəyə qoymağa başladı. Az sonra o, Z.Sultanovun rəhbərlik etdiyi tatar həvəskar truppası bu gənclərin hesabına gücləndi və Qafqaz-tatar teatr dərnəyinə çevirdi. Dərnək daha mənalı və dolğun əsərlərin tamaşalarını hazırladı. Bununla da N.Nə-

rimanovun yaxından köməyi ilə Həştərxanda teatr sənəti tərəqqi yoluna düşdü. Həvəskar dərnəyin repertuarı daha da zənginləşdi. Qabaqcıl ruhlu, gözüaçıq gənclərdən ibarət Birləşmiş Dram Dərnəyi, professor T.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi: "1909-cu ilin axırından 1913-cü ilin iyul ayınadək, başqa sözlə, N.Nərimanovun sürgünlük müddəti bitənədək Azərbaycan və tatar dillərində qısa fasilələri nəzərə almasaq, müntəzəm tamaşalar vermişdir" (137,81).

N.Nərimanov Azərbaycan dilində hazırlanan bütün tamaşaların həm rejissoru idi, həm də bir aktyor kimi çıxış edirdi. Arxiv materiallarından aydın olur ki, "bilavasitə N.Nərimanovun rəhbərliyi və gərgin əməyi sayəsində Həştərxanda birinci müsəlman dərnəyi təşkil edilmiş və Həştərxanda mövcud olduğu gündən birinci dəfə tatar dilində tamaşalar göstərilmişdi. Beləliklə, Həştərxanda müsəlman teatrının əsasının qoyulması bütünlüklə yoldaş N.Nərimanovun xidmətidir" (8, №29,18, 1725). Bunun nəticəsi idi ki, onun bilavasitə rəhbərliyi altında sənət dərsi keçən, sənətin sirlərinə yiyələnən bir çox gənc aktyorlar çox keçmədən görkəmli sənətkarlar səviyyəsinə qədər yüksəldilər. Məsələn, Azərbaycan səhnəsinin fəxri, milliyyətçə tatar olan Mərziyə Davudova səhnə fəaliyyətinə, məhz Həştərxan dram dərnəyində başlamışdı. Onun Bakıya dəvət olunması da bir səfərlə bağlıdır. Belə ki, 1918-ci ildə Hüseyin Ərəblinski Həştərxanda qastrolda olarkən Mərziyə xanımın oyununu bəyənmiş və onu Bakıya dəvət etmişdi. Anası ağır xəstə olduğu üçün Mərziyə xanım ancaq bir il sonra, 1919-cu ildə gələ bildi. Onda, artıq Hüseyin Ərəblinski faciəli şəkildə dünyasını dəyişmişdi. Teatrda onu tələbəsi A.M.Şərifzadə əvəz edirdi. Sonralar tale bu iki şəxsiyyəti nəinki səhnədə, eləcə də həyatda da birləşdirdi. O zamanlar Azərbaycan səhnəsi qadın rollarının ifaçıları sarıdan böyük çətinlik qarşısında idi. Qadın rollarını başqa millətlərdən olanlar ifa edirdilər. Belə çətin bir vaxtda Mərziyə xanım Davudovanın (Kama-

lovanın) Bakıda, əsasən Cəfər Cabbarlının əsərlərindəki qadın rollarının (Gültəkin, Sevil, Firəngiz, Turac və s.) ifa etməsi Azərbaycan teatrının inkişafına, onun yerli qadın aktyor kadrlarının hazırlanmasına böyük yardımı oldu. Sonralar, Mərziyə xanım bu rolları Bakıda fəaliyyət göstərmiş rus, yəhudi teatrlarında da məharətlə oynamışdı.

Deməli, azərbaycanlı dramaturq, aktyor və rejissorların tatar teatrının təşəkkülündə göstərdikləri xidmətlər sonradan qarşılıqlı şəkil aldı.

Hələ 1913-cü ildə "Edil" qəzeti "Nadir şah"ın tarixi faciəsinin tamaşaya hazırlanması ərəfəsində N.Nərimanovun Həştərxan teatrının yaranmasındakı xidmətləri haqqında yazırdı: "...Tamaşada iştirak edənlər öz rollarını faciənin müəllifi-redaktoru olan cənab Nəriman bəy Nərimanovun rəhbərliyi altında hazırladığı üçün, biz ümidvarıq ki, onlar öz rollarını uğurla oynayacaqlar".

Qəzet tamaşadan gələn gəlirin "cəmaəti-xeyriyyə"yə veriləcəyini və tamaşaların çox uğurlu olacağını nəzərə alaraq Həştərxan müsəlmanlarına tamaşaya baxmağı təkidlə məsləhət görürdü (185, №6, 1913).

N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Həştərxanda "Nadir şah" tarixi faciəsi tamaşaya qoyulduqdan sonra, "Tartış" qəzeti xəbər verirdi: "...Milli səhnəmiz son zamanlar canlanmağa başlamışdır. Güclü və zəngin təcrübəyə, nadir istedadla malik, faciə rollarında "Volqaboyunun Ərəblinskisi" hesab olunan Muxtar Mutin şəhərimizə qonaq gəlmişdir... Nadir şah rolunu əla ifa etdi A.Adakov Rzaqulu rolunu əvvəldən axıradək məftunedici dərəcədə gözəl və uğurla oynadı. A.Nuqayev, Z.Sultanov isə böyük uğur qazandılar..." (195, 21 may 1918).

Tamaşaya cəlb olunmuş aktyorlar öz rollarının üzərində çox ciddi işləmiş və onu düzgün başa düşərək müəllifin fikirlərini tamaşaçılara çatdırmağa çalışmışlar.

Şəhərdə çox mühüm mədəni hadisəyə çevrilən teatr tamaşaları sakinlərin, xüsusən gənclərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməyə başladı.

1926-cı ilin yanvarında Karim Saqid tatar teatrının yaranmasının 20 illik yubileyinə (tatar dilində rəsmi teatr tamaşası 1906-cı il dekabrın 22-də Kazan şəhərində göstərilmişdir - Ə.Q.) həsr olunmuş "Tatar teatrı məcmuəsi" adlı kitab buraxdırmışdı. O, N.Nərimanovun Həştərxan teatrının yaranmasındakı misilsiz xidmətlərini belə xatırlayır:

كافقازلى نەرىمان بىك نەرىمانى ئەستىراجانغا كىلگەننەن، سۆلك تىلدا
تاتارلار ئارا-ئىدا تىياتر ئويغلاشنىڭ باشلانۇشقا ئوسۇوتتە، تاسرلانۇشقا زور
ھىزىمت قىلىش.

Tərcüməsi: "Qafqazlı Nəriman bəy Nərimanov Həştərxana gəldiyi ilk gündən tatarlar arasında teatrın geniş yayılması və inkişafı yolunda böyük səy göstərmişdir" (196,160).

Qeyd etmək lazımdır ki, "Tatar teatr məcmuəsi" kitabı keçmiş rus imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqlarının teatr mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi, tədqiqi yolunda ilk və uğurlu addım kimi çox qiymətli bir vəsaitdir. Kitabdakı məlumat bütün türk xalqlarının teatrı haqqında dolğun, biri digərini zənginləşdirən, tamamlayan şəkildə verilmişdir. Burada ədalətli olaraq bu xalqların teatr hərəkətinə Azərbaycan teatrının təsiri və Azərbaycan teatr xadimlərinin yaxından köməyi ilə yaradıldığı qeyd edilir. Bu fikri "Tərcüman" qəzeti də təsdiqləyir: "Milli teatrımızın vətəni Qafqazdır (Azərbaycan nəzərdə tutulur - Ə.Q.). Bu gün Kazanda, Ufada, Bağçasarayda göstərilən təqlidləri həmin bağlılığın səmərəsidir. Qafqazda bu iş çox və hətta pək çox irəlilədiyi anlaşılır. Bakıda iki teatr şirkəti olduğu halda, üçüncü şirkət də mövcud olmaq istəyir" (197, № 7, 1904).

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabda verilən "Azərbaycan və Krım teatrları" məqaləsində bir sıra səhnə əsərlərinin ilk tamaşa tarixi dəqiq göstərilməmişdir. Məsələn, Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasının tamaşaya qoyul-

masının ilk tarixi 1900-cü il kimi qeyd olur ki, bu da yanlışdır. Halbuki bu opera ilk dəfə 1908-ci ilin yanvar ayında səhnəyə qədəm qoymuşdur. Bunlar nəzərə alınmazsa, tatar oxucularına iyirminci illərdə xalqımızın ədəbiyyat, teatr, musiqi sahələrində qazandığı nailiyyətlərlə tanış etmək yolunda çox dəyərli məqalədir. Məcmuədə tatar teatrının inkişafı yolunda Azərbaycanın səhnə xadimlərinin çox böyük əmək sərf etdikləri əhatəli şəkildə göstərilir. Kitabda maraqlı bir siyahı verilmişdir. Siyahıda adları qeyd olunan sənətkarlar səhnə mədəniyyətinə ilk dəfə N.Nərimanovun teatr dərnəyində yiyələnmişlər. Bunlar aşağıdakılardır:

Zəyni Sultanov, Sultanov (Z.Sultanovun kiçik qardaşı), Basır Abdulin, Abduraxim Adakov, Tuxtar Dinikeev, Kasım Tuybaxtin, Saqit Ramiev, Safa Bekkin, Muxammedov Daud, Muxammedova Həcər, Dannikeeva, Abduraxim Samakin (Abubakirov), Abduraxim Basırıy. Şaxid Qayfi, Abduraxim Mazin, Zulkarnay Baykin, Ş.Kamal, Q.Uralski, İsmayıl Kuqaşev, Sona xanım Sayfulina, Sona xanım Baykina.

Tatar və qafqazlıların birləşib bir truppada çıxış etmələrinin tarixi daha əvvəlki illərə gəlib çıxır. Belə ki, 1908-ci ildə görkəmli tatar aktyoru və rejissoru Qabdulla Kariyevin rəhbərlik etdiyi "Səyyar" truppası Ufa, Kazan, Uralsk, Krım və Batum şəhərlərində öz qastrol səfərlərini tamamladıqdan sonra, Qafqaz türklərinin də mühüm mədəni mərkəzi olan Tiflis şəhərinə gəlir. Truppanın rəhbəri Q.Kariyev yoldaşlarını dəmiryol vağzalında qoyaraq V.Murtazinlə birlikdə vəziyyətlə tanışlıq və gecələmək üçün yer axtarmaq məqsədilə şəhərə çıxır (132,69). Truppanın üzvləri məsləhət üçün artıq Şərqdə olduğu kimi, tatar ziyalıları arasında da böyük hörmət qazanmış "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaksiyasına gəlirlər. Redaksiyada C.Məmmədquluzadə şəhərdəki son mədəni durum barəsində "Səyyar" truppasının rəhbərliyinə müfəssəl məlu-

mat verir və Hüseynbala Ərəblinskinin truppasının Tiflisdə yenicə başa çatmış qastrol tamaşalarından maraqla söhbət açır. Tatar teatr xadimləri hələlik Tiflisdə olan Azərbaycan teatrının fəxri, məşhur aktyor və rejissoru H. Ərəblinski ilə görüşmək fikrinə düşürlər. Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin yaxından köməyi ilə görüş baş tutur.

Tanışlıq nəticəsində hər iki truppanı birləşdirib H.Ərəblinskinin rəhbərliyi altında "Qafqaz-Kazan Teatr Cəmiyyəti" adı ilə çıxış etməyi qərara alırlar. Olduqca mədəni, bilikli və istedadlı səhnə ustası olan H.Ərəblinskinin rəhbərliyi altında trupparın birləşməsi tatar və Azərbaycan teatrları üçün mühüm hadisə idi.

Məlum olduğu kimi, o zaman Azərbaycan səhnəsində qadın rollarını kişilər və ya başqa millətlərdən olan qadınlar oynayırdılar. Tatar truppasında qadın aktyorların çıxış etməsi görkəmli səhnə ustası H.Ərəblinskini çox sevindirir. Uzun məsləhətləşmədən sonra, Birləşmiş truppə Cənubi Qafqaz şəhərlərində tamaşalar vermək üçün qastrol səfərinə çıxır. İlk dəfə olaraq bu qastrolu Yelizavetpol (indiki Gəncə - Ə.Q.) şəhərində Q.Kamalın "Zavallı çocuq" əsərinin tamaşası ilə başlamağı qərara alırlar.

Böyük maliyyə çətinliyi vardı. Lakin truppə çıxışları "Yelizavetpol sakinləri tərəfindən hərarətlə qarşılandı. Bu, truppada böyük ruh yüksəkliyinə səbəb oldu. May ayının 23-nə təyin edilmiş tamaşanın bütün biletləri tezliklə satılıb qurtarmışdı. Bakı mətbuatında da truppanın tərkibi haqqında məlumatlar yayılırdı. Bu xəbərlərdə qadın rollarının qazanlı tatar qadın aktyorları tərəfindən ifa ediləcəyi xüsusi vurğulanırdı" (132,72; 123) .

H.Ərəblinski ilk tamaşanı tatar aktrisası Sahibcamal Qizzatulinanın benefisinə oynamağı təklif etdi. Aişə ilə Atabəyin görüşü və Aişənin ölüm səhnəsi tamaşaçılara güclü təsir bağışladı. Atabəy rolunda H.Ərəblinski, Xəlilbəy (Aişənin atası) rolunda isə Ə.Vəli uğur qazandılar.

Truppanın başqa üzvləri də öz rollarını məharətlə ifa etdilər. Tamaşadan 1000 manat mədaxil əldə olundu (84,164).

Yerli ziyalıların xahişi ilə həmin tamaşa təkrar göstərildi. May ayının sonuna kimi H.Ərəblinski daha iki tamaşa göstərməyə razılıq verdi. Bütün tamaşalar böyük uğurla keçdi.

Göstərmək lazımdır ki, Bakıdakı "Nicat" cəmiyyətinin sədri Bəşirbəy Aşurbəyovla bu truppa arasında ciddi ixtilaf baş verdi. H.Ərəblinskinin təkidi ilə truppa iyunun əvvəllərində öncə Temirxan-Şuraya (indiki Buynaksk - Ə.Q.) gedərək Q.Kamalın "Zavallı çocuq" pyesini iki dəfə göstərdik-dən sonra, 1908-ci ilin 15 iyununda Həştərxana gəldi.

Birləşmiş Qafqaz-Kazan truppasının Həştərxana gəlişi bu əyalət şəhərinin teatr həyatında mühüm hadisəyə çevrildi. Həmin günlər Həştərxanda havalar həddindən artıq isti keçirdi. Tamaşalar vermək üçün "Arkadiy" bağının yay zalı kirayə götürüldü. Gündüz məşqləri aparmaq üçün H.Ərəblinski teatrın rəhbərliyindən icazə aldı. İlk tamaşa iyulun 28-nə təyin olundu.

Həştərxan mətbuatı tamaşalara hazırlığın gedişini çox müfəssəl işıqlandırır. Onlar H.Ərəblinski "Qafqaz teatrlarının görkəmli artisti" (132,72) adlandırır. Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsinin Cənubi Qafqazda çox məşhur olmasından da söhbət açılır. "Astraxanski listok" qəzetində verilmiş xəbərdə pyesin məzmunu açıqlanır və tamaşada 100 nəfərdən çox adamın iştirak edəcəyi göstərilirdi (132,72). Kütləvi səhnələrin hazırlanmasına Ə.Vəli və Q.Kariyev rəhbərlik edirdilər. Tamaşanın uğurlu çıxması üçün şəhərin tatar əhalisi ilə bərabər çoxsaylı müsəlmanlar yaxından iştirak edirdilər. Onlar Nadir şah dövrünü əks etdirən münasib paltarlar və başqa əşyaları truppayı böyük həvəslə təqdim edirdilər. Çəkilən zəhmətlər hədəf getmədi. Tamaşalar çox mü-

vəffəqiyətlə keçdi. Tamaşaçılar H.Ərəblinskini təcrübəli səhnə ustası, görkəmli rejissor kimi səhnəyə çağırıb qızğın alqışladılar. S. Qizzatudinanın Gülcahan rolunu çox məharətlə oynaması tamaşaçıları heyran qoydu. Yerli mətbuat tamaşa haqqında müsbət rəylər dərc edirdi. Qəzetlər H.Ərəblinskini nəinki "Rusiya müsəlmanları arasında, eləcə də hər hansı Avropa artistləri ilə rəqabət aparacaq" (185, №66, 1908) səviyyədə olduğu xüsusi qeyd edirdilər.

"Bürhani-tərəqqi" qəzetində verilən xəbərlər böyük maraq doğurur. Qəzetin 2 iyun 1908-ci il tarixli sayında "Nadir şah" tamaşasında iştirak edən aktyorların öz vəzifələrinin öhdəsindən məharətlə gəldikləri ayrıca qeyd olunurdu. Bir ay ərzində Azərbaycan dilində N.Nərimanovun "Nadir şah" və tatar dramaturqu Yarulla Valiyevin "Xəcalət və yaxud göz yaşı" pyeslərini tamaşaya qoymağı qərara almışdılar. Bu haqda Karim Saqidin "Azərbaycan və Krım teatri" adlı məqaləsində oxuyuruq: "Qafqaz tatarlarının (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur - Ə.Q.) məşhur artisti Ərəblinski bir zaman "Səyyar" truppası ilə birlikdə çalışdı, bu truppanın artistlərinə öz ustalılıqlarını artırmaqda böyük köməklik göstərdi. O, Sona xanım Voljskaya, Şahmərdanova, Qabdulla Kariyev və başqa tatar teatr xadimlərinin sənətin sirlərinə yiyələnmələri yolunda az əmək sərf etməmişdi" (196,160).

Məşhur tatar aktyoru Qabdulla Kariyev Hüseyin Ərəblinskinin onun bir səhnə ustası kimi yetişməsindəki xidmətlərindən danışarkən demişdir: "Nadir şah" əsərinin tamaşasını məşq edərkən mən Hüseyin Ərəblinskinin ciddi, səmərəli işi ilə üzləşdim. O, mənə 90 yaşlı qoca Cavad roluna hazırladı. Qocanın gəlişini dəfələrlə təkrarlamayı məsləhət görürdü. Demə, qocanın əlində ağac olmalı imiş; mən yorulmuş, əldən düşmüş, əznik halda əlacsız səhnəyə çıxdım. Ərəblinski öz oyununu ilə mənə heyran etmişdi, gözlərimdən yaş süzülürdü. Elə bu vaxt, o hardansa bir

ağac tapıb mənə uzatdı. Mən yenidən ağacla səhnəyə çıxdım. Lakin Ərəblinski ağacı dartıb əlimdən aldı: "Ey həvəskar! Bax gör bu necə olmalıdır" - deyə ayağa qalxdı. Ağaca möhkəm söykəndi. Bu vaxt onun bütün bədəni, əlləri əsirdi. Elə bil ki, doğrudan da 90 yaşı var idi. "Nadir şah" tamaşasından sonra, Ərəblinski məni öz yanına çağırdı. Zənn edirdim ki, möhkəm danlayacaq. Ancaq "Sən həqiqi aktyor olacaqsan" - deyə məni qucaqlayanda hey-rətimi gizləyə bilmədim" (11,91).

Hüseyn Ərəblinski haqqında Qabdulla Kariyevin söylədiklərinin nə dərəcədə doğru olduğunu zaman özü sübut etdi. Çox keçmədi ki, o, tatar teatr sənətinin ən parlaq ulduzlarından biri oldu. Q.Kariyev Nadir şah ("Nadir şah"), Kərim ("Bəxtsiz eqet"), Xəməzə ("Berençe teatr"), Əxmətcan ("Bülək öçən"), Möxəmmətcan Xafiz ("Biznen şəhərnən serlərə"), Siraci ("Bankrot") kimi böyük və mürəkkəb rolları çox ustalıqla, böyük məharətlə oynamışdı (187,24).

"Qafqaz-Kazan Teatr Cəmiyyəti" Azərbaycan dramaturqlarının, o cümlədən N.Vəzirovun ("Müsibəti-Fəxrəddin"), Ə.Haqqverdiyevin ("Bəxtsiz cavan", "Ağa Məhəmmədşah Qacar"), N.Nərimanovun "Nadir şah" kimi pyesləri hesabına öz repertuarını xeyli zənginləşdirdi. Bu cəmiyyətin truppası Həştərxana gələrkən birinci dəfə Azərbaycan dilində "Nadir şah" tarixi faciəsini tamaşaya qoymuşdur.

Azərbaycan və tatar xalqlarının mədəniyyəti tarixlərində çox əhəmiyyətli hadisə olan bu truppa birgə səmərəli fəaliyyətinə 1908-ci ilin payızında son qoydu. H.Ərəblinski kimi səhnə ustasının təcrübəsindən olduqca faydalanan tatar truppası müstəqil çıxış etdi. Onun Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Kokand, Atbasar, Povladar, Kustanay, Orsk, Semipalatinsk şəhərlərinə Volqa və Ural boyu vilayətlərinə uzunmüddətli qastrol səfəri böyük uğurla keçmişdir. Tatar tədqiqatçısı İ.İlyasova "Tatar teatrının beynəlxalq əlaqələri" monoqrafiyasında yazır: "Səfər za-

manı (həmin qastrol səfəri nəzərdə tutulur - Ə.Q.) göstərilən tamaşalar yerli əhalinin qabaqcıl hissəsinə güclü təsir göstərirdi. Bu da ərazidə yaşayan türk xalqlarının öz milli teatrlarının yaratmalı olduqları zərurəti ideyasını ön plana çəkdi" (154,19).

"Səyyar" truppası birgə fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra da Azərbaycan ziyalıları ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini davam etdirirdi. Bircə faktı qeyd etmək yerinə düşər: truppa Həştərxanda olarkən maliyyə çətinliyinə rast gəlir və aktyorların Kazana getmək imkanlara məhdudlaşır. Q.Kariyev kömək üçün N.Nərimanova müraciət edir. Tatar şairi Qiyffət Burnaşeva Q.Kariyev haqqında xatirəsində bu hadisə barədə belə yazır: "Şul Vakit Kariyev Nariman Narimanovka barın xəlnə söyli. Narimanov truppaqa 25 sum akça birin, avır xəldən kotkara". Tərcüməsi: "Bu vaxt Kariyev N.Nərimanova müraciət etdi: N.Nərimanov onlara 25 manat verərək truppanı maliyyə çətinliyindən qurtarır" (187,111) .

N.Nərimanovun Həştərxanda həvəskar aktyorları vəhid bir truppa ətrafında birləşdirib hər cür ədalətsizliyi, geriliyi, fanatizmi teatr vasitəsilə ifşa etməsi yerli hakimiyyət orqanlarının və irtica qüvvələrinin ciddi müqavimətinə səbəb oldu. Onu Həştərxana çar imperiyası sürgün etdiyi üçün hökumət dairələrində "etibarlı" sayılmamasından istifadə edən mollalar, dini-fanatiklər, irtica qüvvələri onun özü və teatrın təşkilatçıları haqqında daima çuğulluq edir, müxtəlif məzmunlu məlumat yazırdılar. Onları çar hökuməti üçün təhlükəli adamlar kimi qələmə verirdilər. Molla Muxtar isə hətta teatrın təşkilatçılarını Sibirə katorqaya sürgün olunmalarını tələb edirdi (194,9-10).

Ancaq bütün bu maneələrə baxmayaraq Həştərxanda və Rusiyanın başqa şəhərlərində tanınan qabaqcıl ziyalılar N.Nərimanovun sürgün olunduğu ilk gündən onun qayğısına qalmış, ona maddi və mənəvi yardım göstərməyə çalışmışdılar.

"Tərcüman" qəzetinin yazdığına görə N.Nərimanovun həbs və sürgün olunduğu məlum olan kimi Kırım ziyalıları oktyabrın 4-də Bağçasarayda N.Nərimanovun "Nadir şah" faciəsini səhnəyə qoymuşdu. Tamaşaya sərf edilən xərcləri çıxdıqdan sonra, qalan 62 manat 10 qəp. iştirakçıların qərarına əsasən, Bağçasaray cəmiyyəti-xeyriyyəsinə təqdim olunmuşdu ki, neçə aydan bəri həbsxanada qalan Nərimanova təlif haqqı kimi verilsin" (197, №95, 1909).

Lakin onun sürgünlük müddəti beş ilə yaxın davam etdi. Bu dövr N.Nərimanovun ictimai-siyasi, mədəni-maarif sahəsindəki fəaliyyətində çox mühüm yer tutur. Çünki əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi Həştərxan şəhəri Çin, Hindistan, İran və Şərqi başqa zəngin ölkələrinə karvan və su yollarının kəsişdiyi mühüm məntəqədə yerləşirdi. Hələ rus çarı II Aleksandr özü şəhərlə tanış olduğdan sonra Həştərxanı inzibati sürgün, "polis nəzarəti altında saxlanılan şəxslərin" yaşaması üçün əlverişli məntəqə kimi bəyənmişdi.

N.Nərimanov Həştərxana çatdığı günün ertəsi, yəni oktyabrın 7-də "Dar-ül-Ədəb" məktəbinə gedib müəllimlərlə görüşür və məktəbin həkimliyini pulsuz öz üzərinə götürür (21, №98, 1909). Elə oradaca "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin redaktoru Mustafa Lütfi ilə tanış olur, qəzetlə yaxından əməkdaşlıq edəcəyinə söz verir. Hələ Vətəndə ikən N.Nərimanov dostu S. M.Qənizadədən Mustafa Lütfinin Həştərxanda "Dər-ül-Ədəb" adlı məktəb açdığını, "Şurayi-İslam" cəmiyyətini və "Bürhani-tərəqqi" qəzetini təsis etdiyini eşitmişdi (48, f.286, 1 ş, iş 518, v.23-25). "Dər-ül-Ədəb" məktəbi əvvəlcə M.Lütfinin təşəbbüsü ilə Nuqiyev məscidinin mollası Fərit Murtızıyevin adına açılmışdı. Sonra isə "Şurayi-İslam" cəmiyyətinin idarəsinə verilmişdi. Bəs Mustafa Lütfi kim idi?

Əslən şamaxılı olan Mustafa Lütfi Hacı Sədrəddin oğlu İsmayılov 1903-1905-ci illərdə İstanbulda ali ruhani təhsili alırdı. Çarın 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən

dərhal sonra Həştərxana köçmüşdü. Şəhər müsəlmanları arasında tezliklə öz ictimai fəaliyyəti ilə seçilməyə başlamışdı.

Azərbaycan türkcəsində çıxan "Bürhani-tərəqqi" qəzeti həftədə 3 dəfə nəşrinə dair Həştərxan qubernatorunun 30 may 1906-cı il, 4216 sayılı şəhadətnaməsinə əsaslanan aşağıdakı proqramla çıxırdı.

1. Hökumətin fəaliyyəti və qərarları
2. Müxbir teleqramları
3. İctimai məsələlər, o cümlədən müsəlman məsələlərinə aid məqalələrin nəşri
4. Yerli həyat
5. Birja
6. Məhkəmə xronikası
7. Xarici və daxili xəbərlər
8. Felyetonlar, nəsr, şeirlər
9. Məlumatlar və elanlar (48, f.1,1, iş 1426, v.55).

Maraqlıdır ki, bu qəzet 1909-cu il 11 oktyabr tarixli sayında "Doktor Nəriman bəy" adlı redaksiya məqaləsi verilmişdi. Burada N.Nərimanovun tərcümeyi-halı və ictimai fəaliyyəti barədə qısa məlumat vardı: "Nəriman bəy cənabları! Heç vaxt xatirinizə gətirməyiniz ki, əvət, mən məhbubam, mən qəribəm. Xeyr, böylə xəyəlatları xatırınıza belə gətirməyəcəksiniz... Siz millətin cövhərisiniz; cövhər nə-rəyə düşərsə, haman cövhərdir ki, cövhər. Cövhərin yerində qədir-qiyməti olmaz. Cövhər qürbət aləminə düşdümü, qədr və qiyməti artar. Hər kəs belə cövhərlə kəsbi-iftixar edər. İndi Həştərxan müsəlmanları xalqın Sizi tək ən qiymətli cövhəri ilə nə qədər iftixar etsələr azdır. Yaşasın sizin kimi millət xadimlərimiz" (21, №98, 1909).

Çar sensor idarəsi mətbuatda çıxan bütün materiallara ciddi nəzarət edirdi. Çox gözləmək lazım gəlmədi. Bir gün sonra, yəni 12 oktyabr 1909-cu il tarixində sensor köməkçisi İshaq İsgəndərov məqaləni rus dilinə tərcümə edərək qubernatora təqdim edir. Çox böyük çevikliklə elə

həmin gün vitse-qubernator N.Maksimov məqaləni təhlil edərək Qubernatora məqalənin müəllifinin fəaliyyəti 6 iyun 1908-ci il qərarına uyğun olaraq cəzalanmasını, N.Nərimanovun isə həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun olub-olmamasını yoxlatdırmağı təklif etdi.

Qubernator və onun jandarm idarəsi N.Nərimanovun hər addımını güclü nəzarət altına aldılar. Həştərxana gələn bir neçə gün ərzində toplanan materiallar Qubernatora çatan kimi o, quberniya tibb müfəttişliyinə N.Nərimanovun həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu yoxlatdırır. Tibb müfəttişi qubernatora onun 13.10.1909-cu il tarixində müfəttişliyinə gəlib Odessa universitetinin tibb fakültəsini bitirmək haqqında 2163 nömrəli şəhadətnamə təqdim etdiyini bildirir.

Həştərxan qubernatoru "Bürhəni-tərəqqi" qəzetinin redaktoru Mustafa Lütfini N.Nərimanovun "cinayətkar fəaliyyətini" təriflədiyi üçün 13 oktyabr 1909-cu il tarixində 200 manat məbləğində cərimə edir və cərimənin dərhal ödənilməsi tələb olunur. Əks halda iki ay müddətinə həbs olunacağı ilə hədələnilir. Redakturun abunəçi dostları təcili bərc pul toplayıb cəriməni ödəməklə onu həbs olunmaq təhlükəsindən qurtarırlar.

"Bürhəni-tərəqqi" kimi "Edil" və başqa yerli qəzetlər N.Nərimanovun Həştərxana gəlişi münasibəti ilə məqalələr dərc edir, onu görkəmli ictimai xadim "Sürgün edilmiş müsəlman" adlandırır, insanlara maarif və mədəniyyət işığı gətirmək yolunda fədakarlığından yazırdılar (185, № 195, 1909).

Belə bir vəziyyətdə haqlı sual ortaya çıxır. Nə üçün N.Nərimanov haqqında təriflə dolu məqalələr dərc etmiş başqa qəzetlərin redaktorları "Bürhəni-tərəqqi" qəzetinin redaktoru M.Lütfi kimi ciddi cəzalandırılmadılar? Həştərxan qubernatoru polis departamentinə göndərdiyi 24 noyabr 1909-cu il tarixli məktubda yazırdı ki, Türkiyədə təhsilini başa vurduqdan sonra, Həştərxana gələn M.Lütfi

"Özünü qatı türkpərəst kimi göstərib... guya müsəlmanların ruslaşdırılmasının qarşısını almaq, rus hakim dairələri tərəfindən hamılıqla xristian dininin qəbulu cəhdlərindən yaxa qurtarmaq üçün onları İran və ya türk vətəndaşlığına çağırıldı. Guya o, "Şurayi-islam" cəmiyyəti vasitəsi ilə müsəlmanlar arasında gizli antirus təbliğatı aparır".

Beləliklə, M.Lütfinin cərimə olunmasının ona cəza vermək üçün çar hakim dairələrinin əlində yeni bir bəhanə olduğu aşkara çıxır. Ona görə də, M.Lütfi 1909-cu il, noyabr ayının 23-də Həştərxan qubernatoruna göndərdiyi xahişnaməsində sensor köməkçisi İshaq İsgəndərovun ona qarşı əvvəllər də fitnəkarlıqlar törətdiyini, "Bürhani-tərəqqi" qəzetində dərc edilmiş məqalələri tatar (Azərbaycan - Ə.Q.) dilindən rus dilinə qərəzli şəkildə, təhriflə tərcümə etməsi nəticəsində bir ay yarım həbs olunmağını, sonra məhkəmədə bəraət qazandığını onun nəzərinə çatdırır.

Doğrudan da, İ.İsgəndərov 1 dekabr 1909-cu ildə Həştərxan vitse-qubernatoruna göndərdiyi 452 sayılı məktubda "Doktor Nəriman bəy" adlı məqalənin rus dilinə tərcüməsi zamanı bəzi səhvlər buraxıldığını etiraf edir.

O, Mustafa Lütfinin qubernatora ünvanladığı xahişnamədə "Doktor Nəriman bəy" məqaləsinin mahiyyətini belə şərh edirdi: "Bu məqalədə həkim Nərimanovun qısa tərcümeyi-halı verilmişdir, məqalənin sonunda isə bir həkim kimi o, qiymətli daş-qaşa (inciyə) bənzədilmişdir, çünki 32 milyon müsəlman əhalisi olan Rusiyada müsəlmanlardan cəmi-cümlətən on nəfərə qədər həkim var. Müsəlman camaatının, ümumiyyətlə, rus təhsilinə, xüsusilə təbabətə laqeydliyini nəzərə alaraq müsəlmanlar heç olmasa, ümumdövlət mənafeyi naminə sevinməlidirlər ki, onların arasında həkimlərin sayı artır. Əgər epidemiya zamanı müsəlman əhalisi arasında vəba, yatalaq, difteriya, skarlatin və digər yoluxucu xəstəliklər uzun sürərsə, bunun səbəbi yalnız odur ki, avam müsəlman camaatı sanitariya tədbirləri ilə xəstəliklərin qarşısını almaq barədə inzibati

idarələrin tələblərini başa düşməürlər. Burada dilə, adətlərə və həyat şəraitinə bələdlik lazımdır. Yalnız bunlara yaxından bələd olan həkim əhaliyə həqiqi fayda verə bilər, əhali hər cür sanitariya tədbirlərinə daha şüurlu yanaşmağa başlayar, bu sahədə inzibati idarələrin əməyi xeyli yüngülləşər. Məhz bu mülahizələrə görə redaksiya Nəriman bəyin bir həkim kimi gəlməsinə sevinmişdir: "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin növbəti sayında biz bu barədə izahat verib təsdiq etmişik ki, mənim məqaləmdə heç bir cinayət yoxdur..." (48, F.286/1s, iş1, sax.vahidi 518, v.44-45).

Sonra Mustafa Lütfi qubernatordan ona siyasi etimad göstərilməsi haqqında vəsiqə verilməsini, ondan alınmış 200 manat cərimənin qaytarılmasını və nəhayət, gələcəkdə sensor tərəfindən baş verə biləcək anlaşılmazlığın aradan qaldırılması üçün sensor köməkçisi İshaq İsgəndərovun tatar dilindən (Azərbaycan - Ə.Q.) rus dilinə düzgün tərcümə etməyi bacaran başqa birisi ilə əvəz olunmasını xahiş edir.

Başqa bir polis məlumatında isə deyilirdi ki, "L.İsmaylovun məqsədi tatarlar arasında ruslara və rus hökumətinə qarşı nifrət yaymaq, gələcəkdə müstəqil dövlət yaratmaq məqsədi ilə qırğızlar, kalmıqlar və başqa monqol irqindən olan xalqlarla birləşmək ideyasını yaymaqdır". (48, f.286/1s, s.2, sax.vah. № 297, v.64) Ona görə də, bələdiyyə rəisi (qubernator) M.L.İsmaylovun xahişini, nəinki yerinə yetirmədi, hətta ona qarşı polis nəzarətini və təzyiqlərini daha da gücləndirdi.

Rusiyanın başqa əyalət şəhərlərində olduğu kimi, Volqa çayının mənsəbində yerləşən Həştərxan şəhəri və onun ətraf məntəqələrində lazımi sanitariya tədbirləri görülmədiyindən vəba, tif, vərəm və s. yoluxucu xəstəliklərin epidemiyası zamanı şəhərin müsəlman əhalisi arasında yerli əhalinin dininə, həyat tərzinə, adət-ənənəsinə bələd olan həkimlər yox idi. Elə buna görə də, N.Nərimanov Həştərxana gəldiyi ilk günlərdən bir sıra təxirəsalın-

maz sanitariya tədbirlərini həyata keçirməyə, tibbi mövzuda mühazirələr oxumağa böyük əhəmiyyət verirdi. O, şəhərdə sağlamlığı və təmizliyi qorumaq üçün yoluxucu xəstəliklərə qarşı ümumxalq mübarizəsini təşkil etməyə çalışırdı.

Milli tərkibi müxtəlif olan bir şəhərdə N.Nərimanovun "müalicəxanasına" yalnız orada yaşayan azərbaycanlılar deyil, rus, fars, tatar, türkmən, qırğız, özbək, qazax, kalmık və erməni sakinləri də tibbi yardım üçün gəlirdilər.

Yerli qəzetlər daxili xəstəliklər həkimi Nəriman bəy Nərimanovun xəstələri qəbul etməsi barədə elanı bir neçə nömrəsində təkrar vermişdi. Həkimin xəstələrə qarşı son dərəcə qayğı və həssaslıqla yanaşması, özünün maddi vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq, xəstələrdən müalicə haqqı almaqdan tez-tez boyun qaçırması, imkansızlara isə dərman pulu verməsi onları heyran qoyurdu.

Görkəmli yazıçı Ə.Haqverdiyev Xəzər Dənizçilik İdarəsindəki qulluğu ilə əlaqədar bir il Həştərxanda qalmışdı. O, bir axşam Nəriman Nərimanovun mənzilinə gəlmişdi. Aralarında başlanan söhbətin şirin yerində dedilər ki, xəstə gəlibdir. Nərimanov dərhal o biri otağa keçdi. Bir azdan sonra qayıtdı, şalvarının saat cibindən şəxsi möhürünü çıxarıb reseptə vurdu, sonra da pencəyinin cibindən pul çıxarıb, xəstəni gətirənə verdi ki, fayton tutub tez aptekə getsinlər və dərman alsınlar. Bu səhnəni müşahidə edən Əbdürrəhim bəy onu danladı:

- Mərhəmət yaxşı şeydir, Nəriman, lakin bu dərəcədə yox. Belə getsə, evinin çörəyi də olmaz..." (82,92, 93).

Həştərxanın o zamankı qocaman sakinlərindən biri (şəhərdə çadranı atan ilk müsəlman qadını Xosni Komaçkovun bacısı qızı, SSRİ xalq artisti Mərziyə Davudovanın xalası qızı) Aişə Mühərrəmovna Kumayeva öz xatirələrində yazır: "Bir dəfə anam xəstələnmişdi, biz doktor Nərimanovu müayinə üçün dəvət etdik. O, bir neçə dəfə bizə gələrək anamı pulsuz müalicə etdi, hətta bizdən dərman pu-

həkim psixologiyası ilə yaxınlaşan faciəni xəstədən gizlədən N.Nərimanov ona ürək-dirək verir, şəfaverici kumis içməyi məsləhət görür, həm də xəstə şairə "maddi yardım" göstərir (25).

Dil və məslək yaxınlığı, N.Nərimanovun Şərqi xalqlarının ədəbiyyatına dərindən bələd olması bu iki görkəmli şəxsiyyətin ideya dostluğuna çevrildi. Göz dustağı olan N.Nərimanovun 7 may 1911-ci ildə mayovkaya gedəcəyindən, orada fəhlələr qarşısında çıxış edəcəyindən xəbər tutan xəstə şair "Edil" qəzetinin əməkdaşlarından onu da oraya aparmalarını istəyir. Bayramda iştirak edən Qabdulla Tukay N.Nərimanovun "Çobanyastığı" mərasimi münasibəti ilə söylədiyi nitqi böyük maraqla dinləmiş və onun təklifi ilə gənc şair öz yeni şeirlərini oxumuşdur (32,79).

Araşdırma göstərir ki, Həştərxanda olduğu müddətdə Q.Tukay N.Nərimanovla dafələrlə görüşmüşdü. A.Kumayeva özünün N.Nərimanov və Q.Tukayla ilk görüşünü belə xatırlayır: "Bir dəfə evdə oturub qarmon çalırdım. Dayım Basir Abdulin bir dəstə adamla içəri girdi. Onlardan biri məndən Azərbaycan oyun havası çalmağımı xahiş etdi. Sonradan öyrəndim ki, bu adam N.Nərimanov imiş. Onunla gələnlər isə H.Ərəblinski, tatar şairi Qabdulla Tukay, Sara xanım Baykina və Hənifə Terequlov idilər" (100, № 50).

1913-cü ilin mart ayında Qabdulla Tukay vəfat etdi. Bu, N.Nərimanova böyük təsir etdi. Vaxtsız dünyasını dəyişmiş dostunun xatirəsini əziz tutmaq və onun əsərlərini xalq arasında yaymaq məqsədilə xatirə gecəsi keçirmək fikrinə düşdü. Həştərxan "Xalq Universitetləri Cəmiyyəti"nin müsəlman şöbəsi xətti ilə keçiriləcək tədbirdə, "İqbal" qəzetinin verdiyi xəbərə görə mərhum şairin müasiri və yaxın dostu, istedadlı şair Saqit Rəmiyev (1880-1926) Q.Tukayın "Həyatına və ədəbi xidmətlərinə dair müəhazirə oxumalı idi" (60, № 49, 1913). Lakin bütün cəhdlərə

baxmayaraq çar hakim dairələri Q.Tukay haqqında xatirə gecəsi keçirilməsinə icazə vermədilər (157, № 130, 1913).

Hər il yaz aylarında çobanyastığı çiçəyi açmağa başlayanda Rusiyanın bir çox məntəqələrində vərəmə qarşı mübarizə tədbirləri keçirilirdi. N.Nərimanovun yaxından iştirakı ilə "Çobanyastığı" mərasimi vərəm xəstəliyinin çox yayıldığı Həştərxan şəhərində də müntəzəm olaraq keçirilməyə başladı. Mərasim keçirilən gün xalq qarşısında elmi-tibbi mövzuda mühazirələr oxunurdu, söhbətlər aparılırdı, vərəm əleyhinə mübarizə üçün maddi vəsait toplanırdı. Belə ki, 1912-ci il aprel ayının 20-də "Çobanyastığı" mərasimi zamanı vərəmə qarşı mübarizə fonduna 20 min manat pul toplanmışdı (60, № 49, 1912).

Başqa bir mənbədən öyrənirik ki, "Nərimanov bu pulu Peterburqdan vərəm xəstəliyi üzrə professor dəvət edib, xəstələri ona göstərir və xəstələrin müalicəsi üçün lazımi tədbirlər görür. Nərimanov özü də təmənnasız müalicə edir, hətta ehtiyacı olanlara dərman pulu verirmiş" (96,277).

Xalq arasında geniş yayılmış bu mərasim münasibətilə Nəriman bəy "Hacıtərxanda çaxotkaya qarşı cəmiyyətin açılmasına dair" ("Mənim təəssüratım") adlı məqaləsində ictimai fəlakət kimi səciyyələndirdiyi vərəm xəstəliyindən və ona qarşı mübarizə tədbirlərindən danışır.

Vərəmə qarşı Ümumdünya mübarizə cəmiyyəti Həştərxan şöbəsinin yaradılması münasibəti ilə "Edil" və "Astraxanski kray" qəzetlərinin 20 aprel 1912 -ci il sayında dərc olunan redaksiya məqalələrində müsəlmanların vərəm xəstəliyinə etinasızlığının səbəbləri açılib göstərildi. Həmin hadisələrin şahidi V.Əliyev o illəri belə xatırlayır: Həştərxan cəmiyyətinin üzvü doktor Nərimanov əhali arasında geniş yayılmış vərəmin profilaktikası, xəstə adama münasibət, psixoloji təsir və s. barədə tez-tez elmi-kütləvi söhbətlər aparırdı. Eyni zamanda o, vərəmə qarşı ciddi mübarizə tədbirlərini həyata keçirməkdən ötrü Saqit Rə-

miyev ("Edil" qəzetinin qeyri-leqal redaktoru), məşhur pe-
daqoq və jurnalist Şaqit Qayfi, inqilabçı fəhlələr Sabir
Aqay, Həmzə Kamaçkov kimi başqa ziyalılar, qabaqcıl şəx-
siyyətlərlə birlikdə Həştərxan quberniyasında fəaliyyət
göstərən həkimlərin ictimai xadimlərin Vəbaya qarşı
mübarizə cəmiyyətinin xeyrinə təşkil olunmuş "Ço-
banyastığı" bayramı mərasimində fəal iştirak edirdi (Xati-
rənin sürəti professor T.Əhmədovun arxivində saxlanılır).

N.Nərimanov "Çobanyastığı" bayramının təşkilatçısı
kimi aprelin 24-də bu çiçəyi satan müsəlman xanımlarına
öz təşəkkürünü bildirmişdi.

N.Nərimanov yazırdı: "...Bunlar qeyri-millətlər qarşı-
sında öz millətimizin üzünü ağ etdilər. Camaat və ümu-
mun faydasına olan işlərdə müsəlman xanımlarının da
başqa millət xanımları kimi çalışmağa qadir olduqlarını
sübut etdilər. Bunun üçün aprelin 20-də müsəlman xa-
nımları əhaliyə çobanyastığı çiçəyi satan Həcər xanım
Məmmədova, Sona xanım, Abruş xanım Qılmanova,
Müslimə xanım Məqsudova, Aliyə xanım Məqsudova, Fat-
ma xanım Murtaziyeva və digərlərinə təşəkkür edirəm.

"Çobanyastığı" satan gənclərə və xanım əfəndilərin
hümmətinə afərin olsun! Hamısı sağ olsunlar..." (185, №
448).

Vətənpərvər həkim N.Nərimanov vərəm xəstəliyini
törədən şərait və onun xarakteri barədə rus-tatar və eləcə
də, başqa dillərdə mühazirələrin oxunması, yoxsul kütlə-
lərin bu müdhiş xəstəliyə qarşı şüurlu, məqsədyönlü
mübarizəsinin zəruriliyini göstərirdi. N.Nərimanov bun-
dan ötrü maliyyə fondu yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdi.
O imkansız, kasıb xəstələrin pulsuz və təmənnəsiz müa-
licəsini öz üzərinə götürmüşdü. Bu baxımda bir görüşü
qeyd etmək yerinə düşər. Volqaboyu əyalətlərində, xüsu-
sən Həştərxan quberniyasında geniş yayılmış vərəm epi-
demiyasına qarşı keçirilən tədbirlərdə iştirak etmək üçün
o zaman Parisdə yaşayan görkəmli bioloq, professor İlya
94

İliç Meçnikov 1911-ci il may ayının 17-də Həştərxana gəlir. Onun şərəfinə qurulmuş məclisdə "Şurayi-islam" cəmiyyəti adından professoru N.Nərimanov salamlayır, xəstəliklərə qarşı elmi yolla apardığı mübarizəni yüksək qiymətləndirir. Natiq cəmiyyətin müsəlman ziyalıları adından İ.İ.Meçnikovu əmin edir ki, "elmi-tədqiqat işlərində ona (mətbuat və şifahi izahat yolu ilə) hər cür kömək göstərəcəkdir" (Nitiqin mətni müəllifdədir - Ə.Q.).

İ.İ.Meçnikov bir neçə ay ərzində Həştərxanda vərəmlə mübarizə apardığı zaman N.Nərimanov onunla əməkdaşlıq etmiş, məsləhətlərini yerinə yetirmişdir. Böyük alimin vəfatına həsr olunmuş "İlya İliç Meçnikov" məqaləsində onun ölümündən "bütün millətlərin kədərləndiyini" (19, № 232, 1916) bildirirdi.

N.Nərimanovun Həştərxandakı fəaliyyəti ancaq həkimliklə, xalqın sanitariya maarifinin yüksəlməsi sahəsindəki səyləri ilə məhdudlaşmırdı. O, ciddi səylə şəhərin mədəni-maarif həyatında baş verən bütün mühüm hadisələrdə bilavasitə iştirak edirdi. 1911-ci il avqustun 21-də onun ikiillik sürgünlük müddəti başa çatdıqdan beş ay sonra, Bakıya qayıtmağa icazə verilmişdir. Lakin onun ağır maddi vəziyyəti tezliklə Bakıya qayıtmasına imkan vermirdi. Bir yandan da milyonçu H.Z.Tağıyevlə N.Nərimanov arasında 1902-ci il 24 iyunda bağlanmış müqaviləyə görə o, universiteti bitirdikdən iki il sonra tələbəlikdə ona verilmiş borcu tədricən qaytarmalı idi. Hacıнын maliyyə idarəsi 1913-cü il aprelin 20-dək borcu ödəməyi tələb etmişdi. Odur ki, 1913-cü il aprel ayının 16-da H.Z.Tağıyevə göndərdiyi cavab məktubunda o öz borcunu hər ay 25 manat vermək şərti ilə ödəyəcəyini bildirmişdi (82,94).

N.Nərimanov sürgünlük müddətini bitirdikdən sonra belə Həştərxanda qalıb çoxcəhətli ictimai fəaliyyətini davam etdirmək məcburiyyətində qaldı.

Həştərxan ziyalıları N.Nərimanovun ədəbi-ictimai-siyasi fəaliyyətinin 30 illik yubileyi münasibəti ilə göndər-

dikləri təbrik məktubunda yazırdılar: "Biz Sizin gördüyünüz işlərin canlı şahidiyik. Biz görürük ki, siz bir xalq tərbiyəçisi, pədaqoq və ictimai xadim kimi türk-tatar fəhlə və kəndlisinin maariflənməsi üçün nə qədər böyük və xeyirxah işlər görmüşsünüz. Sizin ədəbiyyat sahəsindəki xidmətləriniz də misilsizdir. Bu sahədəki fəaliyyətiniz də daim türk-tatar kütlələrinin maariflənməsi məqsədi güdmüşdür" (197, № 42, 1909).

Görkəmli tatar səhnə ustası, yazıçı və tərcüməçisi F.Səyfi Kazanlı N.Nərimanovun hərtərəfli fəaliyyətini belə qiymətləndirir: "N.Nərimanovun böyük, əhəmiyyətli təsiri yalnız Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmır, onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda şöhrət tapır. Onun adı çox milyonlu Şərqi xalqlarına yaxşı tanışdır" (137).

1913-cü il iyunun 28-də tiflisli doktorun vətəndaşlıq hüququnun tam bərpasından sonra Həştərxan polis idarəsi ona həmişəlik pasport verdi.

Onsuz da, N.Nərimanov yerli müsəlman sakinlərinin mədəni, siyasi və ictimai həyatında tamhüquqlu vətəndaş kimi fəaliyyətini davam etdirmək imkanı əldə edərək onların hüsn-rəğbətini qazanmışdı. Uzun müddət N.Nərimanovla yaxın münasibətdə olmuş Nurmühəmməd Yusupoviç Şabanov onu böyük səmimiyyətlə xatırlayır: "Yoldaş Nərimanov Həştərxan şəhərinin sakinləri, xüsusən tatarlar arasında özünəməxsus hörmət və məhəbbət qazanmışdı... 1912-ci ildə Həştərxan müsəlmanları şəhər dumasına yoldaş Nərimanovun namizədliyini irəli sürdülər. Bu məqsədlə biz hiyləyə əl atmalı olduq. Belə ki, seçkilərdə iştirak etmək üçün mülkiyyət senzi mövcud olduğuna görə, yol.Nərimanova mülk almaq lazımdı. Çünki namizədin ən azı 1500 rubluq mülkü olmalı idi. Bu qanunun tələblərindən yan keçmək üçün mən Nərimanovun yaxın dostu kimi öz mülkümü notarius vasitəsilə onun adına yazdırdım. Beləliklə, o, Şəhər Dumasına deputat (qlasni) seçildi" (Xatirənin sürəti müəllifdədir).

Bir çox müəlliflər N.Nərimanovun Dumaya deputat seçilməsini sosial-demokratlarla əlaqəsində görürlər (65, 92; 30,173; 147). Əslində N.Nərimanovun deputat seçilməsinin əsas səbəbi onun xalq kütlələri arasındakı geniş hörməti, yerli müsəlmanların hüquq və mənafeələrini Dumada layiqincə müdafiə etmək bacarığı, təcrübəli şəxsiyyət olmasında idi. Həştərxan Vilayət Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdən aydın olur ki, o, Dumanın iclaslarında yerli əhalinin mədəniyyət, maarif və səhiyyə problemlərinin həlli barədə təsirli çıxışlar etmişdir.

Bir neçə həftədən sonra, onun Dumaya seçilməsi barədə Şəhər bələdiyyə rəisinin (qubernatorunun) seçkilərin yekunlarına dair göndərdiyi məktub da bunu sübut etməkdədir:

"Möhtərəm Nəriman bəy!

Həştərxan şəhəri 5-ci sahəsinin seçicilər yığıncağı Sizi 1913-cü ilin yanvarından etibarən 4 illik müddətə Şəhər dumasının qılsını seçmişdir. Böyük məmnuniyyətlə Sizə bildirirəm ki, qılsını vəzifəsinə başlamazdan əvvəl, and içmək üçün bu il yanvar ayının 25-də axşam saat $7\frac{1}{2}$ -də Şəhər Dumasının zalına təşrif buyurasınız" (114).

N.Nərimanovun xalq arasında geniş hörmət və ehtiram qazanması, Şəhər Dumasına qılsını seçilməsi hadisəsi çar hakim dairələrinin nəzər-diqqətindən yayınmadı. Polis məmurları onun dram dərnəyindəki fəaliyyətini hər vasitə ilə məhdudlaşdırmağa çalışırdı. N.Minasazov "Doktor Nərimanov" adlı məqaləsində də bu məsələyə diqqət yetirilir: "Həştərxan hökuməti ona etimad göstərməmiş, dəfələrlə ictimai, şəhər özünüidarə təşkilatlarına seçilmişdisə də, bunlardan biri də təsdiq edilməmişdir" (140, № 156, 198).

"Kaspi" qəzetində verilən bir xəbər də bu fikri təsdiqləyir: "Həştərxan Şəhər Duması nəzdində məktəb komissiyasının üzvlüyünə təsdiq edilməmişdir... Nərimanov bir sıra başqa icraçı komissiyaların üzvlüyünə də təsdiq olun-

mur (157, № 96, 1913).

N.Nərimanov Şəhər Dumasının işində bir müəllim, yazıçı, həkim kimi fəal iştirak edərək, nəinki tatarların, rusların, eləcə də, Həştərxanda yaşayan başqa xalqların da geniş hörmətini qazana bilmişdi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, vaxtilə Sibirə, oradan isə Çinə, Türkünstan üzərindən Hindistana və Qafqaz üzərindən İrana, Türkiyəyə çatmağa can atan rus çarı IV İvan Qroznı 1552-ci ildə Kazan xanlığını ələ keçirmişdi. İşğalçılar yalnız yaşayış məntəqələrini almaqla kifayətlənməyərək bu torpaqlardakı came, məscid, kitabxana kimi İslam türk mədəniyyət abidələrini də dağıtmış, xalqları başqa yerlərə sürgün etmiş, xristianlığı zorla qəbul etdirməyə çalışmışdı. Yerli əhali işğalçılara qarşı uzun illər mübarizə aparmışdı. Ona görə də olmazın əzab-əziyyətlərə və məhrumiyətlərə məruz qalmışdı.

1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində və ondan sonra da çarizmin qeyri-rus xalqlara qarşı yeritdiyi ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti bu xalqların geniş narazılığına və ciddi müqavimətinə səbəb olurdu. Odur ki, 17 oktyabr 1905-ci il çar manifestindən sonra Rusiya imperiyasının bir çox şəhər və əyalətlərində olduğu kimi Həştərxandakı müsəlmanlar da öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün "cəmiyyəti-islamiyyə" və "Şurayi-islam" adlı ruhaniləri və milli ziyalıları birləşdirən cəmiyyətlər yaratmışdılar. Bununla bağlı N.Nərimanov da Həştərxan müsəlmanlarının təşkil etdikləri "Şurayi-İslam" cəmiyyətinin işində fəal iştirak etməyə başlamışdı. "Şurayi-İslam" cəmiyyətinin məqsədi xalq arasında mədəni-kütləvi işlər aparmaqdan "kitabxana-qıraətxana, mühazirə, söhbət, ədəbi gecələr, tətbiqi elmlər kursu, məktəblər təşkil etmək, pedaqoji xarakterli jurnallar çıxarmaqdan ibarət idi" (48, f 286/1s, iş1, sax.vah. № 518, v.103).

N.Nərimanov yerli şəraitdən məharətlə istifadə edərək "Şurayi-İslam" cəmiyyəti ətrafında toplanan müsəlman gənclərini çarizm üsul-idarəsi əleyhinə qaldırır və be-

ləliklə də, müsəlman ziyalılarının şüurlu dəstəsini mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə hazırlayırdı. O, "Şurayi-islam" cəmiyyəti vasitəsilə xalq maarifi işinin tərəqqisinə, xalqın savadlanmasına çalışırdı.

Həştərxan müsəlmanları ilə möhkəm əlaqə yaratmaq, onların ideya-mədəni inkişafına düzgün istiqamət vermək məqsədilə N.Nərimanov bir sıra ictimai və xeyriyyə cəmiyyətlərinə daxil olur, onların da işində fəal iştirak edirdi.

"Xalq Universitetləri Cəmiyyəti" onlardan biri idi. 1905-ci ilin sonunda təsis edilmiş bu cəmiyyət öz nizamnaməsinə müvafiq olaraq xalqın maariflənməsinə və müəyyən peşələrə yiyələnməsinə kömək edirdi. Yerli əhali üçün təhsil və ixtisas kursları, daimi və səyyar mühazirələr, elmi ekskursiyalar yolu ilə o, xalqın maariflənməsinə faydalı təsir göstərirdi. N.Nərimanov da belə xeyirxah işlərdən kənar qalmırdı. O, cəmiyyətin müsəlman şöbəsinə daxil olub, burada ən fəal ictimaiyyətçi-həkim kimi geniş şöhrət qazanmışdı.

"Xalq Universitetləri Cəmiyyəti" şurasının 31 may 1912-ci ildə keçirilən I iclasında P.S.Kravçenko sədr, N.Nərimanov sədr müavini seçilir. Lakin "Xalq Universitetləri Cəmiyyəti"nin 1912-1913-cü illər üçün təqdim etdiyi hesabatdan məlum olur ki, P.S.Kravçenko öz vəzifəsindən imtina etdiyi üçün bütün il boyu sədrliyi N.Nərimanov aparmışdı. O, cəmiyyətin nizamnaməsinə uyğun şəkildə yerli ziyalılardan və ayrı-ayrı şəhərlərdən dəvət etdiyi mühazirəçilərin köməyi ilə ədəbi-estetik, hüquq-tarix, iqtisadiyyat və tibb elmlərinin geniş təbliğinə başlamışdı. N.Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü ilə Həştərxan quberniyasında xalq universitetləri evləri, elmi-təhsil muzeyləri, sərgilər, kitabxana-qiraətxanalar, kitab mağazaları təşkil edilmişdi.

"Xalq Universitetləri Cəmiyyəti" əhalinin mənəvi ehtiyacını nəzərə alaraq öz fəaliyyətini get-gedə genişləndirirdi. Belə ki, 1912-ci ilin oktyabrından 1913-cü ilin iyun

ayınadək cəmiyyətdə təşkil etdiyi 31 elmi-kütləvi mühazirəni 6508 nəfər dinləmişdi. Cəmiyyətin beş yüzədək üzvünün əksəriyyəti müsəlman idi. Onlara həftədə üç dəfə müxtəlif mövzularda müzahirələr oxunurdu (60, № 328, 1913). Lakin çar hakim dairələri hər vasitə ilə cəmiyyətlərin işinə əngəl törətməyə çalışırdılar. Daxili işlər naziri P.Stolipinin qubernator və qradonaçalniklərə göndərdiyi məxfi təlimatında cəmiyyətlərdə dövlət əheyhinə təbliğat aparılması cəhdlərinə yol verilməməsi tövsiyə tapmamışdı (48, f.286/1s, s.1, b 637, v.12, 13).

N.Nərimanov və onun həmkarlarının hər bir addımı izlənsə də, onlar Həştərxanın siyasi və mədəni həyatına dərindən bələd olduqları və öz fəaliyyətlərini cəmiyyətin ictimai işləri ilə əlaqələndirdikləri üçün xəfiyələrin diqqətindən çox məharətlə yayına bilirdilər.

Tatar ziyalıları müxtəlif yönümlü cəmiyyətlərdə birləşərək çarizmin yeritdiyi qatı ruslaşdırma, xristianlaşdırma və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı müqavimət göstərirdilər. N.Nərimanov yaranmış qruplaşmadan yerli burjuaziyaya, çarizmə və onlara sədaqətlə xidmət edən mürtəce din xadimlərinə qarşı mübarizədə ustalıqla istifadə edirdi. O, "Şurayi-islam" cəmiyyətinin ziyalı üzvləri ilə sıx əlaqə yaradaraq onların fəaliyyətini mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə yönəldə bilmişdi.

"Şurayi-islam" cəmiyyətinin kütlələr arasında apardığı mütərəqqi tədbirlər jandarm idarəsinin diqqətindən yayınmadı. İdarənin rəisi öz gizli raportunda "Şurayi-islam"ın fəaliyyətə məhdud olan "cəmiyyəti-islami"dən qorxulu olduğunu nəzərə çarpdırırdı. Raportda göstərilirdi ki, "Şurayi-islam" cəmiyyəti "cəmiyyəti-islam"dən fərqli olaraq "qadınların cəmiyyətə üzv olmasına" icazə verir. Görünür, ikinci cəmiyyətin təsisçiləri (Mustafa İsmayılov, Zakir Xocayev, Qurbanəli Erebetov, Mühəmməd Safa Kirimov, Əhmədcan İcberdiev, Musa Samakoev) yoxsa dərk edirlər ki, müsəlmanlar arasında ruslar və hökumət

əleyhinə təbliğat qadınların iştirakı ilə daha geniş və sürətlə aparıla bilər.

Odur ki, jandarm idarəsi cəmiyyətin sədri M.L.İsmayılovu daim təqib edərək, onu saxta ittihama görə həbsə salır, cərimələyir, müəllimlikdən çıxarırdı. Cəmiyyətin fəaliyyətinə qarşı aparılan güclü təzyiqlərə və polis təqiblərinə baxmayaraq N.Nərimanov "Şurayi-islam" cəmiyyətinə tibbə dair elmi-kütləvi mühazirələr oxuduğu zaman mühacirlərə, iranlı fəhlələrə, yerli müsəlmanlara siyasi ideya təsiri göstərir, onlarda mütləqiyyət hakimiyyəti və rus şovinizmi əleyhinə mübarizə hissi tərbiyə edirdi" (32,86).

N.Nərimanovun mühazirələrinin mövzusu öz aktuallığı ilə seçilir, dinləyicilərin böyük marağına səbəb olurdu. O, "Xolera-vəba", "Aləmi-nisvan", "Tibb və islam", "Əyyaşlıq" və artıq müsəlmanlar arasında tədricən yayılmağa başlayan sərxoşluğun böyük ictimai fəlakətlər olduğunu çoxsaylı dinləyicilərə başa salırdı. Oxuyuruq: "Şurayi-islam" cəmiyyəti binasının "...böyük mühazirə zalı, ona yanaşı otaqlar dinləyicilərlə dolu olduğuna görə, çoxları geri qayıdırdı. Axund və mollalar da mühazirələrdə iştirak edirdilər. Bütün dinləyicilər N.Nərimanovun hamının başa düşəcəyi sadə dillə oxuduğu məzmunlu və aktual mühazirələrə "allah vergisi" kimi baxırdılar" (110, f.102, s. 14, q.194, v.53).

Əlbəttə, qafqazlı doktorun və eləcə də bir çox mütərəqqi tatar ziyalılarının xalq arasında geniş ictimai-siyasi, o cümlədən həkimlik fəaliyyəti nəticəsində günü-gündən artan nüfuzu bəzi satqın din xadimlərini və üzdəniraq ziyalıları "narahat" edirdi. Parisdə çıxan "V mire musulğanstva" ("Müsəlman aləmində") qəzetinin və Peterburqda nəşr edilən "Musulmanın" jurnalının redaktoru, Qubanın tatar zadəganlarından olan Məhəmməd bəy Xocetelaşen polis departamentinə, başqa çar dövlət orqanlarına Rusiyada yaşayan mütərəqqi fikirli müsəlman xadimləri,

xüsusən tatarlar haqqında müntəzəm olaraq cuğulluq edirdi. "Həmin mətbuat səhifələrində müsəlman aləminin demokratik meyllərinə və tərəqqipərvər ziyalılarına qarşı böhtanla dolu yazılar verilirdi. Onlardan birində deyilirdi: "Əsas məqsəd mütərəqqi qüvvələr arasında təfriqə yaratmaq, mürtəcə görüşlərin yayılmasına geniş yol açmaq, beləliklə də, çarizmin şovinist milli siyasətinə haqq qazandırmaq idi" (30,177).

Odur ki, N.Nərimanov M.Xocetelaşenin iç üzünü açıb göstərmək, xalq arasında ifşa etmək məqsədilə 1912-ci il yanvarın 21-də Həştərxandan Bakıya "Kaspi" qəzetinin redaktoruna göndərdiyi "Redaksiyaya məktub"unda yazırdı: "Müsəlman ictimai xadimlərinin (İbrahim bəy Heydərovun, Həsən Girey Cabagi-yevin, Mustafa bəy Hacıqasımovun, Şakif Məhəmmədyarovun, Camo bəy Hacınskinin) "Kaspi" qəzetinə uzun, ətraflı məktubundan sonra aydın olmuşdur ki, iki müsəlman orqanının - "Müsəlman" jurnalının və "Müsəlmanlar aləmində" qəzetinin redaktoru Məhəmməd bəy Xocetelaşen ara qarışdıran bir alçaqdır" (30).

N.Nərimanov M.Xocetelaşenin xalqa, millətə zidd fəaliyyətini tamamilə ifşa etmək üçün Həştərxan mətbuatının köməyindən də geniş istifadə edirdi.

Belə ki, o, "Астраханский вестник" qəzetinə göndərdiyi məktubda cənab Xocetelaşenin üzündəki rüsvayçı maskanı yırtıb atanlara öz təşəkkürümü bildirir və "Nəhayət, ona görə deyirəm ki, mən vaxtilə əməkdaşlıq etdiyim Həştərxanda çıxan "Bürhani-tərəqqi" qəzeti öz vaxtında çıxış etmiş və Xocetelaşenin provokator olduğunu göstərmişdi. Sonra sözünə davam edən N.Nərimanov yazırdı: "Mən ümid-varam ki, müsəlmanların yaxşı hissələri öz səslərini Xocetelaşenin üzündən maskanı yırtanların səsinə qoşar və onun xain fəaliyyətinə nifrət edərlər" (88,148, 149).

N.Nərimanov xalqın maarifləndirilməsi və sanitariya təbliği üçün bütün imkanlardan geniş istifadə edirdi. "Edil" qəzetinin naşiri Əbdürrəhman Həzrət Ömərovun

mənzilində keçirilən ziyafət məclisində N.Nərimanov dövrün bəlası olan vərəm xəstəliyinin mənşəyi haqqında məlumat vermiş və bu ağır xəstəliyə qarşı mübarizə edən Həştərxan cəmiyyətinin keçirdiyi "Çobanyastığı" ("Ağ çiçək") mərasimi keçirəcəyindən danışmışdı. Ziyafət iştirakçılarının 18 nəfəri cəmiyyətə üzv yazılmışdılar (185, № 448, 1912) .

"Edil" qəzeti doktorun vərəmə qarşı mübarizə mövzuna bir daha qayıdaraq tatar dilində "Həştərxanda vərəmə qarşı cəmiyyətin açılmasına dair" ("Mənim təəssüratım" adlı) məqalə çap etmişdi. Məqalədə vərəmlə xəstələnmiş adama münasibətdən, psixoloji təsirdən geniş bəhs olunurdu (185, № 446, 1912). Doktor Nəriman bəyin vərəmlə mübarizədə səmərəli fəaliyyətini nəzərə alan Rusiya vərəmə qarşı mübarizə cəmiyyətinin Həştərxan şöbəsi ümumi iclasında onu həmin cəmiyyətə üzv seçdi.

N.Nərimanovun gənclərdən təşkil etdiyi xüsusi dəstə Həştərxanın müsəlmanlar yaşayan bölgələrini gəzərək "Çobanyastığı" çiçəyi satırdılar. Nəticədə 16.238 manat 17 qəp. yardım pulu toplaya bilmişdilər (93,151, 152).

Rast gəldiyi nöqsanlara göz yuma bilməyən, xalqın mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən həmişə üstün tutan N.Nərimanov Həştərxanda sürgündə olduğu (1909-1913-cü illərdə) müddət ərzində fəaliyyətinin çox ciddi polis nəzarəti altında keçməsinə baxmayaraq, mətbuatda, o cümlədən tatarca çıxan qəzetlərdə müntəzəm olaraq müxtəlif mövzularda məqalələr dərc etmişdir.

1910-cu ildə səkkiz aylıq fasilədən sonra çıxan "Bürhani-tərəqqi" 14 noyabr tarixli ilk nömrəsində öz oxucularına bildirirdi ki, doktor Nəriman bəy Nərimanov cənabları qəzetin "elmi və fənni qismlərini" fəxri olaraq öz öhdəsinə götürmüşdür. O, məqalələrini "sadə türk lisanında" yazacaqdır. "Doktor cənabları Qafqazda bulunduğu vaxt "Həyat"da bəzi elmi fənni məqalələr yazardı. Doğrudan da, "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin "elmi və fənni

qismlərini" ictimai əsaslarla öz üzərinə götürmək maliyyə çətinliyi ilə qarşılaşan qəzet üçün bu, böyük maddi və mənəvi kömək idi. Belə ki, N.Nərimanov sonralar da yeni nəşr olunan kitabçalarının gəlirinin yarısını xeyriyyə məqsədilə "Dər-ül-ədəb" məktəbinə və "Bürhəni-tərəqqi" qəzeti redaksiyasına verirdi (140, № 99, 1910).

Xalq arasında artıq geniş hörmət və məhəbbət qazanmış görkəmli ədib, məşhur humanist həkim qəzetlə əməkdaşlığını vacib hesab edirdi. Həştərxan Dövlət arxivində quberniya jandarm idarəsinin və Rusiya MDOİA sənədləri arasında saxlanılan çoxsaylı agentura materiallarında qəzetin yaşamasına yaxından kömək edən görkəmli şəxslərdən birinin həkim Nəriman bəy Nərimanov olduğu xüsusi qeyd olunur (110).

N.Nərimanov zəhmətkeş kütlələrin sağlamlığını qorumaq üçün elmi-publisistik məqalələr yazdığı zaman bu xəstəliklərin əksəriyyətinin mənbəyi olan ictimai həyat onu daha çox düşündürürdü. Odur ki, vətəndaş yazıçı, iti, odlu qələmi ilə xalqın maariflənməsi və mədəni inkişafı yolunda maneçilik törədənələrə qarşı çıxış edirdi. Həştərxan mətbuatında onun bir sıra ictimai məzmunlu, maraqlı felyetonları və məqalələri çap olunmuşdu.

"Bürhəni-tərəqqi" qəzetinin 17 dekabr sayında "Arı bəy" gizli imzası ilə "Telefon" başlıqlı felyeton çap olunmuşdur. Felyetonun məzmunu "Arı bəyin" "Bürhəni-tərəqqi" redaksiyasına zəng vurub, verdiyi xəbərlərdən ibarətdir:

- "-Drr... drr... drr...
- Hə, kimsən?
- "Bürhəni-tərəqqi"nin idarəsimi?
- Bəli, özüdür. Siz kim?..
- Arı bəy.
- Aha, buyurunuz.
- Təzə xəbər vermək istəyirsinizmi?
- Buyurunuz, baxalım.

qəbristanlıqdan çıxardar, müsəlmanların arasına həmişə nifaq salar... Nəriman Nərimanov öz haqqını Əncüməndən istəyəndə hamısı birdən xarrar, bərat-əlqovlun (protokolun - Ə.Q.) çoxunu yırtar..." (41).

N.Nərimanova göstərilmiş haqsızlığa qarşı əvvəldə olduğu kimi, yenə də bir çox yazarlar öz səslərini ucaltmağa başladılar. Onlardan biri də Məmmədsadiq Axundov idi. O, "Yeni həqiqət" qəzetində "Kəblə biz" imzası ilə çıxış edərək öz münasibətini belə bildirirdi.

Həştərxanda... insafsızlıq bir dərəcəyə yetişib ki, doktor Nəriman bəy kimi maarifpərvərə insafsızlıq ibraz etdilər. Nərimanın nə dərəcədə adi şəxs olmağı bütün Qafqazın maarifpərvərlərinə və tərəqqixahlarına məlumdur...

Nərimanov böyük xidmətləri ilə bərabər, on bir yetim böyüdü, məktəblərdə dərsə göndərmişdir. Onun sayəsində Həştərxanda "Əncümani-xeyriyyə" təşkil edilmişdir" (125).

N.Nərimanov İran səfirinin təşəbbüsü və Həştərxanda yaşayan varlı mühacirlərin maddi yardımını ilə buradakı iranlı uşaqlar üçün açılmış məktəbə qarşı onun təsisçiləri və İran "Xeyriyyə cəmiyyəti"nin üzvləri arasında mövcud olan etinasız münasibəti ciddi tənqid edirdi. Bu etinasız münasibətin nəticəsi idi ki, məktəbin normal fəaliyyət göstərməsinə ciddi əngəl törədən didişmə və çəkişmələr onun bağlanmasına səbəb oldu. Bununla bağlı rus dilində çıxan "Астарханский край" qəzetində yazırdı: "Siz yeniləşən doğma vətənimizin fəryadını eşitmirsinizmi? O, islahat keçirilməsi üçün elmi hazırlığı olan adamların yoxluğundan əzab çəkir. Əgər vətənimizi sevirsinizsə, onun gələcəyi, şan-şöhrəti sizin üçün əzizdirsə, bu haqda ciddi fikirləşməlisiniz. Öz uşaqlarınıza, vətəninizin gələcək vətəndaşlarına lazımı təhsil verməlisiniz. Vətən sizdən bunu umur və hətta tələb edir. Yadınızda saxlayın ki, indi vətənimizə pul yox, qalibiyətli müharibələr yox, məktəblər lazımdır. Bu son istinadgahı siz öz əlinizlə dağıdırınız. Cə-

106

rırdı. Biz bunu yazıçının 1912-ci ildə qələmə aldığı "Edil kənarında" (Bir romanın başı) adlı yazısından da aydın görürük. Bu yazı Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda N.Nərimanovun arxivində saxlanır. Həmin yazıda Edil (Volqa) çayının gözəlliyi belə təsvir olunur:

"Nə gözəldir Edil çayı!

Hacıtərxan dairəsində bu çay daha gözəl nəzərə gəlir. Bu dairədə buna çaymı, ya uzun göl, ya bir uzun dəniz də desən yaraşa!.. Edilin haraya axmasını ancaq su üzərində üzən taxta parçalarından... bilmək mümkündür. Səssiz səmirsiz böyük, geniş həmvar gözəl, mülayim, məğrur Edil müdam hərəkətdə bulunursa da, gah vaxt suyun üzü şüşədən körpü yapılmış kimi nəzərə gəlir... Ana balasını "layla balam, layla" sözləri ilə rahat edir, deyilmi? Siz də gərdişi sevirsiniz isə haman laylanı bu ləpəciklərdən eşidirsiniz... Ürəyiniz aram ilə döyünür, ruhunuz artıq dərəcədə ləzzətdə bulunarkən fikir ediniz. Əcəba, başımda tam gün dolaşan qara fikirlər, ürəyimi hər saatda, hər dəqiqədə iztiraba salan işlər harada qaldı?"

Edil çayına xitabla deyilən bu mülayim, incə sözlər elə bil müəllif tatar xalqına müraciətlə yazılıb. Müəllif demək istəyir ki, ayıl, qalx öz sərvətlərinin sahibi ol!

N.Nərimanov bir həkim kimi təbiətin insanların səhətinə müsbət təsir göstərdiyini yada salır: "Ah, gözəl Edil, mən bu fikirlərdən bir neçə saat azad olunmaq istədim, ruhum, bədənim mənim təbii yorğunluq istərkən mən sənə nazik, nəzakətli ləpəciklərinə pənah gətirdim" (107,230).

Avropa və Asiya qitələrinin geniş ərazilərində uzaq keçmişdən məskunlaşmış, çar istibdadı altında hüquqsuz vəziyyətdə yaşayan çoxsaylı mülayim təbiətli tatar-türk xalqının acı taleyi N.Nərimanovu daim düşündürürdü. O, imkan düşdükcə bu mövzuya dönə-dönə qayıtmaq fürsətini heç vaxt əldən verməzdi.

1916-cı ildə "Yeni iqbal" qəzetində Edil boyunda ya-

şayan tatarların mətbuatının, o cümlədən özünün də yaxından əməkdaşlıq etdiyi "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin yaranmasının onillik yubileyi münasibətilə dərc etdirdiyi "Edilboyu tatarı" (102) adlı məqaləsində bu mədəni hadisəni "Ümumrusiyada yaşayan müsəlmanların (türklərin - Ə.Q.) mühüm bir milli bayramı..." hesab edirdi. Lakin bu bayramın qafqazlılar (azərbaycanlılar - Ə.Q.) üçün səssiz-səmirsiz keçməsindən təəssüflənirdi: "Edilboyu yaşayan tatar qardaşlarımız tatar mətbuatının onillik bayramını yaptılar. Fəqət böylə bir əziz milli bayram, nədənsə səssiz, gurultusuz keçdi... Bir tərəfdən buna əfsus edirik, çünki mətbuatın onillik bayramını bütün Rusiyada yaşayan müsəlmanlar layiqincə bayram etmədilər. Yəni bu ümum müsəlmanların bayramı olduğu halda, hamı bir qüvvətdə onu hiss etmədi" (107,363).

On ilin mətbuat üçün uzun bir dövr olmadığını qeyd edən ədib təəssüf hissi ilə bildirirdi: "Yüz illərlə lal yaşamış bir millətin on ildə açılmış dil" hesab etmiş onun daha da inkişaf etməsinə, məzlum kütlələrin ağır həyatlarının güzgüsünə çevrilməsinə hər cür kömək göstərilməsinə çalışılmalıdır. Məqalədə tatarların həyat-tərzinə, adət və ənənələrinə çox yaxından bələd olan N.Nərimanov onları böyük türk xalqının bir hissəsi hesab edirdi: "...çığırmaq, bağırmaq sevmirlər, bunlar Edil boyu yaşayıb da, guya Edildən tərbiyə almışlar! Bir baxınız, diqqət ediniz Edil çayına! Edil həqiqətdə axırsa da... səssiz, səmirsiz, böyük, geniş, mülayim, gözəl, məğrur Edil... milyonlarca insanlara həyat verir" (107,363).

M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı olan N.Nərimanov həcmcə kiçik, lakin mənaca çox dərin olan bu inqilabi ruhlu məqaləsində senzuranı duyduq salmamaq üçün üstü örtülü şəkildə Edil çayı kimi "buzlu çarın bərk buxovundan xilas olub", tatar millətinin öz "bahar"ına yetişməsi üçün ciddi fəaliyyətə canlandığı üçün tatar millətini də ayılmağa ehtiyacı olduğunu göstərirdi:

"1905-ci ildə "bahar" gəldi... İlmenskilərin qələmləri sındı; ağızları yumuldu; illərlə bəslədikləri acı, zəhərli, vicdansız fikirləri məhv oldu. Tatar buxovdan bir az xilas olub, kim və nə olduğunu göstərdi və göstərir; tatar tərəqqidən qaçmayırdı. Fəqət tatarlıq məhv olmağından qaçırdı..." (107,363).

N.Nərimanov Edil çayı mövzusunda ilk dəfə 1913-cü ildə müraciət etmişdi. Onun qələmə aldığı "Edil kənarında" adlı bədii parça "İqbal" qəzetində dərc olunmuşdu (60, 1913). O, "Edilboyu tatarları" məqaləsində də bir daha burada mövcud olan gözəllikləri görmək istəyənlərə "...Edil gözəllikdə başqa bir çay olmadığını görmək istəyirsiniz isə Edilboyu səyahət"indən deyirdi.

N.Nərimanov tatar xalqını dünyanın ən ləyaqətli, məğrur xalqı kimi təqdim edərək onları yaxından tanımaq üçün... tatarlar arasında yaşayaraq, onlarla yaxın təmasda olmağı məsləhət görürdü: "Ruhlarını oxuyub anlayınız, düşünüz, tarixi nəğmələrini eşidiniz; o vaxt tatarın nə gözəl bir millət olduğunu hiss edəsiniz! Doğruluq insanda gözəl sifət isə bu gözəl sifəti tatarlarda görərsiniz" (107,363).

Humanist yazıçı sürgündə olduğu illərdə, təkcə Həştərxan quberniyasının siyasi-ictimai və ədəbi mühitində ciddi iştirak etməklə yanaşı, doğma Azərbaycanın həyatında da baş verən mühüm hadisələri diqqətlə izləyirdi. O özünü doğma vətəndən ayrı təsəvvür etmirdi.

Azərbaycan teatr sənətinin görkəmli öndərlərindən biri Cahangir Zeynalovun səhnə fəaliyyətinin 25 illik yubileyinin 1910-cu il noyabr ayının 30-da Bakıda keçiriləcəyini təşkilat komitəsinin katibi Qafur Rəşad Mirzəzadə "Bürhani-tərəqqi" qəzeti redaksiyasına xəbər vermişdi. Həmin qəzetin 5 dekabr 1910-cu il tarixli sayında N.Nərimanov redaksiya əməkdaşları adından böyük hörmət və ehtiramla yazdığı "Açıq məktub"da deyilirdi: "Əziz və möhtərəm Cahangir Zeynalov!

...25 il milli teatra qulluq etmək böyük xidmətdir.

Ələlxüsus sizin xidmətiniz. Çünki siz artist namini qəbul edən vaxt bakılılar artistə "oyunbaz" deyib həqir nəzərlərlə baxırdılar... Siz isə teatrın xalqa nəfini anlayıb, camaatın nəzərində həqir olan bir işə şüuri etdiniz! Bu fikirlə ki, vaxt olar, camaat səhvini anlayar. Bu gün mənə həqir nəzərlə baxan camaat, mənə "oyunbaz", "kəndirbaz" söyləyənlər, məni bu səhnənin üstə alqışlayarlar, təşəkkürlər edərlər...

Həqiqətən, 25 ildən sonra da belə oldu. Sizi alqışladılar, təbrik etdilər. 25 il ərzində çəkdiyiniz zəhməti millət unutmadı və həmin zəhmətin meyvəsini anlayıb teatra həqir nəzərini dəyişdi. Artist "oyunbaz" deyil, bəlkə böyüklər üçün nəsihətçi olmağını düşündü...

Əzizim! Milli teatr yolunda etdiyiniz xidmət heç vaxt unudulmayacaq. İstiqbalda milli teatrımız barəsində yazılan təvərixdə sizin isminiz söylənəcək, söylənib də gələcək balalarımıza yadigar qalacaq. Onlar oxuyub da düşünəcəklər! Artistdən "oyunbaz" namini götürmək üçün uzun müddət, nə zəhmətlər, nə məşəqqətlər!

Ümid edirəm bu yubiley günündə camaatın sizə alqışları gələcəkdə milli teatra dair dəyanətinizin qüvvətlənməyinə, qeyrətimizin artmağa və məsləkinizin üstə davam etməyə səbəb ola. Teatr tərəqqisinə çalışmalı. Çünki "Millətini sevən şəxs milli teatrını da gərək sevsin".

Afərin olsun sizə möhtərəm yoldaş!

Nəriman". (21, №123, 1910)

Əlbəttə, Cahangir Zeynalovun sənətinə verilən qiyməti ümumi Azərbaycan teatrına bəslənilən sevgi kimi qəbul eyləmək lazımdır. Onun ürəyində ədəbiyyatımıza da eyni dərəcədə duyğular yaranırdı... Bu baxımdan böyük satirik şair M.Ə.Sabirin vaxtsız vəfatı münasibətilə göndərdiyi teleqram böyük maraq doğurur. Həmin teleqramın həcmi "Kaspi" qəzetinin 1911-ci il 16 iyun tarixli sayında dərc olunmuşdu. Orada deyilirdi:

"Yoxsulların böyük şairi Sabirin vəfatı xalqımız üçün

ağır itkidir. Sabir bütün əsərlərində zalımları qırmanc-layır, yoxsullara, binəsiblərə kömək etməyə çalışırdı. Zə-manəmizdə xalqa Sabir qədər yaxın, inqilaba Sabir qədər lazımlı ikinci şair olmamışdır.

Böyük şair qəlbimizdə əbədi yaşayacaq!

N.Nərimanov (162).

N.Nərimanovun 1911-ci ilin dekabrında böyük mü-təfəkkir - yazıçı və dramaturq M.F.Axundzadənin anadan olmasının yüzillik yubileyinə öz həştərxanlı həmkarları ilə birgə göndərdiyi teleqram da maraqlıdır. Burada onu "bi-rinci böyük Azərbaycan dramaturqu, psixoloqu", xalqın "şərəfi və fəxri uğrunda dönməz mübariz" adlandırmışdı.

1911-ci il noyabrın 29-da Bakıda "Məktəb" jurnalı-nın birinci nömrəsinin işıq üzü görməsi şəhərin həyatın-da çox mühüm ictimai-mədəni hadisə idi. "Məktəb" in nəş-ri A.Səhhət, F.Köçərli, S.S.Axundov, A.Şaiq, A.P.Divan-bəyoğlu kimi N.Nərimanovu da çox sevindirmişdi. Böyük ədib jurnalın ilk nömrəsində məktəbli uşaqlara müraciət edib, onları öz biliklərini və dünyagörüşlərini artırmağa çağırır. Bütün bunlar görkəmli pedaqoq olan N.Nərimano-vun Bakının ictimai-mədəni həyatı ilə yaxından əlaqə sax-ladığı-na, vətəninə, xalqını bircə an belə unutmadığına əyani sübutdur.

1913-cü il mart ayının 8-də Həştərxandakı İran səfi-ri Cavad xanın təşəbbüsü ilə Qafqaz müsəlmanlarının "Cəme" məscidində Novruz bayramı şənliyi keçirilmişdi. Həmin şənlikdə N.Nərimanov çıxış etmiş və bu böyük bay-ramın mənşəyini belə aydınlaşdırmışdı: "...atəşpərəstlik-dən yadigar qalma bir milli bayramdır... Həm də bu cür atəşpərəstlikdən qalma bayram başqa millətlərdə də var-dır" (60, 1913).

N.Nərimanov bayram mərasimləri zamanı geniş kütlələr üçün bir sıra faydalı tədbirlərin həyata keçirilmə-sini daha zəruri hesab edirdi.

Qafqaz və İran müsəlmanlarının əksəriyyətinin yox-

sul həyat sürməsi, daim ehtiyac içində yaşamasını diqqətə çatdıran ədib insanları bir-birlərinə qayğı göstərməyə çağı-rırdı: "Fağrılara kömək hər kəsin vəzifeyi-insaniyyə-tindən olduğu üçün biz də millətimizin fəqiri-biçizlərini, yetim balalarını xatirə gətirib beqədri - imkan onları heç olmasa, bu gün şad edələr. Taki onlar da görsünlər ki, on-ları yad edib, qeydlərinə qalan həmmillətləri vardır" (30,199).

N.Nərimanovun Həştərxanda sürgün illəri ilə bağlı bir xatirə də diqqəti çəkir. Bu, Həştərxanın qocaman sakini Əliyev Valid Əbdurəhmənoviçin xatirələridir. Həmin xati-rələrdə oxuyuruq: "Məşhur Bakı neft sənayeçisi Şəmsi Əsədullayevin milliyətcə fransız olan ikinci arvadı çar mə-murlarının təhriki ilə Əsədullayevin vəfatından sonra, onun Moskva şəhərində müsəlman uşaqları üçün tikdir-diği məktəb binasına sahib olmaq barədə məsələ qaldır-mışdı. O, binanın tikilməsinin rəsmi sənədi olmadığını id-dia edirdi. Bu gözəl, klassik üslubda tikilmiş malikanəni xeyriyyəçi Şəmsi Əsədullayev 1912-ci ildə Moskvada "Ta-tar ictimai-mədəni mərkəzi"nin yaranması münasibətilə inşa etdirmişdi. Moskvanın Malo Tatarski döngəsində tiki-lən bu bina Moskvada yaşayan tatarlara hədiyyə olunmuş-du (7). Bu binada sonralar tatar orta məktəbi, uşaqlar və böyüklər üçün kitabxana, konsert və şadlıq zalı, valideyn-lərini itirmiş uşaqlar (yetimlər) evi fəaliyyət göstərirdi.

Odur ki, məktəbin pedaqoji kollektivi və Qəyyumluq şurasının başçıları kömək üçün təcili Həştərxana "Şurayi-islam" cəmiyyətinə və "cəmiyyəti xeyriyyə"yə müraciət et-dilər. Bu cəmiyyətlərin rəhbərləri isə öz növbələrində hüquqi kömək göstərmək üçün şəhərdə ən nüfuzlu, ən görkəmli şəxsiyyət olan Nəriman Nərimanovdan məsləhət istədilər. Nəriman Nərimanov məktəbin tikilməsinə dair əldə olan iki sənədə əsasən, Senata təfsilatlı məktub yazıb göndərdi. Sənədin birində Ş.Əsədullayev baş mühəndis Həyatova Moskva şəhərində müsəlman uşaqlarının rus

dili və islami biliklər öyrənmələri üçün böyük məktəb binası tikdirildiyi bildirilirdi. Digər sənəd isə məktəbin girəcəyindəki daş tacın üzərindəki əski əlifbada Azərbaycan dilində:

. شمسي اسدولا يفك نامنه بينا ايديلممش، مكتب اسلاميه در

(Şəmsi Əsədullayevin adına inşa edilmiş məktəbi islamiyyədir) yazısı idi. Beləliklə, Nəriman Nərimanov bu məktəb binasını əcnəbilərin hiyləsindən qoruya bildi. (Xatirənin surəti müəllifin şəxsi arxivindədir). Lakin "1937-ci ildə türk xalqlarına divan tutma kompaniyası zamanı İ.Stalinin şəxsi iradəsi ilə bu gözəl malikanə SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin sərəncamına verildi" (142).

Bir neçə il öncə Rusiyanın tatar millətindən olan bir neçə şəxsiyyətinin, o cümlədən görkəmli kardiocərrah R.Akçurinin ciddi səyi nəticəsində Ş.Əsədullayevin tikdirdiyi bu bina yenidən Tatar Mədəniyyət Mərkəzinin sərəncamına verildi. Hazırda bu binada tatar, türk dilləri və islamların əsasları tədris olunan kurslar fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, Nəriman Nərimanov sürgünlük həyatı yaşadığı Həştərxan şəhərində öz fəaliyyətini təkcə həkimliklə məhdudlaşdırmayaraq çoxcəhətli və səmərəli ictimai işlərlə də məşğul olurdu.

Nəhayət, N.Nərimanovun 30 sentyabr 1909-cu ildə başlanan ikiillik sürgün günləri dörd ilə yaxın davam edərək 15 iyun 1913-cü ildə başa çatdı.

1913-cü il iyul ayının 14-də Həştərxan ictimaiyyətinin nümayəndələri - ziyalılar, yazıçılar, jurnalistlər, həkimlər, teatr xadimləri N.Nərimanovun sürgünlük müddətinin başa çatması münasibətilə "Bolşoy Moskovskiy" (indiki "Volqa") restoranında böyük vida ziyafəti təşkil etmişdilər. Onlar N.Nərimanovu xalq adından təbrik edərək ona Həştərxan sakinlərinin minnətdarlığını və böyük ehtiramını bildirdilər. Ziyafətdə "Əziz həkimimiz və fədakar ictimai xadim Nəriman bəy Nərimanova minnətdarlıq əla-

məti olaraq Həştərxan şəhəri müsəlmanlarından. «19¹⁴/_{VII}13» rəqəmləri yazılmış gümüş naxışlı qovluq bağışladılar (82,84).

N.Nərimanov Həştərxanda sürgündə olduğu dövrdə yerli sakinlərlə yaxın münasibət yarada bilmişdi. O, dostluq münasibətləri saxladığı şair S.Rəmiyəvə özünün "Nadir şah" əsərini "Məşhur tatar şairi Rəmiyəvə Nərimanovdan" avtoqrafı ilə hədiyyə etmişdi. Həştərxan ictimaiyyəti, tatar mətbuatı N.Nərimanovu tez-tez yada salırdı. Onu Volqaboyuna səyahətə dəvət edirdilər. Müsəlman müəllimlər İttifaqı 1917-ci il mayın 17-də üzvlər adından aşağıdakı məzmununda bir teleqram göndərmişdilər: "Mayın 19-da tatar teatrının yaranmasının on illiyi tamam olur... Müsəlman müəllimlər ittifaqı həmin gün yubiley təmənnası verəcək. Bu münasibətlə sizi qızğın təbrik edirik. Gələcəkdə azad tatar səhnəsində yeni əsərlərinizin tamaşaya qoyulmasını arzulayırıq". (Teleqramın foto-surəti müəllifin şəxsi arxivindədir).

N.Nərimanov Bakıda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrdə daim Volqa boyu müsəlmanları ilə əlaqə saxlayırdı. O, Bakı neft mədənlərində çalışan çoxsaylı tatar fəhlələri üçün müxtəlif mövzularda mühazirələr oxuyurdu. "Bakinskiy raboçiy" qəzeti bu haqda yazırdı: "Yüzlərlə tatar fəhləsi öz doğma dilində eşitdiyi mühazirədən məmnun qalırdılar... N.Nərimanovun Sabunçuda oxuduğu mühazirədə 300-dən artıq adam iştirak etmişdi. Mühazirə gurultulu alqışlara səbəb oldu... Fəhlələr mühazirəçi doktor N.Nərimanova dərin minnətdarlıqlarını bildirdilər və doktordan xahiş etdilər ki, imkan olduqca onlara bundan sonra da cari hadisələrlə bağlı məlumat versin... Mühazirə qurtardıqdan sonra fəhlələr doktor Nərimanovu qolları üstə qaldırardılar..." (139).

Bakıya qayıdan N.Nərimanov Nikolayevski (indiki İstiqlalıyyə) küçəsindəki 17 saylı evdə - Babayevin mül-

kündə mənzil kirayə etdi. Həkimlərin çatışmadığı bir şəraitdə, ancaq on ay sonra 1914-cü il may ayının 22-də Qara şəhər rayonunda xəstəxana müdiri təyin olundu. O, yalnız bundan sonra geniş ədəbi ictimai-siyasi fəaliyyətə başladı.

1918-ci il mart faciəsi ərəfəsində hərbi münaqişənin baş verməməsi sahəsindəki bütün cəhdlərinə və "münaqişənin milli zəmində keçəcəyi barədə N.Nərimanovun xəbərdarlığına" (17,12) məhəl qoyulmadı. Daşnak-bolşevik qüvvələri Bakı, Şamaxı, Quba, Göyçay şəhərlərində on minlərlə soydaşımızı qəddarcasına qətlə yetirdilər.

1918-ci ilin yazında N.Nərimanov ağır xəstələndi. "Hümmət" qəzeti bu barədə yazmışdı: "Mart ayı faciəsində qabaqkı müddətdə, məclis və yığıncaqlarda müsəlman füqarayı-kasibəsinin halına qalıb onları həmişə ayıq olmağa dəvət edən və həmin hadisələrdən sonra da... yorulmadan iş görməkdə olan möhtərəm yoldaşımız Nəriman bəy Nərimanov neçə gündür ki, azarlamışdır, həkimlərin məsləhətinə görə, evindən xəstəxanaya aparılmışdır. İndi müalicə üçün Həştərxana göndərilməsi məsləhət görülür. Odur ki, hazırda evinə gətirilmişdir və ... tezliklə Həştərxana göndəriləcəkdir.

Ürəkdən rica edirik, belə bir əzmkar insan və fəal xadim şəfa tapıb sağ-salamat qayıtsın" (45, №86, 1918).

Beləliklə, 1918-ci il iyulunda N.Nərimanov müalicə üçün yenidən dörd ilə yaxın sürgündə olduğu Həştərxan şəhərinə göndərildi. Həştərxana N.Nərimanov neft barjında çox çətin şəraitdə ailəsi ilə birlikdə yola düşdü. Barjıda sərnişinlərin getməsi üçün heç bir şərait yox idi. A.Kumayeva N.Nərimanov haqqındakı xatirəsində bu barədə yazırdı: "Onlar Bakıdan gizli olaraq neft barjının anbarında gəldilər, nəticədə orada toplanan neft qazından doktor Nərimanovun yeni doğulmuş qızı vəfat etdi". (Xatirənin surəti müəllifin şəxsi arxivindədir). Uzun müddət N.Nərimanovla Həştərxanda, sonralar isə onun tapşırığı ilə İran-

da işləmiş şəfqət bacısı Aişa Kumayevanın xatirəsindən belə məlum olur ki, N.Nərimanovun oğlu Nəcəfdən əvvəl bir qızı da var imiş. Ancaq N.Nərimanovun həyat və yaradıcılığına aid elmi ədəbiyyatda bu barədə heç bir məlumat rast gəlmirik.

N.Nərimanov Həştərxanda "Tinaki" palçıq müalicəxanasında müalicə kursu eşirdi. Müalicəsini başa çatdırdıqdan sonra, tamamilə səhhətini bərpa edə bilməsə də, Həştərxanda qalıb, burada səhiyyənin və maarifin təşkili məsələləri ilə məşğul oldu.

1918-ci il sentyabr ayının 30-da N.Nərimanov səyyar hərbi xəstəxana və tibb məntəqələri təşkil edir, əməkdaşların əksəriyyətinin tatarlardan olmasına çalışırdı. A.Kumayeva kimi neçəsini bu xəstəxana və tibb məntəqələrində işə cəlb edə bilmişdi. Bundan əlavə, cəbhə yaxınlığında sargı məntəqələri yaratmaq üçün 8 həftəlik şəfqət bacısı kursları yaratmışdı. Həmin kursların nümunə üçün tədris proqramını burada verməyi lazım bilirik:

Kurslarda:

doktor Nərimanov - sanitariya - 1 saat;

doktor Buyko - anatomiya, fiziologiya və yaralılara ilk yardım - 3 saat;

doktor Zilberbern - yoluxucu xəstəliklər və onların qarşısının alınması tədbirləri;

doktor Musabəyov - əsas daxili xəstəliklər və onların müalicəsi üsulları -

1 saat;

doktor İlyasov - xəstələrə xidmət 1 saat məşğələlərə cəlb edilmişdir. Kursun təşkilatçısı N.Nərimanovun çox ciddi səyi və ısrarı nəticəsində 21 dinləyicidən 16-sı yerli müsəlmanlardan idi (48, f.386, s. 2, iş11, v.27-33).

N.Nərimanov işə cəlb edilən tibb işçilərinin, şəhər sakinlərinin əksəriyyətini təşkil edən tatar xalqının dilini bilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. "Edil" qəzeti özünün 21 dekabr 512-ci sayında yazırdı: "Doktor Nəriman bəy

Nərimanov cənabları ambulatoriya feldşerliyə qəbul ediləcək şəxsin yerli dili bilməsini tələb etmiş, bu tələbin qəbul edilmədiyi halda idarə heyəti üzvlüyündən çıxacağını söyləmişdi. Pravleniyanın bir iclasında Nəriman əfəndinin bu tələbi müzakirə edildikdə bəziləri bu tələbin havadarı olsalar da, qadın həkimi Rozenberq, Şişkov, İordanskaya Nəriman bəy əfəndidən tələbin geri götürməyi təklif etmişlər..." (88).

N.Nərimanov bir həkim kimi yoxsulların, məktəbli uşaqların müalicəsinə fikir verirdi. Həştərxan ölkə müsəlmanları maarif şöbəsinin şəhər və onun qəzalarının maarif müdirlərinə yazdığı məktubda deyilir: "Xəstələnən kasıb uşaqların valideynlərinə elan olunsun ki, onlar həkim yardımını üçün səhər saat 9-dan 11-ə qədər Kanavada Ya-qudinin evində (N.Nərimanovun yaşadığı evdir - Ə.Q.) və saat 1-dən 2-ə qədər müsəlman hərbi xəstəxanasında həkim N.Nərimanova müraciət etsinlər" (48, f.1362, s. 1, iş 18, v.20).

1919-cu il fevralın əvvəllərindən etibarən N.Nərimanov Həştərxan quberniya maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir. O, Həştərxanda zəhmətkeş kütlələrin maariflənməsinə və mədəni inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşır: mədəniyyət ocaqları və yeni tipli məktəblər aqdırır. Vətəndaş müharibəsinin çətinliklərinə baxmayaraq xalq maarifi işinin yenidən qurulması və inkişafı üçün bir sıra ciddi tədbirlər görürdü. Bu dövrdə xalq maarifi sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəzifə: yeni tipli məktəblərin yaradılması bir sıra şərtlərdən, o cümlədən yerli pedaqoji kadrlardan çox asılı idi. Ona görə də, N.Nərimanov yerli əhali arasında müəllim kadrları hazırlamaq üçün qısamüddətli pedaqoji kursların təşkilinə rəhbərlik edir. O dövrə aid sənədlərin birində belə qeydlər vardır:

"Nəriman Nərimanovun sədrliyi ilə keçən quberniya xalq maarif şöbəsi kollegiyasının bir sıra iclaslarında Həştərxan şəhərində qısa müddətli pedaqoji kursların təşkili haqqında məsələ müzakirə edilir..."

N.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi QXMSŞ müəllim kadrları hazırlamaq işinin öhdəsindən lazımınca gəlmiş, qısa müddətdə quberniya xalq maarifinin müxtəlif sahələrində çalışan yüzlərlə müəllim kadrları hazırlanmışdı" (29,21).

Təcrübəli bir pedaqoq kimi, N.Nərimanov öz fəaliyyətində müharibə nəticəsində yurdsuz qalmış uşaqlara ayrıca qayğı göstərirdi. Məlumdur ki, vətəndaş müharibəsinin ağır illərində cəbhədə həlak olanların uşaqları evsiz-eşiksiz qalmışdılar. N.Nərimanovun xüsusi göstərişi ilə 1919-cu ildə Həştərxan şəhərində iki koloniya və iki kommuna təşkil olunmuşdu. Bunlarda müvafiq olaraq 692 və 800 uşaq tərbiyə edilirdi.

Volqaboyunda ictimai-siyasi və mədəni həyatla qaynayıb qarışan ədib 1919-cu ilin iyuluna qədər Həştərxanda qaldı. Onun buradakı çoxsahəli və faydalı fəaliyyəti həştərxanlılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Həştərxanın bir qrup qabaqcıl ziyalısı N.Nərimanovun ədəbi, ictimai və siyasi fəaliyyətinin otuzillik yubileyi münasibətilə ona təbrik teleqramı göndərmişdi. Teleqramda deyilirdi: "Sizin şagirdləriniz olan biz Həştərxan türktatar işçiləri, otuz illik yubileyiniz günündə, sizi Həştərxandakı sürgün illərində keçən və ... sonra da davam edən ictimai-siyasi və ədəbi-maarifçilik fəaliyyətinizi qeyd edirik. Siz öz işinizdə bir mübariz insan və rəhbər kimi... vüqarla və cəsarətlə gedirsiniz.

Sizin bir xalq müəllimi, pedaqoq və ictimaiyyətçi kimi səmərəli işinizin canlı şahidi olan biz görürük ki, türktatar kəndli və fəhlə sinfinin maariflənməsi üçün... nə qədər çoxlu işlər görmüşsünüz, bunlar bizim gözümüzün qarşısında canlanır" (9, inv.428). Bu, N.Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyətinə verilən ən gözəl qiymət idi.

Məlumdur ki, XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq Rusiyada mədəni-maarif sahəsində baş vermiş bəzi dəyişikliklərin təsiri ilə çar mütləqiyyətinin zülmü al-

tında inildəyən bir çox xalqlar arasında milli-azadlıq və maariflənmə hərəkatı güclənirdi. Türkdilli xalqlar arasında bu hərəkatın güclənməsində N.Nəimanovun fəaliyyətinin də mühüm təsiri olmuşdur.

Xalqın təzyiqinə davam gətirməyən çarizm milli, mədəni və maarif sahəsində bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur oldu. 90-cı illərdən başlayaraq zamanın tələbi nəticəsində Azərbaycan teatr hərəkatının geniş inkişaf etməsi Yaxın Şərqdə, xüsusən türkdilli xalqlar içərisində milli teatrın təşəkkül tapması və inkişafı üçün bir nümunə rolunu oynamışdı. Teatrşünas İ.Kərimovun qeyd etdiyi kimi, "Qabaqcıl maarif və mədəniyyət xadimləri teatra ciddi maraq və həvəs göstərir, teatr truppaları yaradır, tamaşalar göstərirdilər. Eyni zamanda bu ziyalılardan N.B.Vəzirov, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev və başqaları M.F.Axundzadə ədəbi irsini davam etdirərək onun komediyalarının təsiri altında öz səhnə əsərlərini yazır, milli dramaturgiyanı, teatrı inkişaf etdirirdilər". (69,9)

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan teatrı öz təsir dairəsini genişləndirərək Şimali Qafqazın, Krımın, Volqaboyunun, Orta Asiyanın, İranın bir çox şəhərlərini, bir sözlə, İstanbuldan tutmuş Hindistanadək geniş bir ərazini bürümüşdü. Azərbaycan səhnəsinin korifeyləri - C.Zeynalov, H.Ərəblinski, M.A.Əliyev, A.M.Şərifzadə kimi onlarca görkəmli aktyorlarımız bu regionlara qastrol səfərlərinə gedib öz repertuarlarına M.F.Axundzadənin, N.B.Vəzirovun, Ə.B.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun, S. M.Qənizadənin əsərlərini daxil edərək Azərbaycan dilində tamaşalar vermiş, Qafqazı (Azərbaycanı - Ə.Q.) "Teatrın vətəninə" (197, № 1907) çevirmişlər.

Azərbaycan teatrının sürətli inkişafı başqa türk xalqları arasında daha çox tatar teatr həvəskarlarının nəzərini özünə çəkmişdi. Onlar Azərbaycan teatrı ilə daha artıq əlaqələr qurmağa başlamışdılar. Yaranmış boşluqdan son

dərəcə səmərəli istifadə edən tatar ziyalıları mədəni-maarif sahəsində bəzi tədbirləri həyata keçirmək imkanı qazanmışdılar. Belə ki, tatar xalqının tarixində ilk mətbuat orqanları və teatrlar yaradılmışdı. Bu mədəniyyət mərkəzlərində nəinki mütərəqqi tatar-ziyalılarının, eləcə də Avropanın, Şərqi qabaqcıl şəxsiyyətlərinin ideyaları təbliğ olunmağa başlamışdı. "Dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən istifadə etmədən milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafının mümkün olmadığını yaxşı başa düşən qabaqcıl ziyalılar başqa xalqların bədii təcrübəsinə müraciət edərək" (135,17) müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının ən yaxşı nümunələrini öz ana dillərinə tərcümə etməyə başlamışdılar.

Tatar və Azərbaycan xalqları arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələrin qədimliyi və ümumi cəhətlərin çoxluğu Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", Ə.B.Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan" və "Ağa Məhəmməd şah Qacar", N.Nərimanovun "Nadir şah", Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" kimi əsərlərində qaldırılan ideyalar tatar xalqı üçün də aktual idi. Digər türk xalqlarında olduğu kimi tatar dilində güclü səhnə əsərlərinin az olması üzündən yaranmış boşluğu doldurmaq üçün 1907-ci ildən başlayaraq yuxarıda göstərilən əsərləri tatar dilinə çevirərək səhnəyə qoymağa başladılar. Tatar teatrşünası H.K.Məxmütov bu haqda yazır: "Traqedia əsərləren tərcemə itüdə tatar əzuçıları başlap əzərbaycan klassik ədəbiətına mörəcəqatğ itələr... Çönki Əzərbayjanda dramaturqiə həm teatr sənqate, başka törki xalıklar belən çaqıştırqanda şaktiy irtə başlana həm tuqandaş xalıklarqa bu ölkədə ürnək bulıp tora" (190,46, 47).

(Tərcüməsi "Tatar yazıçıları faciə əsərlərinin tərcüməsinə başlayarkən ilk öncə bu sahədə kifayət qədər zəngin təcrübəsi olan Azərbaycan klassik ədəbiyyatına müraciət etdilər... Çünki Azərbaycanda dramaturgiya və

teatr sənəti başqa türk xalqlarına nisbətən, daha tez yaranıb və inkişaf etmişdi").

İlk təşəbbüs kimi yazıçı Qıymad Nuqaybik 1907-ci ildə N.B.Vəzirovun "Müsbəti-Fəxrəddin" faciəsini tatar dilinə çevirərək nəşr etdirir. 1908-ci ildən etibarən əsər müxtəlif şəhərlərdə səhnəyə qoyulmağa başlandı. Y.Kamal, Fəxrəddin, Sahibcamal Qıyzzətulina-Voljskaya - Sədaqət rolunu məharətlə ifa etdilər. 1910-cu il noyabrın 13-də Həştərxan teatr həvəskarları N.B.Vəzirovun "Pəhləvanani zəmanə" və "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" əsərinə N.Nərimanovun rejissorluğunda Plotnikov teatrında tamaşa etdilər (84,230).

Tatar tamaşaçıları N.Nərimanovla ilk dəfə 1902-ci ildə Bağçasarayda tanış olmuşdular. Onun teatr sənəti sahəsindəki fəaliyyəti tatar mədəniyyətinin bu sahəsində qazanılan uğurları öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi faciə janrının əsasını qoyan görkəmli dramaturqun şah əsəri hesab olunan "Nadir şah" pyesi Azərbaycandan kənarda 34 şəhərdə Azərbaycan dilində oynanmışdı". Bunun da əksəriyyəti tatarların və digər türk xalqlarının çox yaşadıkları Həştərxan, Kazan: Ufa, Orenburq, Bağçasaray, Aşqabad, Daşkənd, Səmərqənd və başqa şəhərlər idi. Həştərxan tamaşaçıları ilk dəfə "Nadir şah" faciəsinə hələ 1908-ci il iyunun 28-də N.Nərimanov buraya sürgünə göndərilməsindən əvvəl baxmışdılar. Azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri hesabına öz repertuarını zənginləşdirən məşhur tatar aktyoru və teatr xadimi Q.Kariyevin rəhbərlik etdiyi "Səyyar" və H.Ərəblinskiyin truppalarının birləşdirib yaratdıqları "Qafqaz-Kazan Teatr cəmiyyəti" bu əsəri Azərbaycan dilində səhnələşdirmişdi. Nadir şah rolunu tamaşanın rejissoru H.Ərəblinski, Gülcəhan rolunu Sahibcamal Qızzətulina (84,164), Mirzə Mehdi xan rolunu isə o zaman Həştərxanda olan M.S.Ordubadi məharətlə oynamışdılar. (1,75) Əsərin qəhrəmanlarını tatar teatrsevərləri öz milli qəhrəmanları kimi qəbul

edərək böyük rəğbətlə qarşılamışdılar. Tatarlardan Nadir şah rolunun ilk ifaçısı Zəki Bayazitski olmuşdur (190,51). Sonralar Nadir şah rolunu Q.Kariyev və başqa aktyorlar məharətlə oynamışdılar.

"Nadir şah"ın Həştərxanda daha bir tamaşası 1913-cü il fevralın 15-də müəllifin öz nəzarəti altında göstərilmişdir. Tamaşanı "Mirzə Ağa Əliyev, İbrahim Məhərrəmzadə və digərləri hazırlamışlar. Rollarda Şah Hüseyn - Ə.Səbur, Əhməd xan - Qurbanov, Gürcübəy - Savginski, Nadir şah - Zeynalabdin Sultanov, Mizə Mehdixan - Mirzə Ağa Əliyev, Cəfərxan - Məmmədəli Laçınzadə oynamışlar. Tamaşaçılar əsərin müəllifi Nəriman Nərimanovu səhnəyə çağıraraq alqışlamışlar. "Azərbaycanlı, rus, tatar tamaşaçıları oyundan razı qalmışlar" (88,154).

N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev, N.Nərimanov kimi Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin əsərləri istər Azərbaycan, istərsə də tatar dilində Həştərxan, Kazan, Nijniy-Novqorod (Məkərə - Ə.Q.) və başqa tatar şəhərlərində müntəzəm olaraq səhnəyə qoyulurdu. Bu haqda "Tatar teatrı məcmuəsi"ndə yazılmışdı: "Qafqazlı Azərbaycan tatarları Nijniy-Novqoroda gələrək öz ana dillərində tamaşalar verirdilər. Vaxtı ilə "Müsibəti-Fəxrəddin", "Nadir şah" Kazan teatrında müntəzəm səhnəyə qoyulan daimi və ən ciddi tamaşalar idi (196,160).

N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsi Nijniy-Novqoroddakı "Foli-Bejar" yarmarka teatrı tamaşaçılarının qızğın rəğbətini qazanmışdı. Bu haqda "Volqar" qəzetində oxuyuruq: "Teatr ağzına kimi əsasən müsəlman tamaşaçıları ilə dolu idi. Tamaşadan böyük gəlir götürüldü" (184, №196, 1908) .

Məlum olduğu kimi tatar tamaşaçıları N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsi ilə hələ 1908-ci ilin iyununda Azərbaycan dilində tanış olmuşdular. Lakin teatrşünas İ.Kərimov əsərin tatar dilinə tərcüməsi haqqında yanlışlığa yol verərək yazır ki: "1908-ci ildə N.Nərimanovun "Na-

dir şah" əsəri də Fateh Seyfi tərəfindən tatar dilinə tərcümə edilmiş, Həştərxanda tamaşaya qoyulmuşdu" (69,69). Halbuki Fateh Seyfi bu əsərin tərcüməsini 1915-ci ildə başa çatdırmışdı.

Doğrudur, "Nadir şah" 1908 -ci il iyunun 28-də "Qafqaz-Kazan Teatr cəmiyyəti" tərəfindən H.Ərəblinskinin rejissorluğu və baş rolda ifası ilə Azərbaycan dilində tamaşaya qoyulub. (132,105) Çünki vaxt məhdudluğu əsərin tatar dilinə tərcüməsinə və səhnəyə qoyulması üçün senzuradan icazə alınmasına imkan vermir. Birləşmiş truppa mayın 23-də Tiflisdən birgə Yelizavetpola (indiki Gəncəyə-Ə.Q.) gələrək orada ilk birgə tamaşa verdikdən bir neçə gün sonra Temirxan-Şurada (Buynaksk - Ə.Q) iki tamaşa göstərmişdi. Onlar ancaq iyunun 15-də Həştərxana çatmışdılar. Təqribən, iki həftəlik gərgin məşqlərdən sonra, 1908-ci il iyunun 28-də N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsini burada ilk dəfə olaraq çoxmillətli Həştərxan tamaşaçıları baxa bilmişdilər. Gülcahan rolunu Sahibcamal Qızzətullina ifa etmişdi.

Aktorların bir truppa şəklində çox da uzun sürməyən birgə çıxışları çox uğurlu və səmərəli nəticələr versə də, iki dildə məşqlər aparmaq, tamaşalar göstərmək müəyyən çətinlik törədirdi. Odur ki, "Qafqaz-Kazan teatr" truppasının birgə fəaliyyəti bir neçə aydan sonra dayandırıldı.

1915-ci il noyabrın 17-də Qabdulla Kariyev Mətbuat Baş idarəsinə məktub göndərərək "Nadir şah"ın tatar dilində tamaşaya qoyulmasına icazə istəmişdi. Lakin Mətbuat Baş İdarəsi ancaq Tiflisdəki həmkarları ilə əsər barəsində sorğu-sual apardıqdan sonra F.Seyfinin tərcüməsini senzuradan keçirmiş, tatar səhnəsində oynanılmasına icazə vermişdi (111). İlk tamaşa 1916-cı il mayın 22-də göstərilmişdi.

Tatar sənətsünası Xasan Qubaydullin Azərbaycan-tatar ədəbi-mədəni əməkdaşlığından və N.Nərimanovun

"Nadir şah" tarixi faciəsinin tatar dilində səhnəyə qoyulması tarixindən danışarkən qeyd edir ki, əsər "Səyyar" teatr truppası tərəfindən ilk dəfə tatar dilində Kazanda səhnəyə qoyulmuşdur. Nadir şah rolunu Z.Sultanov müvəffəqiyyətlə ifa etmişdir. Bu tamaşa əvvəlki quruluşlardan professional səviyyəsinə görə seçilirdi. Çünki aktyorların ifaçılıq məharəti və səhnə təcrübəsi xeyli artmışdı, onlar mürəkkəb faciə obrazlarının öhdəsindən uğurla gələ bildilər (75).

Tatar dilində çıxan "An" jurnalı və "Edil" qəzeti bu tamaşa haqqında müsbət rəylər çap etmiş və Q.Kariyevin oyununu xüsusi qiymətləndirmişdi.

"Nadir şah" tarixi faciəsinin bu tamaşası göstərdi ki, "Səyyar" truppa özünü milli çərçivə ilə məhdudlaşdırmamış, başqa türk xalqlarının klassik tatar və Azərbaycan səhnə ustalarının əməkdaşlığı sayəsində böyük türk mədəniyyətini yeni yüksək zirvələrə qaldırmaq üçün heç bir səyini əsirgəməmişdir.

Tatarıstan xalq artisti V.Murtazin tatar teatrının tarixindən söhbət açan kitabında Azərbaycan teatr truppasının xalq həyatından götürülmüş əsərləri seçərək səhnəyə qoymalarını, aktyorların öz rollarını məharətlə oynamalarını belə qiymətləndirir: "Sizin işlərinizi gördükdə fikrimiz büsbütün dəyişdi... Biz də camaatımızı heyratə gətirəcək şəkildə oynayırıq. Lakin bununla belə camaata dərin təsir buraxa bilmirik. Ancaq siz, xalq həyatından yazılmış pyesləri oynayıb, camaata daha çox yaxınlaşırsınız. Sizin teatrınız bizimkinə nisbətən daha ümidlidir. Biz də gərək sizin tutduğunuz yolu tutaq. Siz bizə başqa yol göstərdiniz" (163,73, 74).

"Görkəmli Azərbaycan səhnə ustaları H.Ərəblinski, A.M.Şərifzadə, M.Ə.Əliyevin tatar tamaşaçıları qarşısında uzun illər ərzində psixoloji cəhətdən qüvvətli rollarda nümunəvi çıxışları yeni yaranmağa başlayan tatar truppaları üçün örnək oldu. Tatar incəsənət xadimləri sonra-

lar bu təsiri belə xatırlayırlar: "onlar bizim tatar teatrına böyük yeniliklər gətirirlər. Belə ki, "Səyyar" truppa Qafqaza gəlməzdən əvvəl, Edilboyu şəhərlərində "Nadir şah", "Müsibəti-Fəxrəddin", "Ağa Məhəmməd şah Qacar" kimi faciələri oynamaq fikirlərində belə olmamışdır. Ancaq "Səyyar" truppa Qafqazda bu pyesləri oynayaraq onun quruluşları ilə tanış olmuşdur. Qafqaz türklərinin (azərbaycanlıları - Q.Ə.) Avropa faciələrini oynamaları tatar truppa-sına bu yolda çalışmaq üçün imkan yaratmışdır. Bundan başqa, tatar aktyorları Qafqazın müqtədir aktyorlarından səhnə bilikləri almışlardır. Bu bilik tatar səhnəsinə çox böyük mənfəət vermişdir" (163,133) (İqtibas T.Əhmədovun "Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası" kitabından götürülmüşdür).

Həştərxanda çıxan "Bürhani-tərəqqi" qəzeti 1910-cu il, 14 noyabr sayında bu haqda belə məlumat verir: "Dünən 13 noyabrda Zimni teatrda cəmiyyəti-xeyriyyə faydasına qafqazlı N.Vəzirov cənablarının "Pəhləvananizəmanə" və "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" nam komediyaları birinci dəfə olaraq "cəmiyyət" in rəisi Əlacəddin Yahudin və üzvlərin hümməti, qeyrətləri ilə Qafqaz və Həştərxanın tərəqqipərvər gəncləri tərəfindən oynanıldı. Gənclərimizin birinci dəfə olaraq səhnəyə çıxmaları və qayət məharətlə vəzifələrini ifa etmələri hər kəsin təqdirini qazandı. Həmin gün hava nə qədər sərt boranlı, qeyri-müsaid olsa da, yenə əhali çox idi. Teatrın rejissor vəzifəsini üzərinə alan doktor Nəriman bəy Nərimanov və birinci qosudarstvenni dumada Qafqazdan deputat olan Ə.Haqqverdiyev cənablarının, həqiqətən, göstərdikləri fədakarlıqlar tərifin yüksəyindədir" (21, № 121, 1910).

"Nadir şah" faciəsi Azərbaycan səhnəsinin H.Ərəblinski, Rüstəmbəyov, Mehdi bəy Hacinski, S. Ruhulla, A.M.Şərifzadə və başqa nəhənglərinin ustalıqlarını üzə çıxartdığı kimi, Zeyni Sultanov, Q.Kariyev, Q.Kamal və başqa tatar həvəskar aktyorları üçün də bir növ yaradıcılıq

məktəbinə çevrilmişdi" (196,158). Bu barədə tənqidçi Karim Saqid "Tatar teatr məcmüəsi"ndə dərc olunmuş məqaləsində azərbaycanlı sənətçilərin tatar aktyorlarına daim müəllimlik etdikləri haqda fikirləri maraqlıdır: Qafqazlı (azərbaycanlı - Ə.Q.) görkəmli səhnə ustası Ərəblinski "Səyyar" truppası ilə birgə çalışdığı zaman yerli aktyorlara sənət dərsləri keçirdi" (196,158).

N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsini səhnəyə qoyan, rolların daxili aləminə məharətlə nüfuz etməyi bacaran, güclü aktyor ansamblının yaranması, H. Ərəblinski kimi təcrübəli aktyorun, rejissorun tamaşa üzərində müəlliflə birlikdə müntəzəm çalışması, həmin tamaşanı tatar səhnəsinin şah əsəri səviyyəsinə yüksəl-tmişdi.

"Nadir şah" tarixi faciəsi tatar teatrlarının ən çox müraciət etdiyi əsər idi. Əsər 1917-ci ildən etibarən tatar dilində Kazanda, F.Seyfinin tərcüməsində müstəqil şəkildə tamaşaya qoyulmuşdur, (190,s.50) sonralar isə Muxtar Mutinin rəhbərliyi ilə Həştərxanda, Ufada və başqa şəhərlərdə uzun müddət səhnədən düşməmişdi. Lakin "Nadir şah"ın tatar dilinə tərcüməsinin keyfiyyəti haqda bu günədək söz söyləmək mümkün olmayıb. Çünki əsər tamaşaya qoyulduqdan sonra nəşr edilməmişdir. "Tartış" qəzetindən əsərin tatar dilinə tərcüməsinə dair bizə yalnız bir elan məlumdur.

18 aprel 1918 ildə Nəriman Nərimanovun "4 pərdəli 7 şəkilli əsəri A.Adakov və A.Nuğayev tərəfindən tərcümə edilib və tatar dilində ilk dəfə Həştərxanda tamaşaya qoyulub". (196,169) Onu da qeyd edək ki, o zamankı teatr truppalarının hər biri truppə əsəri orijinaldan özü tərcümə etməyə çalışırdı.

Tatar müəlliflərinin bəziləri "Səyyar" truppanın müstəqil olaraq "Nadir şah" faciəsini 1916-cı il yanvarın 20-də səhnəyə qoyduğu haqda məlumat verirlər. Tamaçıların dərin rəğbətini qazanan bu əsər uzunmüddətli səhnə həyatı yaşadı. Azərbaycan ədəbiyyat və teatr xadimlərinin

ciddi səyləri nəticəsində Volqaboyu tatarları arasında da dramaturgiya və teatr sənəti sahəsində güclü oyanma baş verdi.

Azərbaycan realist demokratik ədəbiyyatının ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri, görkəmli dramaturq, bəcarətli publisist kimi şöhrət qazanan Ə.Haqverdiyev 1910-1911-ci illərdə Xəzər Dənizçilik İdarəsində çalışdığı zaman Həştərxanda olmuşdur. O, boş vaxtlarında N.Nərimanovla öz səylərini birləşdirərək teatr truppası təşkilində fəal iştirak etmişdir. Belə ki, burada N.Nərimanovun "Şurayi-islam" cəmiyyətinin tərkibində gənc aktyorlardan ibarət truppasının işinə qoşulmuşdur. Bu truppa "Dağılan tifaq", "Ac həriflər", "Dursunəli və Ballıbadı" kimi əsərləri Azərbaycan və tatar dillərində tamaşaya qoyuldu Onu göstərmək kifayətdir ki, N.Nərimanov özü "Dağılan tifaq" tamaşasında Nəcəf bəy rolunu oynamışdır (69,69).

"Bürhani-tərəqqi" qəzeti bu iki ustadın birgə hazırladıkları tamaşaların əhəmiyyətindən söhbət açaraq yazırdı: "Qurban bayramının ikinci günü gənclər tərəfindən "Şurayi-islam cəmiyyəti" məktəbinin nəfinə tatarca spektakl olacaq, "Kimdir müqəssir", "Axşam səbri xeyir olar" və "Ac həriflər" oynanılacaq. Əldə edilən gəlirin 100-də 25 faizi seldən zərər görənlərə veriləcəkdir" (21, № 124, 1910).

Tamaşadan sonra maraqlıdır ki, qəzetdə idarə rəisinin təşəkkürü dərc olunmuşdur: "Cəmiyyəti-xeyriyyə idarəsindən... xalis "Cəmiyyəti-xeyriyyə" faydasına 211 manat 85 qəpik. İdarə... xüsusilə Ə.Haqverdiyev və N.Nərimanova teatrı qoymaqda etdikləri fədakarlıqları üçün təmiz könüldən təşəkkür edir.

İdarə rəisi: Əlacəddin Yahudin

Sər katib: Məhəmməd Fətəh Şimasi" (24, №123, 1910)

Azərbaycan klassikləri M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", "Pəhlivanani-zəmanə", "Ev tərbiyəsinin bir şəkli", N.Nərimanovun "Nadir

şah", Ə.Haqqverdiyevin "Bəxtsiz cavan", "Millət dostları", "Ac həriflər", S. M.Qənizadənin "Dursunəli və Ballıbadı", "Axşam səbri xeyir olar", Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" kimi ölməz əsərləri Azərbaycan səhnəsini şöhrətləndirməklə yanaşı, Z.Sultanov, Q.Kariyev, S. Qıyzzətullina, Qölsem Bolqarskaya, Fətiyma İlskaya, Kamal I, Kamal II və başqaları kimi bir çox gənc tatar səhnə ustalarına sənətin sirlərinə layiqincə yiyələnməsində güclü kömək göstərmişdir. Sonralar bu gənclər tatar teatrının dram əsərlərinə olan ehtiyacı ödəmək üçün öz dillərinə tərcümələr etməyə başladılar. 1916-cı ildə Z.Sultanov Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" musiqili komediyasını tərcümə edərək tatar teatrının repertuarına daxil etdi: Həmin il M.Mutin rəhbərlik etdiyi digər tatar teatri Ufa, Kazan: Həştərxan şəhərlərində N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsini tamaşaçılara göstərdi. N.Nərimanovun, H.Ərəblinskinin, M.S.Ordubadinin, M.A.Əliyevin rejissor, dramaturq, təcrübəli aktyor kimi bu sahədə xidmətləri böyükdür. Azərbaycan xalqı ilə tatar xalqı arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində misli olmayan sənət əməkdaşlığı, məhz onlar yaratmışdılar. Buna paralel olaraq Mərziyə xanım Davudova (Kamalova), Fətmə Qədri, Əzizə Məmmədova, Sano Hacıyeva, Hənəfi və Əli Terequlov qardaşları və başqa milliyyətçə tatar olan sənətkarlar Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında böyük rol oynamışlar.

Təqdirəlayiq bir haldır ki, Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin 1912-ci ildə qələmə aldığı "Yeni ruhlu gənclərin, yeniliklə köhnəlik arasındakı toqquşmadan doğan faciəni göstərmək istədiyi" "Maral" faciəsi, (5,864) teatrşünas C.Cəfərovun yazdığı kimi: "Əsərlərindən heç biri Azərbaycan səhnəsində oynanmadığı halda... 2 avqust 1918-ci ildə Bağçasarayda zadəgan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur" (23,11).

XX yüzilliyin əvvəllərindən əsas N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Sabir,

H.Ərəblinski, M.Əliyev, Q.Tukay, Q.Kariyev, Z.Sultanov, M.Mutin və başqa görkəmli Azərbaycan və tatar ədibləri, mədəniyyət xadimləri tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan-tatar ədəbi-mədəni əlaqələri uzun müddət hər iki xalqın tarixində özünə layiqli yer tutmuşdur. Azərbaycan səhnə ustaları çoxsaylı qastrol səfərləri zamanı Rusiya imperiyasının tatarlar yaşayan məntəqələrinə gedib o dövrün yazıçılarının əsərlərini dil, din, soy qardaşlarımıza təqdim edirdilər. Əlamətdar hadisədir ki, 1918-ci ilin mart-aprəlinə daşnak-bolşevik quldurlarının Bakıda və Azərbaycanın başqa bölgələrində törətdikləri soyqırımından, vətəndaşların təh-lükəsiz yerlərə qaçıb dağılmasından sonra burada heç bir mədəni tədbirin həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Bu səbəbdən fəaliyyətsiz qalmış aktyorlar A.M.Şərifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə "Bakı aktyorları ittifaqı" adı altında Həştərxana gəlib bir ay ərzində dəfələrlə Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" operettalarını "Leyli və Məcnun" və "Əsli Kərəm" operalarının tamaşalarını göstərmişdir. İyunun 20-də isə Həştərxanda Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" operettası, hətta rus dilində tamaşaya qoyulmuşdu (84,500).

1930-cu illərdən Azərbaycan-tatar ədəbi-mədəni əlaqələrinin yeni dövrü başlayır. Həmin ilin yazında Ümumittifaq sənət olimpiadası çərçivəsində ədəbiyyatşünas B.Məmmədov yazır: "Kazan şəhərində göstərilən C.Cabbarlının "Aydın", "Od gəlini" və "Sevil" əsərlərinin tamaşaları rəğbətlə qarşılanmışdır. C.Cabbarlının tatar teatrları ilə şəxsi tanışlığı və tatar tamaşaları ilə möhkəm ünsiyyət bağlaması da həmin tarixdən başlandı" (79, № 2,46). O zaman C.Cabbarlı Azərbaycan teatrları ilə bərabər, Kazanda keçirilən tədbirlərdə şəxsən iştirak etmişdir. "Aydın", "Od gəlini", "Solğun çiçəklər", "Sevil" pyeslərini tatar tamaşacıları öz doğma dramaturqlarının əsərləri kimi hərərətlə qarşılayırdılar. Onlar əsərlərindəki Saranın, Aydının, Oqtayın nəcib hərəkətlərində, arzu və düşüncələrində, rəftar

və davranışlarında özlərini görüb tanımış və bu xeyirxah insanlara qəlbdən bağlanmışdılar.

C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər" pyesini 1951-ci ildə Urazikov-Sultanov tatar dilinə tərcümə etmiş, Süleyman Vəliyevin tərtib və quruluşunda respublika Dövlət Səyyar teatrında uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşa eyni zamanda Ulyanovsk, Qorki (indiki Nijniy-Novqorod), Orenburq, Həştərxan və Orta Asiya şəhərlərində də göstərilmişdir. Tamaşaçıların yaddaşında unudulmaz izlər buraxan "Solğun çiçəklər" pyesi 1953-cü ildə yenidən tatar dilinə tərcümə edilib yeni quruluşda Q.Kamal adına Tatarıstan DADT-də səhnəyə qoyulmuş və uzun müddət repertuardan düşməmişdir. "Solğun çiçəklər" tamaşasından sonra, teatr yenidən Cabbarlı yaradıcılığına müraciət edib, "Aydın" pyesini seçdi. Əsər tatar dilinə tərcümə olunaraq 1969-cu il martın 29-da Kazan DADT-da azərbaycanlı rejissor A.Kazımovun quruluşunda tamaşaya qoyuldu. Pyesi tatar dilinə Azərbaycan ədəbiyyatına yaxşı bələd olan məşhur tatar dramaturqu Əbdürrəhman Minski çevirmişdi. "Krasnaya Tatarıya", "Tatarıstan gəncləri", "Sosialist Tatarıstanı" qəzetlərinin aprel saylarında əsər və müəllif barəsində geniş materiallar verilmişdir.

1960-cı ilin martında tatar teatr ictimaiyyəti, Kazan şəhərinin tamaşaçıları Azərbaycan incəsənətinin görkəmli nümayəndəsi, xalq artisti, dünya şöhrətli bəstəkar Qara Qarayevin "İldırımli yollarla" baleti ilə tanış oldular. Müasir ruhda və tərəvətlə səslənən, coşqunluq, emosiya doğuran bu sənət əsəri Kazan şəhərində əsil incəsənət hadisəsinə çevrildi.

Bütün bunlar isə Azərbaycan-tatar ədəbi-mədəni əlaqələrinin zəngin tarixə malik olduğunu açılayan danılmaz faktlardır.

SON SÖZ

Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində dilçi-pedaqoq, filosof, yazıçı-dramaturq, tərcüməçi, tənqidçi, publisist, jurnalist, habelə təcrübəli tibb işçisi və dövlət xadimi kimi tanınan N.Nərimanovun həyat və fəaliyyəti olduqca məzmunlu və çoxcəhətli olmuşdur. Onun həyat və fəaliyyətinin diqqətiçəkən amillərindən biri də türk xalqlarının ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında misilsiz xidmətlər göstərməsidir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının başqa türk xalqları ilə ədəbi-mədəni əlaqələrinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu əlaqələr ilkin dövrlərdə dil vahidləri, folklor nümunələrinin yaxınlığı və bir-birinə ayrılmaz tellərlə bağlılığında öz təzahür formasını tapmışdır. Zaman keçdikcə həmin bağlılıqların geniş inkişafı üçün şəraitdən asılı olaraq müxtəlif yollar, işıqlı cığırlar açılmışdır.

Xalqımızın Şərq aləmi, o cümlədən türk dünyası ilə ədəbi-mədəni əlaqələr xəritəsini orta əsrlərdən başlayan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bəzəyir. Əlaqələrin bu çağını poeziyada cəsarətlə Nizami mərhələsi adlandırmaq mümkündür. Həmin mərhələnin ədəbi-mədəni bağlılıqlar baxımından zənginləşməsində dahi sənətkarın poetik əsərləri mühüm rol oynamışdır. Bunlar "Xəmsə"yə yazılan poetik nümunələr, poemaların tərcümələri və sair ilə öz inkişaf yollarını müəyyənləşdirir.

Öz mövzularını, əsasən, Şərq həyatından götürən N.Gəncəvinin yaratdığı "Xəmsə" bu xalqların sənətkarlarının da ana dillərində yeni-yeni əsərlər yaratmalarına güclü təsir göstərmişdir. Bu baxımdan "Leyli və Məcnun" adlı çox sayda poetik nümunələrin meydana çıxması buna canlı sübutdur.

Böyük özbək şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi, Nizami ədəbi məktəbinin ən görkəmli davamçılarından biri

kimi tanınan Ə.Nəvai "Xəmsə"sinə "cavab" olaraq özbək dilində "Xəmsə" yaratmışdır.

Ə.Nəvainin "Xəmsə"si bir sıra türk xalqlarının ədəbiyyatında da yeni hadisə olmaqla bərabər, Nizami ənənələrinin Şərqi ədəbiyyatında davam etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Professor P.Xəlilov yazır: "Nizamidən mütəəssir olub. Cığatay dilində ölməz poemalar yaradan Ə.Nəvai türk-tatar dilli ədəbiyyata çox böyük təsir etmişdir. Ə.Nəvidən də təsirlənən dahi Füzuli ərəb, fars, Azərbaycan dillərində yaratdığı əsərləri ilə doğma ədəbiyyatın həddlərini xeyli genişləndirmişdir" (52,7).

Türk xalqlarının bir sıra sənətkarları da M.Füzulinin poetik irsindən bol-bol bəhrələnmiş, lirik əsərlərini onun üslubuna bənzətməyə çalışmışlar. Bu baxımdan lirikada M.Füzuli mərhələsi də türk xalqlarının ədəbiyyatının inkişafında çox mühüm keyfiyyətdir.

Türkiyə ədəbiyyatında lirikanın geniş inkişaf yolu tapmasında M.Füzuli yaradıcılığının təsiri mühüm bir mərhələ təşkil edir.

Danılmaz faktdır ki, XIX yüzilliyin ikinci yarısında böyük ədib M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən Şərqi öz ölməz komediyaları ilə dramaturgiyanın əsasını qoydu. Bu dramaturgiyanın sonrakı inkişafı göstərdi ki, M.F.Axundzadə, nəinki, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dramaturqdur, o, böyük ənənələrə malik olan teatr məktəbinin banisidir. XIX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan teatri də, məhz bu ənənələr üzərində təşəkkül tapdı. M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinə daxil olan N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə və başqa sənətkarlar yeni-yeni səhnə əsərləri ilə bu ənənələri davam etdirdilər. Bunların sırasında "Nadanlıq", "Dilin bəlası, yaxud "Şamdan bəy" və "Nadir şah" kimi pyesləri ilə N.Nərimanov da öz layiqli yerini tutur. O, M.F.Axundzadə ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, "Nadir şah" əsəri ilə daha irəli gedərək Azərbaycan ədə-

biyyatında tarixi faciə janrının yaranmasına ilk inamlı cığır açdı.

XX yüzilliyin əvvəllərində M.F.Axundzadə ənənələrini S.S.Axundov, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, C.Cabbarlı kimi sənətkarlar yeni ucalıqlara qaldırdılar. Başqa sözlə, Azərbaycan dramaturgiyası həmin müəlliflərin səhnə əsərləri ilə daha da zənginləşdi.

Bu isə Azərbaycanla türk xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrinin yeni mərhələdə inkişafına böyük təkan verdi. Həmin çağlarda Azərbaycandan fərqli olaraq Volqa, Ural çayları boyu, Krım və Orta Asiyada yaşayan türk xalqları arasında milli dramaturgiya və teatr sənəti yetərincə inkişaf həddini tapmamışdı. Fərəhləndirici haldır ki, bu xalqlar milli teatrlarının ilkin təşəkkülündə, məhz Azərbaycan dramaturqlarına müraciət etmişlər. Araşdırmalar göstərir ki, onların qabaqcıl ziyalıları M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan", Ə.B.Haqqverdiyevin "Millət dostları", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", H.Cavidin "Şeyx Sənan" kimi əsərlərini öz ana dillərinə çevirərək Daşkənd, Aşqabad, Kazan, Həştərxan, Səmərqənd, Buxara və başqa şəhərlərdə tamaşaya qoymuşlar. Bunların sırasında N.Nərimanovun "Nadanlıq", "Dilin bəlası yaxud Şamdan bəy" və "Nadir şah" əsərləri də vardır. Elə həmin çağlardan da böyük ədibin türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatının inkişafındakı rolu açıq nəzərə çarpır. Bunu həmin xalqların ayrı-ayrı tədqiqatçılarının qeydlərindən də aydın görmək olar. Bu baxımdan Azərbaycan teatr truppalarının qastrol səfərləri böyük maraq doğurur.

Görkəmli özbək ədəbiyyatşünası, akademik Vahid Zahidov "Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri" adlı məqaləsində keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatr trupplarının Türkünə qastrol səfərləri barədə yazır: "XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində... Türkünə mütərəqqi Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri xeyli güclənmişdi...

H.H.Niyazi, M.Sufizadə, Əczi, A.Əlvani və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatının müsbət təsirini öz yaradıcılıqlarında daim hiss etmişlər" (176,23).

Göstərmək vacibdir ki, Azərbaycan teatr sənətinin Türküstanda yayılması tarixi 1901-ci ildən başlanır. Bu illərdə Aşqabadda dövlət qulluğunda olan Əsgər bəy Rzayev, Əkbər bəy Tahirov və başqaları kimi azərbaycanlı ziyalılar M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", "Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" və sair əsərləri tamaşaya qoymağa müvəffəq olmuşlar. Onlar Orta Asiya şəhərlərini gəzərək uzun müddət bu tamaşaları göstərmişlər. Özbək ədəbiyyatşünası S. Əliyev "Ədəbi əlaqələr və özbək dramaturgiyası" adlı monoqrafiyasında teatr həvəskarlarının 1907-ci ildə N.B.Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyasını Məvrədə uğurla tamaşaya qoyduqlarını göstərir (131,34).

Araşdırmalar teatr əlaqələrinin yaranmasında azərbaycanlı truppaların da böyük rolunu təsdiqləyir. Belə ki, 1911-ci ilin noyabrında H.Ərəblinskinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan teatr truppası Orta Asiyaya ilk qastrol səfərinə gəlməsi və N.Nərimanovun "Nadir şah", Ə.B.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" tarixi əsərlərini tamaşaya qoyması o dövrün çox mühüm mədəni hadisələrindən sayılırdı.

Özbək sənətşünası M.Rəhmanov 1911-ci ildə görkəmli Azərbaycan aktyoru, rejissoru S.Ruhullanın rəhbərliyi ilə teatr truppasının Daşkəndə gəlişi barədə yazır: "1911-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Azərbaycan aktyorları... Orta Asiyaya qastrol səfərlərində oldular... Onlar Azərbaycan dramaturqu N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsini tamaşaya qoydular" (171,255).

Doğrudan da, 1912-1915-ci illərdə S. Ruhullanın rəhbərlik etdiyi teatr truppası öz repertuarını daim yeniləşdirərək Orta Asiyada teatr mədəniyyətinin təbliği və milli teatrın yaradılmasında güclü rol oynamışdı. Truppa-

nın göstərdiyi tamaşalar içərisində digər azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri ilə bərabər N.Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsi də özünə daimi yer tuturdu.

1916-cı ilin noyabr-dekabr aylarında bu truppa yənidən Özbəkistana qastrol səfərinə gəldi. Truppa xalqın musiqili tamaşalara artan marağını nəzərə alıb, yerli həvəskarların iştirakı ilə Ə.Qəmərlińskinin "Məkri-zənən", Ü.Hacıbəyovun

"O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" musiqili komediyalarını, "Əsli və Kərəm" "Leyli və Məcnun" operalarının tamaşalarını göstərdi. Opera tamaşalarının göstərilməsi bölgənin mədəni həyatında mühüm əhəmiyyəti olan hadisə idi. "Vəqt" qəzetində bunu "noyabrın 12-də bakılı aktyorların iştirakı ilə "Daşkənddə müsəlmanca birinci opera tamaşası idi" deyə qeyd edirdi. (182, № 20, 1910).

Özbəkistanın gənc teatr həvəskarları müntəzəm surətdə N.Nərimanovun səhnə əsərlərinə müraciət edirdilər. Bunu göstərmək yerinə düşər ki, 1916-cı ilin yazında Nəmanqan və Xocənd səhnəsevərləri dramaturqun "Nadanlıq" komediyasını tamaşaya qoymuşdular. Bir neçə dəfə təkrar olunan əsərin tamaşaçıları arasında qadınlar da var idi. 1921-ci ilin isə noyabrında Daşkəndin "Taqribot" ("Təşviqatçı") truppası ədibin "Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy" komediyasının tamaşasını göstərmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, N.Nərimanovun ömrünün Həştərxanda keçən illəri türk xalqlarının əbədi-mədəni inkişafındakı rolunun mühüm mərhələsini təşkil edir. Onun qafqazlı (azərbaycanlı - Ə.Q.) gənclərdən ibarət teatr dərnəyi təşkil edərək Azərbaycan dilində əsərləri səhnəyə qoyması bu mərhələnin danılmaz faktlarındanır. Ədibin Z.Sultanovun rəhbərlik etdiyi tatar həvəskar truppasının qafqazlı gənclər hesabına gücləndirib "Qafqaz-tatar teatr dərnəyi"nə çevirməsi də diqqətdən yayınmır. Çünki bu dərnək bir sıra əsərləri uğurla tamaşaya qoymuşdur.

Arxiv sənədləri də bunu sübuta yetirir. Belə ki, Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan arxiv materiallarından məlum olur ki, "N.Nərimanovun rəhbərliyi və gərgin əməyi sayəsində Həştərxanda birinci müsəlman dərənəyi təşkil edilmiş... Birinci dəfə tatar dilində tamaşa göstərilmişdi" (8, 29 (18, 1725) № 23; inv.1-5 (141) 1725).

N.Nərimanovun bu fəaliyyəti bir çox səhnə xadiminin yetişməsinə böyük təsir göstədi. Onun rəhbərliyi altında sənət dərni keçən gənc aktyorlar çox keçmədən görkəmli sənətkarlar səviyyəsinə yüksəldilər. Həştərxanda təşkil olunan teatr tamaşaları şəhərin mühüm mədəni hadisələrinə çevrilərək sakinlərin, xüsusən gənclərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməyə başlamışdı.

N.Nərimanovun Həştərxana gəldiyi günün ertəsi "Dər-ül-Ədəb" məktəbinə gedib müəllimlərlə görüşməsi və məktəbin həkimliyini pulsuz öz üzərinə götürməsi də onun bu sahədə dolğun fəaliyyətinə canlı sübutdur. Ədibin "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin redaktoru Mustafa Lütfi ilə tanış olması və həmin qəzetlə əməkdaşlıq etməsi də Həştərxanda keçən günlərin canlı salnaməsinə daxil olur.

Rusiyanın başqa əyalət şəhərlərində olduğu kimi Volqa çayının mənsəbində yerləşən Həştərxan şəhəri və onun ətraf məntəqələrində lazımi sanitariya tədbirləri görülmədiyindən vəba, tif, vərəm və s. yoluxucu xəstəliklərin epidemiyası zamanı şəhərin müsəlman əhalisinin dininə, həyat tərzinə və adət-ənənəsinə bələd olan həkimlər yox idi. Elə buna görə də, N.Nərimanovun Həştərxana gəldiyi ilk günlərdən bir sıra təxirəsalınmaz sanitariya tədbirlərini həyata keçirməsi tibbi mövzuda mühazirələr oxuması fəaliyyətinin daha canlı keçməsinə təmin etmişdir.

Bu səbəbəndir ki, onun "Xolera-vəba", "Əyyaşlıq", "Çixotka-vərəm", "Aləmi-nisvan", "Tibb və İslam" və sair elmi-publisistik mövzularda mühazirələr oxuması Həştərxan sakinlərinin ona dərni ehtiramına səbəb olmuşdu. Xalq arasında geniş hörmət və ehtiram qazanması 1913-

cü ilin yanvarından etibarən çar hakim dairələrinin güclü müqavimətinə baxmayaraq dörd il müddətinə Şəhər Dumasına qlasnı seçilməsi ilə nəticələndi. Dumanın işində bir müəllim, yazıçı, həkim kimi fəal iştirak edən N.Nərimanov nəinki tatarların, azərbaycanlıların, rusların, eləcə də Həştərxanda yaşayan türkmən, qırğız, özbək, qazax, kalmık və başqa xalqlar arasında geniş şöhrət qazana bilmişdir.

O, Həştərxan Quberniya maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyərkən burada yaşayan Şərq xalqlarının maariflənməsinə və mədəni inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşırdı: mədəniyyət ocaqları və yeni tipli məktəblər açdırmış, yerli əhali arasında müəllim kadrların hazırlamaq üçün qısamüddətli pedaqoji kursların təşkilinə rəhbərlik etmişdir.

Tatar və Azərbaycan xalqları arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında N.Nərimanovun xidmətləri misilsizdir.

Onun 1903-ci ildə Bağçasarayda tatar tamaşaçıları ilə tanışlığı bu sahədə atacağı addımların başlanğıcı olmuşdur. Bundan sonra tatar teatri ilə əlaqələri daha geniş şəkil almışdır. Dramaturqun şah əsəri olan "Nadir şah" tarixi faciəsi Azərbaycan dilində türk xalqlarının məskunlaşdığı Həştərxan, Kazan: Ufa, Orenburq, Bağçasaray, Aşqabad, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara kimi 34 şəhərdə tamaşaya qoyulmuşdur.

"Nadir şah"ın Həştərxanda daha bir tamaşasının 1913-cü il fevralın 15-də müəllifin öz nəzarəti altında həzirlənməsi də mühüm tarixi faktlardandır. Həmin tamaşada rolları Şah Hüseyn - Ə.Səbur, Əhməd xan - Qurbanov, Gürcübəy - Savginski, Nadir şah - Z.Sultanov, Mirzə Mehdiqan - M.A.Əliyev və başqaları yüksək səviyyədə ifa etmişdilər.

"Nadir şah" tarixi faciəsi isə 1915-ci ildə yazıçı Fatix Səyfi Kazanlı tərəfindən tatar dilinə tərcümə olunmuşdur.

N.Nərimanovun "Nadanlıq", "Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy", "Nadir şah", Volqa, Ural çayları boyu və Orta Asiya şəhərlərinin səhnələrində uzun müddət özünə möh-

kəm yer tutmuşdur. Bu da dramaturqun əsərlərinin həmin xalqların tamaşaçılarının çox böyük rəğbətlə qarşılandığına əyani sübutdur.

Beləliklə, Şərqi türk xalqlarının ədəbi-mədəni inkişafında N.Nərimanovun rolu haqqında aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Azərbaycan səhnə xadimləri Orta Asiya və Volqaboyunda türk dilində dram teatrlarının yaranmasında böyük xidmətlər göstərdikləri kimi, Orta Asiyada ilk musiqili komediya və opera tamaşalarının təşkilatçıları da, məhz onlar olmuşlar. N.Nərimanovun pyesləri də onların repertuarında mühüm yer tutmuşdur.

2. Türk xalqlarının gənc aktyorları teatr sənəti sahəsində zəngin təcrübəyə malik azərbaycanlı həmkarlarından çox şey öyrənmişlər. Azərbaycanlı sənətçilərin nəzərəti altında göstərilən tamaşalarda ifa etdikləri rollar onlar üçün sonralar əsil yaradıcılıq məktəbi olmuş, onların əksəriyyəti görkəmli sənətkar səviyyəsinə yüksəlmişlər.

3. N.Nərimanovun təşkil etdiyi həvəskar tələbə teatr truppası Krimdə Azərbaycan dilində göstərdiyi tamaşalar orada yaşayan müxtəlif xalqların, xüsusən Krim tatarlarının mədəni həyatında müəyyən izlər buraxmışdır. Bu yerli həvəskarlar arasında teatra marağın güclənməsinə səbəb olmuşdur.

4. Tədqiqat göstərir ki, Həştərxan tatar teatrının əsasını N.Nərimanov qoymuşdur. Bu teatr tamaşaları şəhərin mühüm mədəni hadisələrinə çevrilərək sakinlərin, xüsusən gənclərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmişdir.

5. N.Nərimanov Həştərxanda türk xalqlarının maariflənməsi və mədəni inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşmış, mədəniyyət ocaqları, yeni tipli məktəblər açdırmış, xalq maarifinin yenidən qurulması və inkişafı üçün bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirmişdir.

6. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dramaturqlarının xüsusən N.Nərimanovun səhnə əsərləri tatar və di-

gər türk xalqlarının teatr sənətinin inkişafında və mütərəqqi ideyaların yayılmasında olduqca mühüm rol oynamışdır.

7.N.Nərimanov Volqaboyu, Orta Asiya respublikalarında, onlarca aktyorun və rejissorun, ümumiyyətlə, çoxsaylı teatr və teatr kollektivlərinin yaranmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

8. Azərbaycanın Türkiyə ilə ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi bağlıqlarının yeni mərhələsində N.Nərimanovun rolu inkaredilməzdir.

ƏLAVƏLƏR

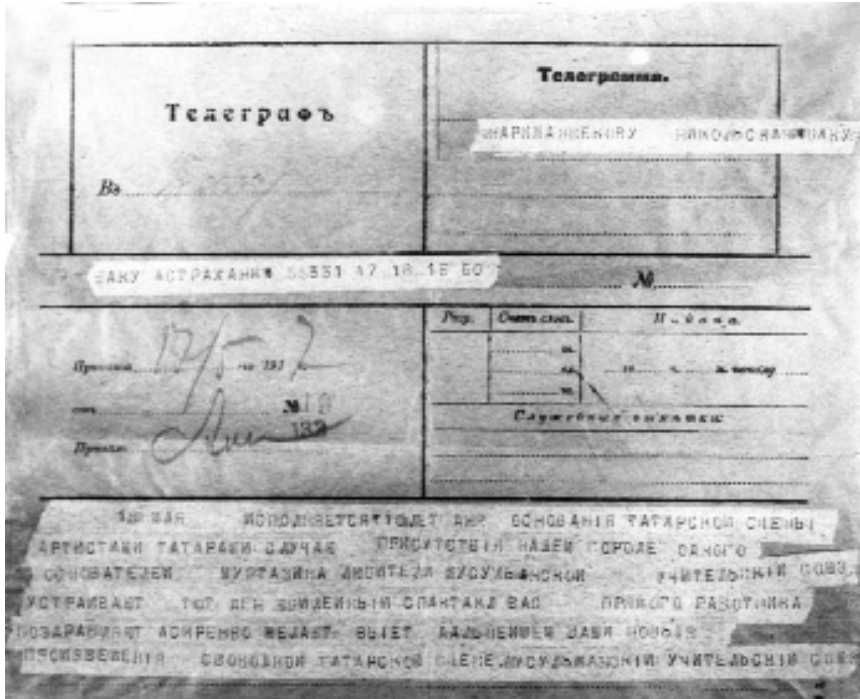

Təslim siyahısı № 1036.
Siyahı №147

Həstərxan qubernatoru
Dəftərxanası
Aşkar nəzarətdə olan
Nəriman Bəy Nəcəf oğlu Nərimanovun işi

Başlanır: 8 oktyabr 1909-cu il
Qurtarır: 12 dekabr 1909-cu il

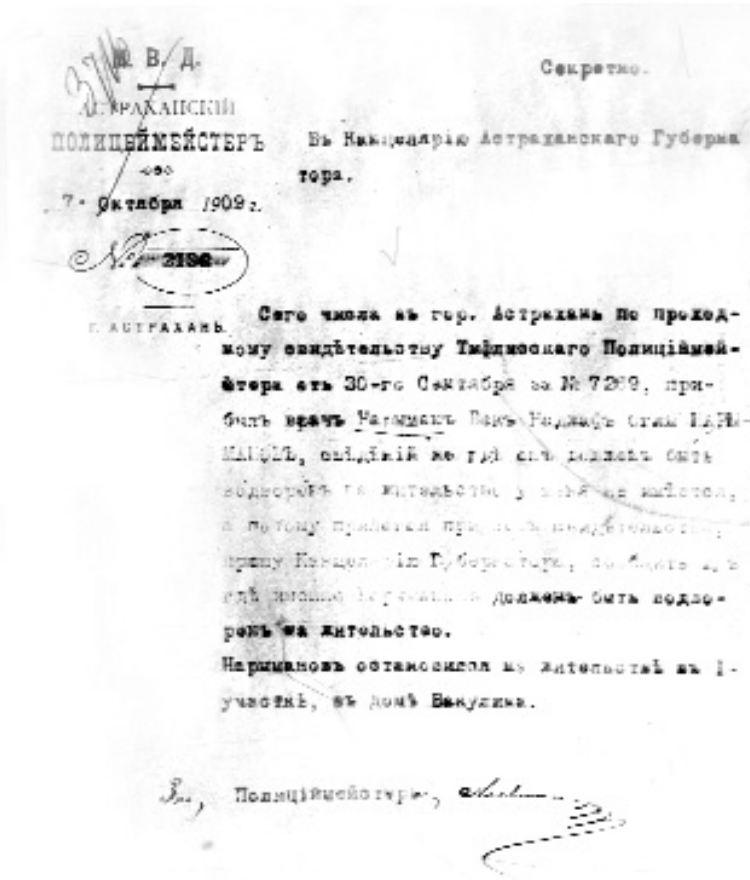
14 səhifə
HVDA. F.1/8, s.2, iş 747.

Teleqramma
 Nərimanova Nikolayevsk Bakı
 Bakı Həştərxan 55331, 47, 16, 15, 50

19 may Tatar teatrının yaranmasının 10 işi tamam olur. Tatar aktyorları, o cümlədən tatar teatrının əsasını qoyanlardan biri Murtazinin iştirakı ilə yubiley tamaşası təşkil edir. Bu münasibətlə, bu sahədə əmək sərf etmiş bir şəxsiyyət kimi Sizi qızğın təbrik edirik, sizə azad tatar səhnəsi üçün yeni əsərlər yaratmaq yolunda müvəffəqiyyətlər arzu edirik.

Müsləman müəllimlər ittifaqı

DİN
Həştərxan polisləisinin idarəsi
7 oktyabr 1909-cu il
№ 2132
Həştərxan şəhəri

Məxfi
Həştərxan Qubernatorunun
dəftərxanasına

Bu gün Tiflis polis idarəsi tərəfindən verilmiş 30 sentyabr 7269 sayılı yol vəsiqəsi ilə doktor Nəriman bəy Nəcəf oğlu Nərimanov Həştərxan şəhərinə gəlib. Mənə təqdim olunan vəsiqədə onun harada yerləşdirilməsi barədə məlumat verilmir.

Qubernatorun dəftərxanasından Nərimanovun harada yerləşdirilməsi barədə məlumat verməyinizi xahiş edirəm.

Nərimanov 1 sahədə, Bakulinin evində yaşayır.

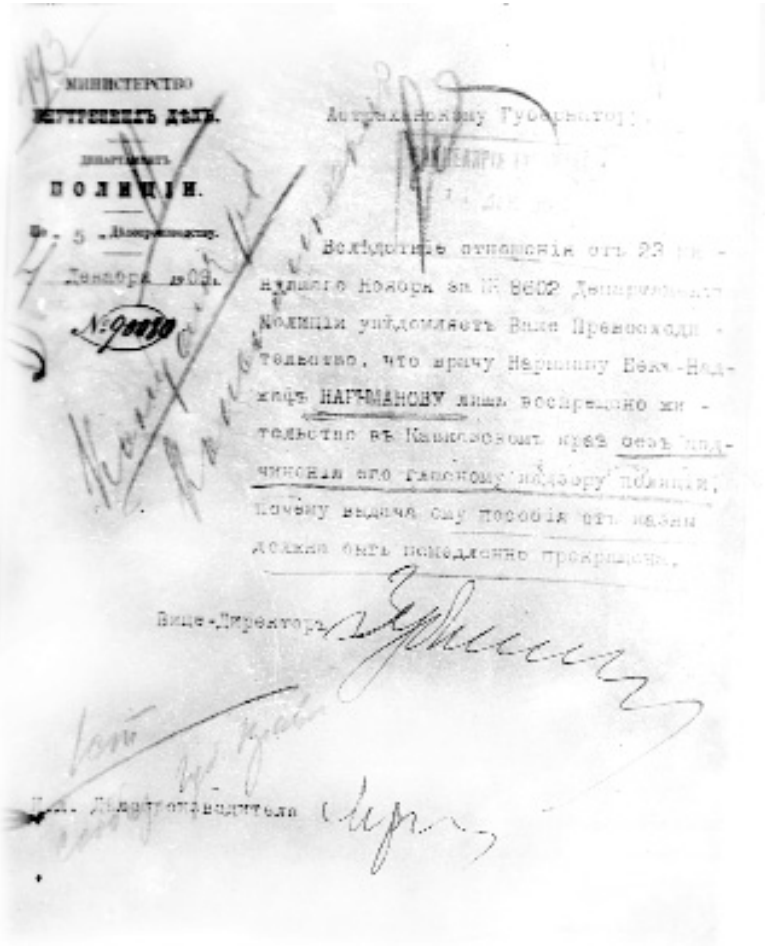
Polis

imza

HVDA. F.1/8, s.2, iş 747, v.1.

Q. Tukay (II sıra soldan 3-cü) N. Nərimanovun Həştərxanda təşkil etdiyi teatr truppasının aktyorları arasında (1911-ci il)

Daxili işlər Nazirliyi
Polis idarəsi 5-ci kərguzarlıq
4 dekabr 1909-cu il
№ 90080

Həstərxan Qubernatoru

Bu ilin 23 noyabr tarixli məktubunuza əsasən Zati-Alinizə məlum edirik ki, doktor Nəriman bəy Nəcəf oğlu Nərimanov yalnız Qafqaz regionunda polis nəzarəti olmadan yaşamaq qadağan olduğu üçün ona verilən müavinət dərhal dayandırılmalıdır.

Direktor müavini
Kərgüzar

/imza/
/imza/

HVDA. 1/8, s.2d, q 747, v.14.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abasov H.A. Xatirələrim. Bakı: Azər nəşr, 1968.
2. Abdullayev V.A. Sabir və Əczi. "Kommunist" qəz., (azərb. dilində) 29 may 1962.
3. Azərbaycan DTA. (ARDA). f., 776, s. 25, q., 805, v., 11, 26.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxivi, S. Ruhullanın arxivi, f.519, s.1, sax. vah.56, s.8.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, c.2, 1960.
6. "Azərbaycan" jur., 1961, № 4.
7. "Azərbaycan" qəz., 10 avqust 2000.
8. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu unv. № f.r-6
9. Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivi № 4193 (9) s. 153.
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası.VII c., Bakı: ASE., Baş redaksiyası, 1983.
11. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1963, №1.
12. Azərbaycan türk teatrosunun müxtəsər tarixçəsi (1873-1923) Bakı: Azər nəşr, 1923.
13. Axind Əbu Turab, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə, Q.F.Nemanzadə. Bizə Hansı elmlər lazımdır?, Tiflis: "Qeyrət", 1907.
14. Axundov N.Azərbaycan satira jurnalları. (1906-1920-ci illər) Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968.
15. Axindov M.F. Əsərləri üç cilddə. c. 2, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.
16. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgöncəşr. 1958.
- 16a. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı: "Elm", 1980.
17. Arzumanlı V., HəbibəoğluV., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Bakı: "Öyrətim", 1995.
18. Aslanov A. N.Nərimanovun ədəbi görüşlərinə dair, "Ədəbiyyat və incəsənət qəz.", 28 fevral 1959.
19. "Açıq söz" qəz., 11 iyul 1916.
- 19a. Aydın Abi Aydın (Abiyev) Bəzi satirik nəzirə və təhzillər. Bakı: "Ozan", 1999.

- 19b. Aydın Abi Aydın Füzuli və Türkiyə poeziyası. Bakı: "Ozan" 2002.
20. Bayramov F.N.N.Nərimanov. (1870-1970) biblioqrafik göstərici, Bakı: Azərənşr, 1972.
21. "Bürhani-tərəqqi" qəz., 2 iyul 1908.
22. Cəfərov C. Azərbaycan teatrı. Bakı: Azərənşr, 1974.
23. Cəfərov C. Teatr tariximizin güzgüsüdür. Q.Məmmədlinin, Azərbaycan teatırının səlnaməsi kitabına ön söz. Bakı: Azərənşr, 1975.
24. "Ədəbiyyat qəzeti", 20 aprel 1941.
25. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 20 iyun 1970.
26. Əfəndiyev E. Nəriman Nərimanov. Bakı: Azərənşr, 1997.
27. Əfəndiyev Ə. Q.Tukayın Sabirdən etdiyi bir tərcümə haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz, 24 mart 1963.
28. Əhmədov H. Nəriman Nərimanov. III nəşr, Bakı: ABU, 2004.
29. Əhmədov H. N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri. "Maarif", Bakı: Azərənşr, 1979.
30. Əhmədov T.Ə. Nəriman Nərimanov. Bakı: "Yazıçı", 1982.
31. Əhmədov T.Ə. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı: "Elm", 1971.
32. Əhmədov T.Ə.Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı: "Nurlar", 2005.
33. Əhmədov T.Ə. Ədəbi fikir tarixindən. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, NPB, 2001.
34. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov. İdeal və gerçəklik. Bakı: "Elm və həyat" nəşriyatı, 1998.
35. Əhmədova F. Kremlin diktəsi və Nəriman Nərimanovun bəyanatı. Bakı: "Elm" qəz., 22 aprel 1999.
36. Ələkbərli N.Azərbaycanın böyük dostu. "Dünyaya qarşı", qəz., dekabr 1990.
37. Əzizbəyova P. Ailə şərəfi. (N.Nərimanovun həyat və yaradıcılığı haqqında), Bakı: "Gənclik", 1970.
38. Əliyev Ə.R. "Molla Nəsrəddin" və "Toxmaq" jurnalı, "Azərbaycan" jurnalı, 1966.
39. Əliyev H.Ə. BDU-nun 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqində N."Azərbaycan" qəz., 29 noyabr 1994.
40. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət arxivi. Qafqaz senzura komitəsinin fondu, 480, s. 2, q. 1203, v. 110-111.
41. "Günəş" qəz, 14 yanvar 1911.
42. Hacıyeva A. Nəriman Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998.
43. Hacıyeva A. N.Nərimanovun nəzəri-fəlsəfi irsində dinə münasibət. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1993.

44. Haqverdiyev Ə. "Nadir şah" haqqında. Seçilmiş əsərləri. c. 2. Bakı: Azər nəşr, 1957.
45. "Hümmət" qəz., 12 avqust 1917.
46. Hüseynov F. "Molla Nəsrəddin və molla nəsrəddinçilər". Bakı: "Yazıçı", 1986.
47. Həsənov H. Nəriman Nərimanovun tarixi missiyası. Bakı: "Pedaqoqika", 2005.
- 47 a. Həsənov H. Nəriman Nərimanov-millî təmayüllü kommunist. Bakı, "Pedaqoqika", 2004.
48. Həştərxan Vilayət Dövlət Arxivi (HVDA) q.1/8, S. 2, iş 747, v.5.
49. Xəlil R. "Məqsud Şeyxzadənin poeziyası və Azərbaycan özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri" D.D.A. Bakı: Azər nəşr, 1985.
50. Xəlil R.U. Məqsud Şeyxzadə. Bakı: "Bilik", 1978.
51. Xəlil R.U. Turan çələngi. Bakı: "Elm", 1992.
52. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı I h. Bakı: "Maarif", 1966.
53. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı II h. Bakı: "Maarif", 1977.
54. Xəndan C. Nəriman Nərimanovun ədəbi fəaliyyəti. "Azərbaycan" jur., 1956, №5.
55. İbrahimov M. Böyük inqilabçı yazıçı. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən kitabına ön söz. Bakı: Azər nəşr, 1956.
56. İbrahimov M. Böyük inqilabçı, "Kommunist" qəz, 8 aprel 1956.
57. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısız sən. Bakı: "Yazıçı", 1985.
58. İbrahimova M. Fədakar türk qadını- Şəfiqə xanım Qasprinski, "Respublika", qəz., 23 yanvar 2000.
59. İbrahimova M. Unudulmaz sənətkar. Q.Tukayın anadan olmasının 100 illiyi. "Kommunist" qəz, 26 aprel 1986.
60. "İqbal" qəz., 2 may 1912.
61. "İntibah" qəz., 19 mart 1913.
62. İsmayil M., İbrahimov M. El atası. Bakı: Azər nəşr, 1994.
63. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 1c. I h., Bakı: Azər nəşr, 1925.
64. Köçərli Firidun bəy. İsmail bəy Qaspirinski. "İqbal" qəz., 28 sentyabr 1914.
65. Köçərli F. Nəriman Nərimanovun həyatı, fəaliyyəti və dünyagörüşü. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı: 1965.
66. Köçərli F. Nəriman Nərimanov yeni təfəkkür işığında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, № 1.
67. Köçərli F. Görkəmli humanist və beynəlmiləlçi. "Azərbaycan kommunisti" jur., 1990, №4.
68. Kərimli S. N.Nərimanov və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəni həyatı. "Zəka" jur., 1997, № 3-4.

69. Kərimov İ. Nəriman Nərimanov və teatr. Bakı: "Elm", 1983.
70. Kərimov İ. Ə. Haqverdiyev və teatr. Bakı: "Elm", 1975.
71. Kırımər S.C. Qaspirali İsmayil bəy. Dildə, fikirdə, işdə birlik. (tərtibçilər M. Ənsərli, N. Bayramoğlu), Bakı: "Qartal", 2002.
72. Qarabağlı Ə., Məmmədov M. N. Nərimanovun pəda-qoçi fəaliyyətinə dair. "Azərbaycan məktəbi" jur., 1957, №5.
- 72a. Qasımlı S., Osmanlı B. 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair material-lar. Bakı: Nurlan, 2004.
73. Qəhrəmanov B. Doktor Nərimanov. Bakı: Azərnəşr, 1990.
74. Qubaydulın X. Azərbaycan klassik dramaturgiyası tatar səhnəsində. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, ictimai elm-lər seriyası. 1963, № 1.
75. Qubaydullın X. Əməkdaşlığın başlanğıcı "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 5 avqust 1978, № 32.
76. Quliyev V. Nəriman Nərimanov: 20-ci illərdən baxış. "Xalq qəzeti", 4 dekabr 1996.
77. Qurbanov Ş. Atatürk və Nərimanov. Bakı: AR Milli Məclisin nəşriyyatı, 2003.
78. Qurbanov Ş. O, zəmanəsinin övladı idi. "Kommunist" qəz., 6 iyul 1991.
79. Məmmədov B. C. Cabbarlı və tatar teatri. "Qobustan" toplusu., 1974, №3.
80. Məmmədov X. İsmayil bəy Qasprinski. "Ədəbiyyat" qəz., 29 mart 1996.
81. Məmmədov M. N. Nərimanovun publisist üslubu. Bakı: "Yazıçı", 1986.
82. Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1957.
83. Məmmədli Q. Nəriman Nərimanov Həştərxanda. "Elm və həyat", jur., 1965, №11.
84. Məmmədli Q. Azərbaycan Teatrının Səlnaməsi (1850-1920), Bakı: Azərnəşr, 1975.
85. Məmmədli Q. Azərbaycan teatri Orta Asiyada. Azərbaycan incəsənəti məcmuəsi, III c, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1950.
86. Məmmədli Q. Hüseyn Ərəblinski. Bakı: Azərnəşr, 1967.
87. Məmmədli Q. "Nadir şah"ın taleyi, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 19 sentyabr 1970.
88. Məmmədli Q. Nəriman Nərimanov (həyat və yaradıcılığı səlnaməsi), Bakı: "Yazıçı", 1987.
89. Mir Cəlal. Görkəmli realist ədib. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 15 aprel 1956.
90. Mir Cəlal. N. Nərimanov (bibliografik məlumat). "Kommunist", qəz., 11 aprel 1956.
91. Mir cəlal. N. Nərimanovun yaradıcılığı haqqında. "İnqilab və mədəniyyət" jur., 1935, №3.

92. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: "Yazıçı", 1980.
93. Mirəhmədov Ə. İki mütəfəkkirin dostluğu. "Bakı" qəz., 15 iyul 1966.
94. Mirəhmədov Ə. "Sabir" Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1958.
95. Mirəhmədov Ə. Tukayın Sabirdən bir tərcüməsi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri 1954 № 5.
96. Mirəhmədov Ə. Yazıçılar, talelər, əsərlər. Bakı: Azərnəşr, 1978.
97. "Molla Nəsrəddin" jur., 1911, №12.
98. Mümtaz S. Türkmən şairləri. "Maarif və mədəniyyət" məc., Bakı, 1923, № 8-9.
99. Nəbiyev A. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. Bakı: "Yazıçı", 1978.
100. Nəcəfov G. Bizim üçün Vətən var, partiya var... "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz, 10 dekabr 1977.
101. Nərimanov N. Bağçasarayda imtahan meydanı. "Azərbaycan" qəz., 22 oktyabr 1991.
102. Nərimanov N. Edilboyu tatarı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1985.
103. Nərimanov N. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1971.
104. Nərimanov N. H.Z.Tağıyevə məktubu. H.Z.Tağıyevin 50 illiyi. Məişətə və cəməətə xidmətləri kitabında. Bakı: "Önər", 1994.
105. Nərimanov N. Kitab Hümmətül rical təqləul-cibəl. (kişilər hümməti) c 2. Bakı, 1905.
106. Nərimanov N. Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər. Bakı: "Nurlan", 2002.
107. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. PB, Bakı: 2001.
108. Ordubadi M. S. Nərimançılıq. "Azərbaycan" qəz., 27 aprel 1990.
109. Paşayev N. Nəriman Nərimanov və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Azərnəşr, 1980.
110. Rusiya MDOİA, f.102, S. 12, b. 74, v. 5.
111. Rusiya MDTA f. 776, s. 25, q. 29/1163, v. 27.
112. Saləddin Ə. Gözdiklərim, gördüklərim... Bakı: Azərnəşr, 1988.
113. Sarabski H. Köhnə Bakı kitabında bir aktyorun xatirələri. Bakı: "Yazıçı", 1982.
114. Siyasi Partiyalar və İctimai hərəkatlar Dövlət arxivi, 609, s1 9, v15.
115. Səttərov M. Nəriman Nərimanov və din. Bakı: "İrşad", 1995.
116. SSRİ MDOİD, F-dp 102, s. 12, iş 32, v5.
117. Şaiq Abdulla. Xatirələr. Bakı: "Gənclik", 1961.
118. Şeyxzadə M. Nəriman haqqında xalq masalı. Maarif və mədəniyyət jur., 1927, № 4-5.
119. Şəlvədərəli S. Millətin məfkurə atası. "Azərbaycan müəllimi" qəz, 21 iyul 1991.
120. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən (xatirələr) Bakı: "Yazıçı", 1986.

121. Şərif Ə.N.Nərimanov haqqında xatirələr, "Azərbaycan" jur., 1970, № 5.
122. Talibzadə K. Zəngin həyat səhnələri. "Ədəbiyyat və incəsənət", 14 may 1966.
123. "Təzə həyat" jur., 25 may 1908, № 117.
124. Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük. Bakı: "Yazıçı", 1978.
125. "Yeni həqiqət" qəz., 3 fevral 1911.
126. "Yeni İqbal" qəz., 26 fevral 1916.

RUS DİLİNDƏ

127. Агасиев В.А. Одесские страницы Н.Нариманова. Баку: Азернешр, 1981.
128. Алиев А.Р. Туркмено-Азербайджанские литературные связи. Автореферат диссерт. на соиск. уч. степ. докт. филол. наук. Баку: 1969.
129. Алиев Г.Ю. Байрам хан туркменский поэт. Ашхабад: "Туркменистан", 1969.
130. Алиев С. Азербайджанский театр и драматургия в Узбекистане. (1917-1929 годы) в книге "Страницы Азербайджанско-узбекских литературных заимосвязей" Баку: "Элм", 1981.
131. Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. Ташкент: Фан, 1975.
132. Алиева А.А. Г.Араблинский. Баку: "Элм", 1981.
133. "Астраханский край" газ., 17 декабр 1910.
134. Астраханский Областной Государственный Архив. Устав Общества Астраханских мусульман, Инв. 18 815, с 1.
135. Арзуманов В.М. Азербайджанско-прибалтийские литературные связи. Баку: "Элм", 1988.
136. Ахмедов Т.А. Нариман Нариманов. Баку: "Язычы" 1988.
137. Ахмедов Т.А. Нариман Нариманов и татарский театр. "Литературный Азербайджан", 1965, №1.
138. Ахметшина Ф. Из истории культурных связей узбекского и азербайджанского народов. "Литературный Азербайджан", Баку: 1966, №6.
139. "Бакинский рабочий ". 7 май 1917.
140. "Баку ". 5 май 1910.
141. Валиев И. Нариман Нариманов в Астрахани. "Литературный Азербайджан", 1967, №12.
142. "Вышка", 20 май 1989.
143. Гайнулин М.Х. Татарская литература и публицистика начала XX в. Казань: Татар. кн.изд-во, 1983.

144. Гайнулин М.Х. Взаимосвязь и взаимовлияние братских литератур. в книге: Актуальные проблемы советского литературоведения. Баку: "Элм", 1974.
145. Ганиева Р.К. Сатирическое творчество Г.Тукая. Казань: Изд-во Казан. Унив-тета, 1964.
146. Гулиев Дж. Нариман Нариманов выдающийся общественный партийный деятель. Бакинский рабочий, 14 апрел 1956.
147. Дубинский-Мухадзе И. Нариманов. Москва, Молодая гвардия, 1977.
148. Емиров А. Ганкевич. На службе правде и просвешению. Симферопол, Доля, 2000.
149. Захидов В. Мы всегда друзья... в книге Страницы Азербайджанского-узбекский литературных взаимосвязей, Баку: "Элм", 1985.
150. "Звезда Востока" жур., 1959, №11.
151. Ибрагимова М. Драма Н.Нариманова "Надир шах" на русской сцене. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия литературы, языка и искусство, 1977, №4.
152. "Известия Астраханского Губкома РК (б)П". 25 апрел 1925.
153. Илясова И.И. Театр им.Г.Камала. Очерки истории... Ис-следование. Татар.кн.изд-во, Казань: 1986.
154. Илясова И.И. Межнациональные связи татарского театра. Казань: Татар., кн., изд-во 1985.
155. Казиев М. А. Нариман Нариманов. (жизнь и деятельность) Баку: Азербайджанское Государственное издательство 1970.
156. Карими Г. Туркменский театр. Москва: Искусство, 1964.
157. "Каспий" 27 июнь 1913.
158. Керимов И. С. Становление и развитие Азербайджанского театра (конец XIX- начала XX века) Баку: "Элм", 1991.
159. Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар. Тифлис: 1903.
160. Кулиев В.М. Г.Тукай и азербайджанская литератур-но-общественная мысль начале XX века. Баку: Советская тюркология, 1988, №2.
161. Мамедов Б. Страницы подлинной дружбы. "Литера-турный Азербайджан", 1973, №3.
162. Мир Джалал. Выдающийся писатель-реалист Н.Нариманов. "Литературный Азербайджан", 1956, № 6.
163. Муртазин Б., Ченакай Т. Из истории татарского театра. Москва: 1926.
164. Нариманов Н.Автобиография Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Грант - М, Советская энциклопедия, 1989.

165. Нафигов Р.И. Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн.изд-во, 1986.
166. Нафигов Р.И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. Казань: изд-во Казан. унвер-та 1964.
167. Оруджева Л.М., Шихалибеги З.Э. Развитие Арабской филологии в Азербайджане. Баку: "Нурлан", 2004.
168. "Прикаспийский край" 16, 18 феврал 1911.
169. Рафили М.Г. Древняя азербайджанская литература. Баку: Азернешр, 1941.
170. Рафили М.Г. Нариман Нариманов выдающийся ре-вольционер и писатель. Баку: Азернешр, 1956.
171. Рахманов М. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент: Изд.-во лит-ры и ис-ва им. Г.Гуляма, 1981.
172. Рзаев А.К. Азербайджанские востоковеды. Баку: "Элм", 1986.
173. Сибгатулин Ильдар. Священные узы. "Баку", 25 май 1971.
174. Слово о Тукае (сбор статей) Казань: 1986.
175. Степанова Е.И. Развитие туркменской советской драматургии. Ашхабад: Изд-во Акад.наук Туркмен. ССР, 1957.
176. Страницы Азербайджанско - узбекских литературных взаимосвязей, Баку: "Элм", 1985.
177. Тагиева Ш. Нариман Нариманов и Восток. "Бакинский рабочий", 15 апрел 1956.
178. Турдыев Ш. Узбекско-Азербайджанские литературные связи начала XX века. - В кн.: Страницы Азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей, Баку: "Элм", 1985.
179. "Южный Кавказ" 1912, № 38.
180. Юхт А. Индийская колония в Астрахани. жур., "Вопросы истории", 1957, № 3.

TATAR DİLİNDƏ

181. "Ан" газ., 1 феврал 1917.
182. "Вагт" газ., 17 июн, 5 август 1916.
183. Вазиров Н.Масибəтə Фəхрəтдин.Казан, 1907.
184. "Волгар" газ., 14 август 1908.
185. "Едил" газ., 27 апрел 1912.
186. "Йолдыз" газ.. 13 март 1912.
187. Габдулла Кариев турында истəлеклэр. Казан: Татарстан китап нəшрияты, 1967.

188. Габдулла Тукай (Мәгаләләр мажмугасы): Казан, 1948.
189. Каримли М.Ф. Ордан-бурдан. Оренбург, 1907.
190. Махмутов Һ.К. Татар драматургиясендә трагедия жанры. Казан: Казан Университеты нәшрияты, 1965.
191. Нариманов Н.Тибб, нәзарәт вә ислам хәстәханалары. "Шуро", 21 январ 1908, № 3.
192. Рәмиев И. Вагтлы татар мәтбуаты.(1905-1925 еллар) Албом Казан: 1926.
193. Рәмиев И. "Сәйяр" труппасында (артист Г.Кариев турында кайбер истялеклер) "Совет әдәбияты", 1956.
194. Раһмангулов Ш. Зейни Султанов. Казан, 1957.
195. "Тартыш" гыз., 21 мај 1918.
196. Татар театры (1906-1926) Казан, 1926.
197. "Тәржуман" газетасы, 29 март 1892.
198. Тукай Г. Әсәрләри. Дурт томда. 2 том, Казан, 1955.
199. Тукай турында замандашлары, Казан: Татарстан Китап Нәшрияты, 1960.
200. "Шуро" жур., 1908, №1.

ÖZBƏK DİLİNDƏ

201. Гаййумов Ә. Инсан ве заманын тарбийячиси. М.Ҷеүхзадәнин 6 сi- lidlik әсәрләринин I сildинә мүқәддимә. Тошкент: Г.Гулам намина нәшрият. 1969.
202. Маллаев Н.Устод галам соһиби, "Узбекистон маденийяти" газ., 6 октәбр 1968, № 46.
203. Һамди.Х. Моһир таржумәчи, "Шарг йлдызы". Тошкент, 1969.
204. Каримов Г. Узбек адабияты торихи материаллары (XIX йузиллийин II ярысы ве XX йузиллийин авваллари). Тошкент: Узбекистон ССР орта ве али мактаб нашрияты, 1961.
205. Каюмов. А. Кукон адабий муһити. Тошкент: Фан, 1961.
206. Зоһидов В. Узбек адабияти торихи. Тошкент: Узбекистон Довлят Бәдии Адабият Нашрияты, 1961.

ƏRƏB DİLİNDƏ

207. 1984, احمدوف تيمور. نريمان نريمانوف. باكو، «بازجي»، 1984

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
I FƏSİL. Nəriman Nərimanov və türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatı	5
1.1. Ədəbi əlaqələr tarixində izlər	5
1.2. Nəriman Nərimanovun əsərləri özbək və türkmən səhnələrində	22
II FƏSİL. Nəriman Nərimanovun tatar ədəbi-mədəni mühitində yeri.....	39
2.1. Azərbaycan-tatar ədəbi əlaqələri tarixindən	39
2.2. Nəriman Nərimanov və Krım-tatar mədəniyyəti.....	65
2.3. Həştərxan tatar teatrının yaranmasında N.Nərimanovun rolu və dram əsərlərinin Volqaboyunda səhnə təcəssümü	75
Son söz	133
Əlavələr	142
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	150

Əmir Teymuroğlu
Nəriman Nərimanov
və
türk xalqları

Texniki redaktor: Rauf Kərimov
Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Korrektor: Suğra Osmanova

Yığılmağa verilmişdir: 03. 01. 2006.
Çapa imzalanmışdır: 19. 01. 2006.
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi: 10,0.
Sifariş: 82. Sayı: 300 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

N U R L A R
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Bakı–Az1122, H.Zərdabi pr. 78. Tel: 4977021, 4971362.
Faks: 4971295. E-mail: nurlar@azdata.net